

TANULMÁNYOK
STUDIJE
STUDIES

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet
University of Novi Sad, Faculty of Philosophy

Támogatóink:

Štampanje ovog broja pomogli su:

The issue was supported by:

Министарство науке,
технолошког развоја и иновација

MEGVALÓSULT
A MAGYAR KORMÁNY
TÁMOGATÁSÁVAL

MINISZTERELNÖKSÉG
NEMZETPOLITIKAI ÁLLAMTITKÁRSÁG

BETHLEN GÁBOR
Alap

UDC: 811.511.141+821.511.141

YU ISSN 0354-9690

DOI: 10.19090/tm.2025.1.

TANULMÁNYOK

ÚJVIDÉKI EGYETEM
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR
HUNGAROLÓGIA TANSZAK
MAGYAR NYELV ÉS IRODALOM TANSZÉK

Újvidék
2025 ■ 1

TANULMÁNYOK

Az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kara
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének tudományos folyóirata.
Megjelenik évente kétszer. Az első szám A TANSZÉK ÉLETÉBŐL című melléklettel.

A kiadásért felel: Milivoj ALANOVIĆ dékán
Felölös szerkesztő: NOVÁK Anikó tanszékvezető
Főszerkesztő: BENCE Erika

Szerkesztőbizottság: BALÁZS Imre József (Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Irodalomtudományi Intézet, Kolozsvár, Románia, balazsimrejoszef@gmail.com), BARCSI Tamás (Pécsi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Jogfilozófiai és Társadalomelméleti Tanszék, Pécs, Magyarország, barcsi48@gmail.com), Elena Lavinia DUMITRU (Unitelma Sapienza Római Tudományegyetem, Róma, Olaszország, ilonadumitru@hotmail.com), FARKAS Tamás (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest, Magyarország, farkas.tamas@btk.elte.hu), IMRE Attila (Sapientia – Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Műszaki és Humán Tudományok Kara, Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Marosvásárhely, Románia, attilaimre@ms.sapientia.ro), ISPÁNOVICS CSAPÓ Julianna (Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Tanszék, Újvidék, Szerbia, julijana.ispanovic.capo@ff.uns.ac.rs), Olga KHAVANOVA (Szláv Nyelvtudományi Intézet RAS, Moszkva, Oroszország, olkha9@hotmail.com), KOVÁCS RÁCZ Eleonóra (Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Tanszék, Újvidék, Szerbia, kreonora@ff.uns.ac.rs), KÖVES Margit (Delhi Egyetem, Szlavisztika–Finnugrisztika Tanszék, Delhi, India, mkoves@gmail.com), SZILÁGYI Márton (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, 18–19. Századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, Budapest, Magyarország, szilagyi.marton@btk.elte.hu), SZÜTS Zoltán (Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Pedagógiai Kar, Eger, Magyarország, szuts.zoltan@uni-eszterhazy.hu), UTASI Csilla (Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Tanszék, Újvidék, Szerbia, csilla.utasi@gmail.com), ZSOLCSÁK-DIMITROVA Edina (Szófiai Ohridi Szent Kelemen Egyetem, Klasszikus és Modern Filológiai Kar, Klasszika-Filológia és Magyar, Filológia Tanszék, Szófia, Bulgária, edinazsolcsak@yahoo.com).

Recenzensek: AJTONY Zsuzsanna (Sapientia – EMTE, Csíkszeredai Kar, Humántudományok Tanszék, Csíkszereda), BÁRTH János (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest), BÉCSI Zsófia (Pécsi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Filozófia Tanszék, Pécs), BERTÓK Rózsa (Pécsi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Filozófia Tanszék, Pécs), KOZMA Judit (HUN-REN Nyelvtudományi Kutatócsoport, Budapest), LADÁNYI István (Pannon Egyetem, Modern Filológiai és Társadalomtudományi Kar, Irodalom- és Kultúratudományi Tanszék, Veszprém), LAJOS Katalin (Sapientia – EMTE, Csíkszeredai Kar, Humántudományok Tanszék), LAJTAI László (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Pszichológiai Intézet, Klinikai Pszichológia és Addiktológia Tanszék, Budapest), MIHÁLY Vilma-Irén (Sapientia – EMTE, Csíkszeredai Kar, Humántudományok Tanszék, Csíkszereda), NÁDOR Orsolya (Comenius Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Pozsony), NAGYPÁL Szabolcs (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Jog- és Társadalomelméleti Tanszék, Budapest), NÉMETH Ákos (Pécsi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Humán Fejlesztési és Művelődéstudományi Intézet, Pécs), PÁSZTOR-KICSI Mária (Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Tanszék, Újvidék), PUSZTAFALVI Henriette (Pécsi Tudományegyetem, Egészségtudományi Kar, Pécs), SAMU János (Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka), SCHWENDTNER Tibor (Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi és Művészeti Kar, Filozófia Tanszék, Eger), SOMOGYVÁRI Lajos (Pannon Egyetem, Modern Filológiai és Társadalomtudományi Kar, Tanárképző Központ, Veszprém), SZABÓ LAKI Boglárka (Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Tanszék, Újvidék), SZAJBÉLY Mihály (Nyugalmozott egyetemi tanár, az MTA doktora, Szeged), TOLDI Éva (Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Tanszék, Újvidék).

ETO-besorolás: ISPÁNOVICS CSAPÓ Julianna
Lektor és korrektor: BUZÁS Márta
Angol fordítás és lektorálás: ÓDRI Kornélia
Szerb nyelvű fordítás és lektorálás: Draginja RAMADANSKI
Műszaki előkészítés: BARNÁ Csaba

Kiadja az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Tanszéke.

Készült 2025-ben.

A VSZAT Oktatási, Tudományügyi és Művelődési Titkárságának 413-194/73. VI. sz. alatti véleményezése alapján mentes a forgalmi adó alól.

UDC: 811.511.141+821.511.141

YU ISSN 0354-9690

DOI: 10.19090/tm.2025.1.

STUDIJE

UNIVERZITET U NOVOM SADU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSEK ZA HUNGAROLOGIJU
KATEDRA ZA MAĐARSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST

Novi Sad
2025 ■ 1

STUDIJE

Naučni časopis Katedre za Mađarski jezik i književnost Filozofskog fakulteta u Novom Sadu.

Izlazi polugodišnje. Prvi broj izlazi sa dodatkom IZ ŽIVOTA ODSEKA.

Za izdavača: Milivoj ALANOVIĆ, dekan

Odgovorni urednik: Aniko NOVAK, šef odseka

Glavni urednik: Erika BENCE

Uredivački odbor: Jožef Imre BALAZŠ (Univerzitet Babeš–Bojai, Filozofski fakultet, Departman za mađarski jezik i književnost, Kluž–Napoka, Rumunija, balazsimrejozsef@gmail), Tamaš BARČI (Univerzitet u Pečuju, Fakultet političkih i pravnih nauka, Katedra za filozofiju prava i društvenu teoriju, Pečuj, Mađarska, barcsi48@gmail.com), Elena Lavinija DUMITRU (Univerzitet u Rimu, Unitelma Sapiencia, Rim, Italija, ilonadumitru@hotmail.com), Tamaš FARKAŠ (Univerzitet Lorand Etveš, Filozofski fakultet, Institut za mađarske i ugrofinske studije, Budimpešta, Mađarska, farkas.tamas@btk.elte.hu), Atila IMRE (Mađarski univerzitet Sapiencia u Transilvaniji, Fakultet tehničkih i humanističkih nauka, Katedra za primenjenu lingvistiku, Targu Mureš, Rumunija, attilaimre@ms.sapiencia.ro), Julijana IŠPANOVIĆ ČAPO (Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za hungarologiju, Novi Sad, Srbija, julijana.ispanovic.capo@ff.uns.ac.rs), Olga HAVANOVA (Institut za slavistiku RAS, Moskva, Rusija, olkha9@hotmail.com), Eleonora KOVAČ RAC (Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za hungarologiju, Novi Sad, Srbija, kreleonora@ff.uns.ac.rs), Margita KEVEŠ (Univerzitet u Delhiju, Institut za slavistiku i ugrofinske studije, Delhi, Indija, mkoves@gmail.com), Marton SILADI (Univerzitet Lorand Etveš, Filozofski fakultet, Odsek za književnost 18–19. veka, Budimpešta, Mađarska, szilagyi.marton@btk.elte.hu), Zoltan SIČ (Katolički univerzitet Karolj Esterhazi, Pedagoški fakultet, Eger, Mađarska, szuts.zoltan@uni-eszterhazy.hu), Čila UTAŠI (Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za hungarologiju, Novi Sad, Srbija, csilla.utasi@gmail.com), Edina ŽOLČAK-DIMITROVA (Sofijski univerzitet Sveti Kliment Ohridski, Fakultet za klasičnu i modernu filologiju, Katedra za klasičnu i mađarsku filologiju, Sofija, Bugarska, edinazsolcsak@yahoo.com).

Recenzenti: Žužana AJTONJ (Mađarski univerzitet Sapiencia u Transilvaniji, Fakultet u Mijerkurea Čuku, Odsek za humanističke nauke, Mijerkurea Čuk), Janoš BART (Univerzitet Lorand Etveš, Filozofski fakultet, Katedra za istoriju, sociolingvistiku i dijalektologiju mađarskog jezika, Budimpešta), Žofija BEČI (Filozofski fakultet, Fakultet humanističkih i društvenih nauka, Odsek za filozofiju, Pečuj), Roža BERTOK (Univerzitet u Pečuju, Fakultet humanističkih i društvenih nauka, Odsek za filozofiju, Pečuj), Judit KOZMA (HUN-REN Istraživačka mreža za nauke o jeziku, Budimpešta), Ištvan LADANJI (Univerzitet Panonija, Fakultet za savremenu filologiju i društvene nauke, Katedra za književnost i kulturologiju, Vespem), Katalin LAJOŠ (Mađarski univerzitet Sapiencia u Transilvaniji, Fakultet u Mijerkurea Čuku, Odsek za humanističke nauke, Mijerkurea Čuk), Laslo LAJTAI (Univerzitet Lorand Etveš, Institut za psihologiju, Odsek za kliničku psihologiju i adiktologiju, Budimpešta), Vilma-Iren MIHALJ (Mađarski univerzitet Sapiencia u Transilvaniji, Fakultet u Mijerkurea Čuku, Odsek za humanističke nauke, Mijerkurea Čuk), Oršolja NADOR (Univerzitet Comenius, Filozofski fakultet, Odsek za hungarologiju, Bratislava), Sabolč NADPAL (Univerzitet Lorand Etveš, Fakultet političkih i pravnih nauka, Katedra za pravnu i društvenu teoriju, Budimpešta), Akoš NEMET (Univerzitet u Pečuju, Fakultet humanističkih i društvenih nauka, Odsek za ekološke nauke i kulturologiju, Pečuj), Marija PASTOR-KIČI (Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za hungarologiju, Novi Sad), Henriete PUSTAFALVI (Univerzitet u Pečuju, Zdravstveni fakultet, Pečuj), Janoš ŠAMU (Univerzitet u Novom Sadu, Učiteljski fakultet na mađarskom nastavnom jeziku, Subotica), Lajoš ŠOMOĐVARI (Univerzitet Panonija, Fakultet za savremenu filologiju i društvene nauke, Centar za obrazovanje nastavnika, Vespem), Tibor ŠVENDTNER (Katolički univerzitet Karolj Esterhazi, Odsek za filozofiju i kulturologiju, Eger), Boglarka SABO-LAKI (Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za hungarologiju, Novi Sad), Mihalj SAJBELI (Profesor univerziteta u penziji, doktor Mađarske akademije nauka/MTA, Segedin), Eva TOLDI (Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za hungarologiju, Novi Sad).

Univerzalna decimalna klasifikacija: Julijana IŠPANOVIĆ ČAPO

Lektura i korektura: Marta BUZAŠ

Prevod na engleski jezik, lektura i korektura: Kornelija ODRI

Prevod na srpski jezik, lektura i korektura: Draginja RAMADANSKI

Priprema za štampu: Čaba BARNA

Izdaje Odsek za hungarologiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu.

Godina izdanja: 2025.

Na osnovu mišljenja br. 413-194/73. VI Pokrajinskog sekretarijata za obrazovanje, nauku i kulturu AP Vojvodine izdanje ne podleže obavezni plaćanja poreza na promet.

UDC: 811.511.141+821.511.141

YU ISSN 0354-9690

DOI: 10.19090/tm.2025.1.

STUDIES

UNIVERSITY OF NOVI SAD
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF HUNGARIAN STUDIES

Novi Sad
2025 ■ 1

STUDIES

Scientific Journal of the University of Novi Sad, Faculty of Philosophy
Department of Hungarian Studies

Published semi-annually. The first issue printed with the supplement
FROM THE LIFE OF OUR DEPARTMENT.

Editor-in-chief: Milivoj ALANOVIĆ, Dean

Senior Editor: Anikó NOVÁK, Head of Department

Chief editor: Erika BENCE

Editorial board: Imre József BALÁZS (University Babeş–Bolyai, Faculty of History and Philosophy, Department of Philosophy of the Hungarian Line, Cluj-Napoca, Romania, balazsimrejoszef@gmail), Tamás BARCSI (University of Pécs, Faculty of Law, Department of Legal Philosophy and Social Theory, Pécs, Hungary, barcsi48@gmail.com), Elena Lavinia DUMITRU (University of Rome Unitelma Sapienza, Rome, Italy, nadumitru@hotmail.com), Tamás FARKAS (Eötvös Loránd University of Budapest, Faculty of Humanities, Institute of Hungarian and Finno-Ugrian Studies, Budapest, Hungary, farkas.tamas@btk.elte.hu), Attila IMRE (Sapientia – Hungarian University of Transylvania, Faculty of Technical and Human Sciences, Department of Applied Linguistics, Targu-Mureş, Romania, attilaimre@ms.sapientia.ro), Julianna ISPÁNOVICS CSAPÓ (University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies, Novi Sad, Serbia, julijana.ispanovic.capo@ff.uns.ac.rs), Olga KHAVANOVA (Institute of Slavic Studies RAS, Moscow, Russia, olkha9@hotmail.com), Eleonóra KOVÁCS RÁCZ (University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies, Novi Sad, Serbia, kreleonora@ff.uns.ac.rs), Margit KÖVES (University of Delhi, Department of Slavonic and Finno-Ugrian Studies, Delhi, India, mkoves@gmail.com), Márton SZILÁGYI (Eötvös Loránd University, Faculty of Humanities, Department of Literature History of 18th–19th Century, Budapest, Hungary, szilagyi.marton@btk.elte.hu), Zoltán SZÜTS (Eszterházy Károly Catholic University, Faculty of Pedagogy, Eger, Hungary, szuts.zoltan@uni-eszterhazy.hu), Csilla UTASI (University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies, Novi Sad, Serbia, csilla.utasi@gmail.com), Edina ZSOLCSÁK-DIMITROVA (Sofia University „St. Kliment Ohridski”, Faculty of Classical and Modern Philology, Department of Classical and Hungarian Studies, Sofia, Bulgaria, edinazsolcsak@yahoo.com).

Reviewers: Zsuzsanna AJTONY (University of Transylvania, Faculty of Miercurea Ciuk, Department of Humanities, Miercurea Ciuk), János BÁRTH (Eötvös Loránd University, Faculty of Humanities, Department of Hungarian Historical Linguistics, Sociolinguistics and Dialectology, Budapest), Zsófia BÉCSI (University of Pécs, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Philosophy, Pécs), Rózsa BERTÓK (University of Pécs, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Philosophy, Pécs), Judit KOZMA (HUN-REN – Hungarian Linguistics Research Center, Budapest), István LADÁNYI (University of Pannonia, Faculty of Modern Philology and Social Sciences, Institute of Literature and Cultural Studies, Veszprém), Katalin LAJOS (University of Transylvania, Faculty of Miercurea Ciuk, Department of Humanities, Miercurea Ciuk), László LAJTAI (Eötvös Loránd University, Institute of Psychology, Department of Clinical Psychology and Addiction, Budapest), Vilma-Irén MIHÁLY (University of Transylvania, Faculty of Miercurea Ciuk, Department of Humanities, Miercurea Ciuk), Orsolya NÁDOR (Comenius University, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Language and Literature, Bratislava), Szabolcs NAGYPÁL (Eötvös Loránd University, Faculty of Law, Center for Theory of Law and Society, Budapest), Ákos NÉMETH (University of Pécs, Faculty of Humanities and Social Sciences, Institute for Human Development and Cultural Studies, Pécs), Mária PÁSZTOR-KICSI (University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies, Novi Sad), Henriette PUSZTAFALVI (University of Pécs, Faculty of Health Sciences, Pécs), János SAMU (University of Novi Sad, Teacher Training Faculty in Hungarian, Subotica), Tibor SCHWENDTNER (Eszterházy Károly Catholic University, Faculty of Humanities and Art, Department of Philosophy, Eger), Lajos SOMOGYVÁRI (University of Pannonia, Faculty of Modern Philology and Social Sciences, Teacher Training Department, Veszprém), Boglárka SZABÓ LAKI (University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies, Novi Sad), Mihály SZAJBÉLY (Retired university professor, PhD of the Hungarian Academy of Sciences, Szeged), Éva TOLDI (University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies, Novi Sad).

UDC-classification: Julianna ISPÁNOVICS CSAPÓ

Lector and proof-reader: Márta BUZÁS

English translator, lector and proof-reader: Kornélia ÓDRI

Serbian translator, lector and proof-reader: Draginja RAMADANSKI

Technical editor: Csaba BARNA

Published by the University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies, 2025

On grounds of the report of the VAP Secretariat of Education, Science and Culture, issue number 413-194/73. VI, this publication is free of purchase tax.

JÓKAI MÓR – 200

SZILÁGYI Márton

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar

18–19. Századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék

Budapest, Magyarország

szilagyimarton@btk.elte.hu

ORCID 0000-0002-3042-3800

A MEGSZÁLLOTTSÁG RENDJE

Jókai Mór: A nyomorék naplója

Ustrojstvo opsednutosti

Mor Jokai: Dnevnik jednog bogalja

The Order of Obsession

Mór Jókai: A nyomorék naplója (The Diary of the Crippled Man)

A tanulmány a 19. század egyik legjelentősebb magyar prózaírója, Jókai Mór (1825–1904) egyik keveset elemzett, fiatalkori novelláját, *A nyomorék naplója* címűt tárgyalja. A keretes elbeszélés nagy hagyományú szerkezeti ötletét és a „keretes elbeszélés” fikcióját alkalmazó novella poétikai elemzése után a dolgozat azzal is foglalkozik, hogy ez a szöveg valóban hatott-e Petőfi Sándor (1823–1849) egyetlen regényére, *A hóhér kötelére*, ahogyan ezt Jókai jóval később, egy fikciós elbeszélésében állította. Az elemzés szerint valóban van szerkezeti és tipológiai kapcsolat a két szöveg között, de Petőfi műve jóval radikálisabbá tette Jókai ötletét, s a keretes elbeszélés kiküszöbölésével a befogadó kénytelen azonosulni egy amorális narrátor nézőpontjával.

Kulcsszavak: Jókai Mór, novellisztika, keretes elbeszélés, „talált kézirat”, Petőfi Sándor

A nyomorék naplója című novella a fiatal Jókai Mór egyik jellegzetes, reprezentatív írása volt: először a *Pesti Divatlap*ban jelent meg 1846 elején két részben (Jókai 1846), majd bekerült Jókai első novelláskötetébe is (Jókai 1848, 205–238). Azt, hogy írója utólag is fontosnak tartotta ezt a szövegét, egy, az életművön

belüli későbbi utalás igazolhatja: Jókai ugyanis 1890-ben *A tengerszemű hölgy*-ben említette meg ezt a novelláját. Egy érdekes keletkezéstörténeti adalékot is kötött hozzá:

De ugyanez a keserű, világgyűlölő hangulat vonul végig minden egyéb akkor írt munkámon; az összetört kedély kifakadásai, rémlátások beteg képzelet álmaiból, önmegvetés, holdkóros világnézetek jellemzik valamennyi akkori elbeszélésemet. S ezek akkor tetszetek. Akadtak utánzóim. Még Petőfit is félrevezettem az igaz útról. Maga bevallá, hogy a „Hóhér kötele” című regényét az én „Nyomorék naplója” című elbeszélésem hatása alatt írta; ami azután a szörnyetagségek netovábbja (JMÖM Regények 55. 1972, 65).

Persze ez a kijelentés egy regényben, a narrátortól hangzik el, azaz célszerű figyelembe venni a fikció világát az értelmezésekor. Ám ennek ellenére érdemes megfontolni (még ha mindenestül és azonnal igazat adni neki óvatlanság lenne): annál is inkább, mert éppen ez előtt a passzus előtt a narrátor egy olyan adatot említett meg, amely máshonnan nem tudható, viszont filológiaiailag ellenőrizhető, s hitelesnek is tekinthető (hogy tudniillik Jókai Aggteleki álnéven publikált egy *Viszhang szavai* című, több részből álló ciklust az *Életképek* 1847-es évfolyamában). (Megjegyzendő, hogy az álnév feloldását s a szerzőség azonosítását csak ez az egyetlen utalás adja, másképpen nem lehetne tudni, hogy itt Jókai művéről volt szó: JMÖM Regények 55. 1972, 404, 408.)

Jókai itt leírt kijelentését, tudniillik azt, hogy lehet-e igazolni (vagy legalább valószínűsíteni) *A nyomorék naplója* hatását *A hóhér kötelére*, a kritikai kiadásban Oltványi Ambrus tekintette át. Arra jutott, hogy a rendelkezésre álló filológiai adatok alapján – a novella megjelenésének időpontját és Petőfi regényének készülését figyelembe véve – elképzelhető az, amit Jókai állított: „Jókai novelláját tehát kéziratban még abban az esetben is olvashatta [Petőfi – Sz. M.], ha az nem 1845 őszén, hanem csak az év vége felé, vagy akár 1846 elején keletkezett” (JMÖM Elbeszélések I. 1971, 562).

Ez persze lehetséges teszi, hogy párhuzamosan olvassuk a két szöveget. Sőt, talán ennél többet is megenged: Jókai irányából pillanthatunk rá Petőfi regényére. Oltványi több tematikus mozzanatot emelt ki annak szemléltetésére, hogy Jókai mely megoldásait láthatjuk viszont *A hóhér kötelében*: a naplóformát, illetve az egyes szám első személyű narráció hasonló hangütését, a férfinak a szerelmével való megismerkedését mint nyitómozzanatot, valamint azt, hogy a szeretett nőt hogyan „vásárolja meg” egy méltatlan férfi, s miképpen kerül egy párbaj cselekvényszervező pozícióba (JMÖM Elbeszélések I. 1971, 563). Ezen a – szemléltetésre valóban igen alkalmas – tematikus példákon túl viszont érde-

mes talán egy narratológiai karakterű problémának is figyelmet szentelni: ezen keresztül ugyanis sokkal feltűnőbb lehet az, hogy Jókai és Petőfi voltaképpen ugyanarra a szerkezeti jellegű problémára keresett megoldást.

A *nyomorék naplója* a naplóforma és a „talált kézirat” elvét egyszerre alkalmazza – mindkettő (s már így egyesített formában is) a 18. század második felének hagyományos s kézenfekvő lehetősége volt. Ez a szerkezet a narrátori pozíció megkettőzését (illetve megosztását) teszi lehetővé: a novella elsődleges narrátora (aki ez esetben egy, a történeten kívül- és felül álló, onnipotens elbeszélő) közread egy olyan, szubjektív közlésformának tekinthető naplót, amelynek van egy másodlagos narrátora. Ez a belső szöveg, amely a hosszú évtizedeket átfogó szűzsé kiépítését végzi el, persze nem szabályos napló: az elején olvasható néhány, egyébként igen fontos dátum, egészében azonban roncsolt szöveg, s erre a sajátosságára a novella reflektál is. A következőképpen:

A több ezután következő lapok nagyjából ki voltak égve, csak egyes összefüggetlen szavak maradtak eléghetetlenül a sorok elején, minő szavak voltak a „nyomor”, – „fájdalom”, – „emlékezet”, s néhány hosszabb kitételek, mint „hosszú bujdosás” – „Wagram alatti ütközet” – „nyomorú megcsonkítás”, – mik mind arra mutattak, hogy a bujdosó élete hosszú volt és nehéz, útja bús és enyhtelen... (JMÖM Elbeszélések I. 1971, 65).

Mivel a napló – ahogyan ezt a novella rögtön az elején világossá teszi – egy halott ember hagyatéka, azaz a szubjektív közlésforma egyértelműen a nemlétebe fut bele, a halál bekövetkezése már nem lehet része saját feljegyzéseinek; viszont a két narrátor léte áthidalhatja ezt a nehézséget. Így lehetővé válik mind az én-elbeszélés megőrzése, mind pedig a másodlagos narrátor halálának a félreérthetetlen kimondása.

A két narrátor léte egy másik szempontból is fontos poétikai távlatot nyithat meg: a novellában így megtörténhetik az iróniának a párosítása egy szenvedéstörténettel. Az elsődleges narrátor erőteljes iróniával él a szöveget felfedező és olvasni kezdő „C* S honosított francia marquis” (JMÖM Elbeszélések I. 1971, 51) kapcsán, s ez a novella elején éppúgy megfigyelhető, mint az elbeszélés végén, a szöveg kiváltotta hatás érzékeltetésekor. Ennek szemléltetésére idézem *A nyomorék naplója* elejéről az egyik passzust, amely a feljegyzések egyetlen szövegbeli olvasóját jellemzi:

Kereste tehát a marquis úr testalkatának legfelső emeletében azon láthatatlan tárgyakat, melyeket mi ideáknak nevezünk; – hajtóvadászatot tartott a gondolatok után agyának Szaharájában; – hasztalan! – gazdátlanul ógyelegtek abban az atomok, mint hajdan a monászok a teremtetlen világban, s mint jelenleg is a tiszamelléki rétek felett a muslincák és

szűnyogok fellegei őgyelegnek... A túlságosan élvezett érzéki gyönyörök kifogyaszták a lélek mindenhatóságát, s az ingerek kényurasága alatt szellemi dudvák nőttek tele a szívet és az észt (JMÖM Elbeszélések I. 1971, 52).

Ez a hangütés óhatatlanul azt készíti elő, hogy C* S marquis nem lesz jó és értő befogadója a történetnek, amely persze nyilván nem is neki volt szánva; annak ellenére sem, hogy – miként az a novella végére kiderül – voltaképpen saját, vér szerinti apjának a privát feljegyzését olvassa, s így származása titkára derül fény az olvasás során. Ez azonban semmiféle önvizsgálatra nem készíti, s nem is idéz elő benne semmiféle személyiségváltozást a megtudott információ. Az ő gesztusa csupán egy lehet: a dokumentum megsemmisítése. Ahogy a záróbekezdés ezt összefoglalja: „A marquis úr pedig legfőbb gondjának tartotta a kéziratot tüstént hamuvá égetni. Mint mondják, C* S. marquis úr rendkívül sokat tartott magas származására és az ereiben folyó előkelő nemesi vérről” (JMÖM Elbeszélések I. 1971, 69). Vagyis az irónia a szöveg végén is megmarad az elsődleges narrátor minősítésében: hiszen éppen az előzőekben derült ki, hogy a marquis esetében szó sem lehet vér szerinti előkelő származásról.

Ezzel szemben azonban a betétiszöveg, a napló teljesen érintetlen az iróniától, ott egy rendkívüli szenvedéseket hozó, szerencsétlen élet krónikája olvasható. A beteljesült boldog szerelmet a démonikus és gátlástalan „C. M. marquis vagy gróf” (JMÖM Elbeszélések I. 1971, 60) zavarja meg; ő csupán ágyasként akarja használni az apától pénzért megvásárolt lányt, aki már teherben is van titkos férjétől. A férfi azonban először arra kényszeríti a marquis-t, hogy a lányt törvényesen feleségül vegye, majd párbajban meg is öli őt. Ezért aztán körözni kezdik, s elkezdődik az a bujdoklása, amely végül is többszöri, hiábavaló öngyilkossági kísérletbe torkollik, majd pedig súlyosan megsebesül a wagrami csatában, s nyomorék koldussá lesz. A másodlagos narrátor ilyenformán rendkívüli végletek között hányódik: a boldogságból a kétségbeesésbe és kilátástalanságba zuhan, s a tőle lejegyzett és elmondott élettörténet apróbb elemei is ezeket a kontrasztutasokat mutatják. A Marie-val való megismerkedés például egy eszkatologikus méretű természeti csapás, egy rendkívüli vihar közegeiben történik. A budai hegyekbe lokalizált (s a Gellért-hegyet külön is említő) rémisztő esemény jellemzésekor a másodlagos narrátor újtestamentumi hasonlatot használ a veszély érzékeltetésére, mintegy Jézus Krisztus halálának pillanatához, az akkor bekövetkező, a teremtett világ egészét érintő megrendüléshez hasonlítván a látványt:

Egy érütésig csend lőn a vihar közepett; mintha egy varázsszó állította volna meg a korlátszakasztott zivatart; a levegő elfúlt, az ég agyon akarta nyomni a földet; – a nap elsötétült, a természet elájult; éjszaka lett, mint

azon a napon, melyen az üdvözítő megfeszítették; s e nappali éjben a felhők sötétvörös méhében egy, a napvilágot felülhaladó lobbanás ütött ki, bevilágítva a messze terülő világot, mintha az ég hasadt volna meg, hogy kiömlő fényével minden szemeket megvakítson. Erre bódító levegőrázkódás következett; az ember az eget érzé oszlopaiban ingadozni, s egy csattanás, mitől a hegyek rendültek meg alapjaikban, s a vén Duna lázadva hágott ki partjaira, úgy tetszék, mintha a föld vettetett volna ki sarkaiból... A villám a Szent Gellért-hegybe csapott le” (JMÖM Elbeszélések I. 1971, 56).

A természeti tüneményre a menekülő emberek az „istenítélet” kifejezést alkalmazzák, a narrátor pedig így összegzi akkori benyomásait, mintegy az apokalipszist (vagy legalábbis a kataklizmát) ismervén föl:

azt hittem, hogy a megígért nap, a minden élő halálának napja eljött; az éj, mely minden napnak éjjele, a perc, mely az évezredek befjezi, mely után nem lesz többé sem idő, sem tér. Ég és föld, élet és halál, nap és csillagok, öröm és fájdalom egymásba fognak omlani, s lesz – mint volt időknek előtte – semmi és sötétség a nagy világ helyén (JMÖM Elbeszélések I. 1971, 56–57).

Jókai itt nem kizárólag a bibliai Apokalipszist megelőző világvége-hangulat keresztényi képzetkörét használta föl, hanem utalásképpen szinte szinkretikus módon elhelyezett a szövegben egy más jellegű mitológiai célzást is, amikor a vihar kapcsán az „iszonyatos typhon” kifejezést alkalmazta. Az egyiptomi mitológia görögös átértelmezésében és közvetítésében ez egyrészt egy isten (Osiris testvére és gyilkosa, Seth) neve, másrészt egy pusztító sivatagi szél, a számum megjelölésére szolgál; egy későbbi Jókai-novellában, *Az egyiptusi rózsában* ez utóbbi minőségében lesz cselekvényképző elem, amikor ez a szél s a tőle keltett homokvihar pusztítja el Sanherib király seregét. Ott egyébként sokkal több joggal szerepel ez az utalás, már csak a sivatagi díszlet miatt – s az a mozzanat, hogy a Typhon ott a „halál angyalá”-nak is minősül (JMÖM Elbeszélések I. 1971, 297), visszamenőleg is jelentésszerű *A nyomorék naplója* adott szöveghelye kapcsán. Ez a jelentésárnyalat is hozzáérhető ilyenformán a vihar ottani leírásához, amely ugyanakkor a burke-i értelemben vett fenséges élményéhez is kapcsolódik: a természeti nagyság keltette döbbenet ráébreszti a szemlélőt saját kicsinységére is (Burke 2008, 44–45, 67; lásd még korábbi párhuzamokra való utalásként Bódi 2025, 251–256). Ez az eseménysor és hangulat övezi tehát az angyali szépségűnek nevezett Marie megtalálását és megmentését – ami aztán egy kölcsönös szerelembe és titkos házasságba vezet. Ez egyfajta újrakezdett teremtetéstörténetet látszik a maga profán módján fölrajzolni, ám az általános és természeti diszhar-

móniából kifejlődő, kétszemélyes idill nem tart sokáig: Marie kényszerűségből felesége lesz a marquis-nak, ám érzelmeit élete végéig megőrzi, s minden évben elhelyez egy hajfűrtöt és egy cédulát a megadott helyen, hogy ezt tudtára adja szerelmének. A címszereplőt pedig éppen ezek az üzenetek tartják életben. A főhős halála, amely a Marie-éval majdnem egy időben következik be, szintén végleteket mutat – s ez sem nélkülözi a keresztényi transzcendenciára való ráutaltságot: a férfi magányos, nyomorult halála ugyanis éppen szenteste következik be. S ennek a körülményei is mintha két pólust egyesítenének: a koldus félig megég a tőle rakott tűztől, miközben megfagy a rendkívüli hidegben. Ahogyan ezt a novella megfogalmazza, a történetet olvasó marquis tudását összegezve:

Eszébe jutott továbbá azon eset is, hogy ugyan 1822-ik évi december 24-én az említett pusztá téren egy nyomorék koldus fagyott meg; – kopasz volt és ősz szakállú; arcán egy hosszú élet szenvedései, jobb lába helyett famankót viselt, öltözetül darócot, azt is rongyosat; s ott a mohos fa tövében találtatott megfagyva; – mankója forgácsaiból rakott tüzet a fa alatt, a fa félig megégett tőle; úgy látszék, mintha azt egészen el akarta volna égetni, s hogy ereje elhagyta, s érzé elközelgeni utósó óráját, bal kezével egy nagy köteg írást a tűzbe vetett, s e helyzetben adá ki lelkét. Iszonyú hideg volt azon a télen, s azon keze a nyomoréknak, mellyel a tűzbe nyúlt, korommá égett, többi része testének megfagyott (JMÖM Elbeszélések I. 1971, 53).

A novella idő- és térbeli tájolással kezdődik, csak míg az előző konkrét (legalább az évszám tekintetében), addig a másik jelzésszerű és azonosíthatatlan: „Még 1822-ben volt az ó-g-i határban egy elhagyatott avar pusztá, melynek közepén egy odvas fa állott” (JMÖM Elbeszélések I. 1971, 51). Ez jelzi a történet jelenkorát, amelyet aztán még több későbbi említés erősít meg, s innen történik meg az időbeli visszatekintés. A dátum felbukkanása rögtön a szöveg élén jól mutatja azt a szándékot, hogy a novellában elmondott események pontos kronológiát kapjanak. Azaz az évszám jelenléte – amely, mint később kiderül, a novella törzsét alkotó napló írójának a halálát is jelzi – szorosan összefügg azzal, hogy a napló elején szintén olvashatók évszámok, az első így: „1772. Martius” (JMÖM Elbeszélések I. 1971, 54). Később pedig, a naplófeljegyzések vége felé az szerepel: „A következő lapok kuszált, reszkető kézzel rótt sorokkal voltak beírva; a sorok színe megvörösült, mintha vér lett volna a nedv, mellyel íráttak; az esztendőszám volt 1822, fél század az első lapok történetei után” (JMÖM Elbeszélések I. 1971, 67). Vagyis maga a szöveg teszi nyilvánvalóvá, hogy ez nagyjából ötvenéves távlatot tesz lehetővé a történet fabuláris szintje számára, s ezt tagolja az egyetlen egyértelmű korjelző utalás, amely az 1809-es wagrami csatára,

a napóleoni háborúk egyik nagy ütközetére vonatkozik, s amelyben – a fikció szerint – a címszereplő névtelen nyomorék elszenvedi maradandó sebesülését. Petőfinél is ezt az ívet láthatjuk, s ez a megoldás újabb érv lehet Jókai novellájának a közvetlen hatására: *A hóhér kötele* egy dialógusában ugyanis szerepel a főhős, Andorlaki Máté pontos születési éve, az 1775 (ez a szöveg XX. egységében olvasható: PSÖM IV. 1952, 70), s ebből kiindulva az összes relatív kronológiára épülő utalás fölfejtethető. Ez pedig a regény egyik legfontosabb szerkezeti elvét jelenti: ez a hézagtalanul összerakható datálás áll szemben azzal, hogy ugyanakkor a regény térbeli koordinátái teljesen azonosíthatatlanok maradnak (értelmezésére és jelentőségére lásd Szilágyi 2021, 87–89). Talán azt is mondhatnók, hogy így épül ki egy sajátos, Petőfire jellemző módon átértelmezett kronotoposz – amely viszont az alapötletét Jókai novellájától kölcsönözte. Hiszen *A nyomorék naplójában* sem tudjuk meg, pontosan hol játszódik a cselekvény. Láttuk, hogy a novella elején csak rejtjelezve szerepel a csonka és odvas fa helyszíne („az ó-g-i határban”), s aztán csupán még egy konkrét, magyarországi helymegjelölés szerepel: a budai hegyek, ahol kitör az iszonyú vihar, s ahol a címszereplő rátalál szerelmére, Marie-re. S persze még Wagram említése is pontos koordinátának tekinthető, de ez már kivezet a Magyar Királyság területéről, s csak birodalmi léptékben értelmezhető. Mindebből annyi feltétlenül összerakható, hogy a történet egésze – a pontosan kijelölt időhatárok között – hazai tájakon képzelendő el, ám ezt némileg elbizonytalanítja a Marie-t megvásárló gonosz arisztokrata, aki rangja szerint franciának tűnik („marquis”). Ez a főnemesi cím ugyanis nem fér bele a magyarországi rendiség viszonyaiba, pontosabban csak úgy, ahogyan erre az elsődleges narrátor reagál is, amikor – ahogy már idéztem – „honosított”-nak nevezi, azaz *indigenának*, vagyis honfiúsított idegen nemesnek (a fogalom történeti értelmezésére lásd a következő kötet esettanulmányait: Szijártó szerk. 2017). Persze ettől még jelentőségelteli marad a „marquis” francia mivolta – s ez aligha véletlen. Ezáltal is hangsúlyozódik ugyanis a szöveg irodalmi hagyományhoz kötöttsége, a francia romantikus regénypoétika (a Victor Hugo és Eugène Sue nevével fémjelvezhető) irányának a meghonosítására tett kísérlet – a később, 1848-ban elkezdett, de csak 1856-ban befejezett regénye, a *Szomorú napok* kapcsán Fried István is emlegeti ezt a hatásösszefüggést, amely a fiatal Jókai folyamatos, innovatív kezdeményezése volt (Fried 2015, 9–10). Erről a későbbiekben Jókai némi iróniával emlékezett meg, amikor életének erről a szakaszáról mint nemzedéki közérzetről nyilatkozott: „Mi többiek [ti. Bérczy Károlyon kívül – Sz. M.] mind francziák voltunk” (Jókai 1871–1872, 249). Ez a mondat – a szöveggörnyezetéből kiszakítva – jelenthetné akár egy látens epigonizmus beismerését is, de itt valójában másról van szó: egy olyan kulturális orientációról, amely az adott szituációban hiánynak tűnt föl a magyar

irodalom hagyományértelmezésében és tájékozódásában, s amely természetesen egy akkor dominánsnak tűnő s mindenki számára adva lévőnek bizonyuló német irodalmi hatással való konfrontációban bizonyult vonzónak. Hogy erről volt szó, azt az 1840-es évek egyik nagy kritikai vitája, az Erdélyi János és Henszlmann Imre között lezajló, a színi hatásról folytatott polémia is feltárta, ahol ugyanezek a pozíciók (a francia, illetve a német hagyomány) voltak kijelölve – pontosabban: a vita két résztvevője ehhez akarta magát betájolni (erről részletesen lásd Korompay 1998, 95–287).

Van egy kortársi észlelés is arra, hogy lehetett egykorúan Jókai és Petőfi prózáját ugyanazon hagyományértelmezés keretében felfogni, még ha itt és ekkor ez nem a „franciásság” (vádjának vagy érdemének) a kimondásával történt. Vachott Sándornak egy Erdélyi Jánoshoz írott levele, amely a fiatal Jókai ezen elbeszélői törekvéseit kritizálta, konkrétan ugyan nem ezt az elbeszélést említette, hanem egy valamivel később publikált alkotást, ám a kárhoztatást ennek a tendenciának az érzékelésével tette meg:

Gondold csak elolvastam Jókay 'Gonosz lélek' című legujabb novelláját a pesti div.lapban. Ez is, mint ujabban divat, zűrhanggal végzi a zenét. Egy határtalan semmire kellő dúlong [!] benne elejétől végig a leggyönyörűbb szerencsével, kinek még a költő is segítségére van desperatus világ nézeteivel. Petőfy a 'Hóhér kötelében['] szinte ezt cselekszi. Ezek a fiúk veszedelmesebbé tennék a költészetet magánál az életnél (Vachott Sándor Erdélyi Jánosnak, [Tápióság, 1846. júl. 9.]. In Erdélyi 1960, 273.)

Az idézetnek az az egyik érdekessége, hogy Vachott egymást erősítő jelenésként említette Jókai és Petőfi prózáját, s mindkettőt ugyanolyan módon, ugyanabban a hibában marasztalta el.

A poétikai hasonlóság tehát már a kortársak számára is érzékelhető lehetett, noha azért Jókai és Petőfi epikai törekvései nem voltak azonosak vagy összecserélhetők. Már csak azért sem, mert Petőfi a regényében radikalizálta a Jókaitól ismerős (s feltehetőleg Jókaitól átvett) sémát. Petőfi ugyanis lemondott a naplóformáról, a „talált kézirat” kézenfekvő modelljéről, s megteremtett egy amorális narrátort, akiről csak fokozatosan derül ki, hogy szörnyeteg (erről részletesebben Szilágyi 2021, 98–101). Vagyis hiányzik – méghozzá dermesztő módon hiányzik – a morális ítélkezésnek (vagy legalább a distanciateremtésnek) az a lehetősége, amely a Jókai-novellában alkalmazott poétikai megoldás hagyományában eleve ott rejtőzik, még ha Jókai nem is erre használta föl a kereset elbeszélést. A *hóhér kötelének* az eleje ugyanis lehetővé tette volna azt is, hogy egy, a „talált kézirat” alapelveire épülő regény alakuljon ki, ám a második narrátort megteremtő keret hiányzik innen. Ilyenformán egyetlen nézőpont

értékesül az egész műben, s nem minősül a szövegben érvényesített nézőpont öröklésnek vagy megszállottságnak, mint ahogyan ez Jókai Mór negyvenes évekbeli novellisztikájának olyan, keretes darabjaiban megfigyelhető, mint *A nyomorék naplója* és *A remete hagyománya*. A motívum hasonlóságára Wéber Antal is felhívta a figyelmet, ám anélkül, hogy Jókai és Petőfi poétikájának erősen eltérő mivoltára, s Petőfi következetesen radikális ábrázolására is célzott volna (Wéber 1974, 363). S ennek komoly poétikai következménye van. Mivel ezáltal Petőfinél a főhős-narrátor minősítése ellenpont nélkül érvényesül, kezdettől az ezzel a nézőponttal való azonosulás kínáltatik fel az olvasónak mint befogadói stratégia. Az egynézőpontúság miatt kezdetben Andorlaci cselekedetei látszólag igazságosztó jellegűnek tűnnek, hiszen ellenfele, Ternyei cselekedeteinek belső mozgatórugóiról nem értesülhetünk. Csakhogy már igen korán egyértelmű jelzései vannak az elbizonytalanításnak. S ezek egyre egyértelműbbek a történet előrehaladtával. Így a főhős átminősül, miközben a nézőpontjának a totalitása nem változik.

Innen visszatekintve *A nyomorék naplójára*, jobban látszik, hogy ennek a végletes ábrázolásnak a csírája már ott is felbukkan. A betéttörténet névtelen narrátora, a névtelen nyomorék előbb megszarolja a feleségét megvásároló marquis-t, fegyvert szorítván a fejéhez, majd amikor ennek hatására a férfi feleségül veszi Marie-t, közli vele, hogy a nő tőle terhes. Ezután pedig párbajban meg is öli a marquis-t. Ha lenne a szövegben egy másik nézőpont, akkor ez aligha minősülhetne erkölcsileg helyeselhető viselkedésnek. Ezt azonban Jókai – ragaszkodván a tőle választott poétikai keretekhez – mindössze annyival érzékelteti, hogy a másodlagos narrátor beszámol arról, hogy körözést adtak ki ellene. Azaz a szöveg szerint is létezik olyan (jogi) szempont, amely alapján a címszereplő egyszerűen gyilkosnak minősülhet. A másodlagos narrátor pedig így szembesül a körözőlevéllel:

a táblás oszlopot hirdetményfának néztem; egy körlevél volt akkor is rá felszegezve. – Odamentem, elolvastam. Egy gonosztevő személyes leírása volt, ki C* M. marquis urat orozva meggyilkolá, s kinek fejére kétszáz tallér jutalom volt feltéve. E szót: „orozva” kitörültem a hirdetményből, s tovább bujdokoltam (JMÖM Elbeszélések I. 1971, 64).

A szó kitörölésével a másodlagos narrátor elfogadja ugyan ezt a beállítást, legalábbis nem minősíti teljesen érvénytelennek, noha morálisan kétségbe vonja – ám ennek a gesztusnak a leírása önmagában természetesen még nem jelenti azt, hogy a novella szövege láthatóvá tudná tenni ezt a másféle nézőpontot. Jókai elbeszélése tehát markánsan, a számára adva lévő keretek között érzékelteti a végletes viselkedést, s lehetőséget ad ennek az eltávolító kezelésére is. Petőfi pedig

ezt majd úgy fejleszti tovább, hogy az olvasónak ne legyen alkalma a morális örültséget kirekeszteni saját befogadói élményéből.

Jókai korai novellisztikájának a jelentősége – többek között – éppen abban ragadható meg, hogy a francia romantika poétikáját ebben a kontrasztosságban tudta továbbfejleszteni. S *A nyomorék naplója* mutatja, hogy nem lebecsülhető hatással tette ezt, hiszen jól kimutathatóan befolyásolni tudta egyik legjelentősebb kortársa, Petőfi epikai világát is. A Jókai kisprózája iránt az utóbbi időben felélénkült érdeklődés (lásd a következő tanulmánykötetet: Hansági és Hermann szerk. 2018) pedig annyit máris bizonyított, hogy az író pályáján a novella nem mellékes műfaj volt, hanem egyfajta próbaterp, amely újfajta poétikai lehetőségeket villantott föl, prózaszerkezeti értelemben éppúgy, mint a világlátás kapcsán. S ez már a pályakezdő Jókai esetében is így volt.

Irodalom

- Bódi Katalin. 2025. Gusztáv a hegyen: A vándor esztétikai tapasztalata Eötvös József *A karthausi* című regényében. In: „Hová a gondolatvezér mulatni vissza-visszatér”: *Tanulmányok a 70 éves S. Varga Pál köszöntésére*, szerk. Bényei Péter – Béres Norbert – Gönczy Monika. 251–262. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Burke, Edmund. 2008. *Filozófiai vizsgálódás a fenségesről és a szépről való ideáink eredetét illetően*. Ford. Fogarasi György. Budapest: Magvető.
- Erdélyi János. 1960. *Levelezése I. S. a. r. T. Erdélyi Ilona*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Fried István. 2015. Egy korai Jókai-regényről – kissé másképpen. In *Jókai Mórról másképpen*. 9–30. Budapest: Lucidus.
- Hansági Ágnes – Hermann Zoltán szerk. 2018. *A kispróza nagymestere: Tanulmányok Jókai Mór novellisztikájáról*. [Balatonfüred]: [Balatonfüred Városért Közalapítvány].
- JMÖM Elbeszélések I. 1971. *Jókai Mór: Elbeszélések (1842–1848). I. kötet*. S. a. r. Oltványi Ambrus. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- JMÖM Regények 55. 1972. *Jókai Mór: A tengerszemű hölgy (1890)*. S. a. r. Szekeres László. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jókai Mór. 1846. *A nyomorék naplója*. *Pesti Divatlap*, 1846, 1. félév, 6. szám (febr. 5.), 104–109.; 7. szám (febr. 12.), 125–130.
- Jókai Mór. 1848. *Vadon virágai: Novellák. I. kötet*. Pest: Heckenast.
- Jókai Mór. 1871–1872. *Az én kortársaim. A Kisfaludy-Társaság évlapjai*. Új folyam, 7. kötet. 239–280.
- Korompay H. János. 1998. *A jellemzetes irodalom jegyében: Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*. Budapest: Akadémiai Kiadó – Universitas.
- PSÖM IV. 1952. *Petőfi Sándor szépprózai és drámai művei*. S. a. r. [Varjas Béla]. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szijártó M. István szerk. 2017. *Az indigenák*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.

Szilágyi Márton. 2021. A bosszú műve (A hóhér kötele). In *A magyar romantika ikercsillagai: Jókai Mór és Petőfi Sándor*. 85–109. Budapest: Osiris.

Wéber Antal. 1974. *Irodalmi irányok, távlatból: Fejezetek a felvilágosodás és a reformkor irodalmának történetéből*. Budapest: Szépirodalmi.

Marton SILÁDI

USTROJSTVO OPSEDNUTOSTI

Mor Jokai: Dnevnik jednog bogalja

Članak je posvećen malo analiziranoj mladalačkoj noveli Mora Jokaija (1825–1904), jednog od najznačajnijih mađarskih proznih pisaca 19. veka, sa naslovom *Dnevnik jednog bogalja*. Nakon poetičke analize novele, koja koristi tradicionalno strukturalno rešenje uokvirenog narativa, rad se bavi i pitanjem da li je ovaj tekst zaista uticao na jedini roman Šandora Petefija (1823–1849), sa naslovom *Dželatova omča*, kako je mnogo kasnije, u fikcionalnom okruženju svoje proze, tvrdio Jokai. Prema ponuđenoj analizi, između ova dva teksta zaista postoji strukturalna i tipološka veza, pri čemu je Petefi znatno radikalizovao Jokaijevu ideju, eliminisanjem uokvirenog narativa postigavši da primalac bude prinuđen da se identifikuje sa tačkom gledišta amoralnog pripovedača.

Ključne reči: Mor Jokai, novelistika, uokvireni narativ, „pronađeni rukopis“, Šandor Petefi

Márton SZILÁGYI

THE ORDER OF OBSESSION

Mór Jókai: A nyomorék naplója (The Diary of the Crippled Man)

This study examines *A nyomorék naplója (The Diary of the Crippled Man)*, an early and relatively understudied short story by Mór Jókai (1825–1904), one of the foremost Hungarian prose writers of the 19th century. Following a poetics-centered analysis of the text, which employs the traditional device and fictional implications of the frame narrative, the paper investigates whether this work may have influenced *A hóhér kötele (The Hangman's Rope)*, the sole novel written by Sándor Petőfi (1823–1849), as Jókai retrospectively suggested in one of his fictional writings. The analysis identifies clear structural and typological connections between the two texts; however, it argues that Petőfi's novel significantly radicalizes Jókai's narrative concept, and by dispensing with the framing device, the reader is compelled to engage directly with the perspective of an amoral narrator.

Keywords: Mór Jókai, short fiction, frame narrative, “found manuscript,” Sándor Petőfi

T. SOMOGYI Magda

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelvtörténeti és Finnugor Intézet
Budapest, Magyarország
somogyimagda@gmail.com
ORCID 0000-0002-7665-3660

ÁLLATNEVEK JÓKAI MŰVEIBEN

Imena životinja u delima Jokaija

Animal Names in Jókai's Works

A tanulmányban a készülő Jókai-névszótár hozzávetőleg 15 000 címszót tartalmazó adattárból az állatneveket mutatom be. A 220 szépprózai műből gyűjtött 107 írói állatnév áttekintése során számba veszem a különböző állatfajták (kutya, lovak, macskák, madarak és egyéb állatok) neveit. Foglalkozom a nevek típusaival, kitérek a névadási motivációkra és utalok a Jókaiék környezetében élő állatok valós nevével kimutatható összefüggésekre, vizsgálom a különböző forrásokból átvett és a Jókai alkotta neveket is. Külön elemzem azokat az eseteket, amikor ugyanaz a név több műben is szerepelhet, illetőleg az esetleges névváltoztatásokat. A jól áttekinthető korpusz vizsgálatának elsődleges célja, hogy Jókai írói névadásának sajátosságait még jobban megismerhessük, és ezáltal a Jókai-életmű is közelebb kerüljön az olvasókhoz.

Kulcsszavak: Jókai-névszótár, állatnevek, névadási motiváció, névvariánsok, valós és fiktív nevek

A Jókai-névszótár és Jókaiék állatai

A 200 éve született Jókai Mór kivételes életműve a névkutatók, elsősorban az írói neveket vizsgálók számára szinte kimeríthetetlen kincsesbánya. Ezt a névanyagot a közeljövőben szótárba rendezve készülünk megjelentetni, az előkészületekről és a gyűjtés szempontjairól korábban is beszámoltam (T. Somogyi 2020). Most a 220 műből készült gyűjtés lezárásával már a mennyi-

ségi kérdésekről is pontosabb képet kaphatunk, valamint a Jókai-névszótár ma már rendelkezésünkre álló adattára alkalmas arra, hogy felmérhessük a különböző névfajták arányát, és vizsgálhassuk a felmerülő kérdéseket.

Az nagy biztonsággal megállapítható, hogy a kész szótárban mintegy 15 000 tartalmas címszó kaphat helyet, egészen pontos számot csak az összes szócikk megírása után adhatunk meg. Az viszont a feldolgozottság jelen állapotában is biztos, hogy ezek közül – az írásváltozatokat is figyelembe véve – 107 tartalmaz állatnevet. Más írónál ez jelentős mennyiségnek számít, de Jókai névrendszerében szinte elvesznek, pedig meglehetősen jellemzőek az íróra és korára is. A szócikkek anyaga alapján jól áttekinthető az is, hogy milyen fajta állatokra vonatkoznak, hány különböző egyedet jelölnek, valamint az előfordulási gyakoriságuk is megfelelően adatolható, így az írói állatnévadás kérdésében is érdekes adalékokhoz juthatunk.

A rendelkezésünkre álló állatnévi korpusz vizsgálatával Jókai világa még inkább kitárulhat előttünk, hiszen közismert, hogy a nagy író és családja különös vonzalmat mutatott a természet és mindenféle négy- és kétlábú élőlény iránt. Ez az állatszeretet az egész családjára jellemző volt. Ő maga inkább a cicákat kedvelte, felesége pedig a kutyákat, de tartottak madarakat, befogadtak sérülteket is, volt szarkájuk, és persze papagájuk is. Jellemző, hogy Jókainé a balatonfüredi villa kertjében egy kigyónak (valószínűleg siklónak) is rendszeresen vitt egy tálkában tejet, ha az feltűnt uzsonnaidőben.

Jókaiék számára fontosak voltak az állatok, amelyek közül sok a mindennapi életük, háztartásuk része volt. Előfordult, hogy egyszerre 17 macska és 6 kutya élt velük a számos madáron kívül, és akkor a két mókust még nem is számoltuk. Amikor gazdaságot tartottak fenn a Stáció utcában vagy a Svábhegyen, akkor lovak, tehenek, malac, baromfi is volt körülöttük.

Az ember azoknak a környezetében élő állatoknak, amelyeket meg akar különböztetni a többitől, illetve mintegy családtagként vagy közeli ismerősként, barátként, (munka)társként kezel, nevet ad. Ennek megfelelően a Jókai családtól minden, velük kapcsolatban levő állat kapott nevet, ezek közül többet feljegyeztek a rokonok a később megjelent emlékiratokban (lásd alább), de esetenként maga Jókai is megörökített egy-egy névviselet, például az *Életemből* címen olvasható írásai között a *Jakli* nevű szarkáról külön elbeszélés szól.

Egyik unokahúga, Jókay Jolán, aki évekig az író családjával élt, visszaemlékezéseiben leírt egy jellegzetes, rendszeresen ismétlődő költözést a népes állatsereglettel:

Mikor ősszel [a Svábhegyről] bevonultunk a városba, két kocsival mentünk. [...] a nagy bagázsit már előre bevitte a parasztszekér. Móric bácsiék kocsijával mentek a szárnyas állatok és az aranyhalak, a mada-

rak kosárban, a halak üvegben, a mi kocsinkon jöttek a macskák kosarakban és a kis kutyák ölben, az üres kalitkák és a kutyák ágyai (Hege-
düsne 1927, 185).

Lánya, Róza visszaemlékezéseit néhány éve újra kiadták, ebben olvashatunk többek között Jókainak a madarak iránti szeretetéről, *Fülemülék apja* címen (Fesztyné 2017, 38–41), és persze Jókai Róza is említett állatokat név szerint.

Az állatnevek helye Jókai írói névadásának vizsgálatában

Regényeinek, elbeszéléseinek hatása még mai névadási rendszerünkben is kimutatható. A *Timea* és *Noémi* női nevekről szinte mindenki tudja, hogy *Az arany ember* című regényből valók, és például a *Kárpáthy (Kárpáti)* családnév bekerülése a mai magyar családnevek közé szintén Jókai műveinek köszönhető (vö. Farkas 2007), hogy csak a legismertebb példákat említsem.

Itt most nem térek ki az egyéb, Jókaitól alkotott vagy elterjesztett népszerűvé vált személynevekre, ezekkel már jó néhányan foglalkoztak, általában egy vagy több regény névkincsét mutatták be szinte kizárólag a személynevek szempontjából (pl. Kaposi 1985; Nagy 1999, 2001a, 2001b; Kéfer 2001). A sajátos, a személyneveknél könnyebben áttekinthető, de egyéni alkotásokban és megoldásokban ugyancsak bővelkedő helynévhasználatára is csak utalok, ennek jellemzőiről korábban már én is írtam geográfus szerzőtársammal (vö. T. Somogyi–Tiner 2017).

Az írók műveikben nemegyszer adnak nevet, illetve nevezik valamilyen néven az említésre méltó kutyákat, macskákat, lovakat stb. (vö. J. Soltész 1979, 73), de az állatnévizsgálatokra a névtudomány egészén belül nem jut sok figyelem. Az irodalmi névadás vonatkozásában e tulajdonnévfajta háttérbe szorulásának oka rendkívül egyszerű. Még a helyneveknél is jóval ritkábban fordulnak elő állatnevek az írói nevek között, kivéve, ha egy-egy műben kimondottan állatszereplőkről van szó, például Fekete István állatregényeiben. Jókai írásaiban is fel-felbukkannak különféle állatok, amelyeket az író néven nevez, azért is érdekes ezeket a neveket vizsgálni, mert igazából a névadóról tudunk meg többet, jelen esetben Jókai Mórról.

A következőkben Jókai írói állatnévadásának sajátosságait mutatom be művei, illetőleg a Jókai-névszótár adatai alapján, kitérve a nevet viselő állatnévfajtákra, kutyákra, lovakra, macskákra, madarakra és az egyéb előforduló élőlényekre. Esetenként utalok az adatok és a névviselők számára. Vizsgálom az egyedi és a tipikus neveket, és megpróbálom az egyes nevek eredetét, a névadási motívációt is megfejtetni, valamint a névalkotás és a névalkalmazás módjait mint az író sajátos jegyeit.

A család körül élők a fantázia teremtette társaik mellett időnként a regények, elbeszélések lapjain is felbukkannak. Érdeemes áttekinteni, hogy hogyan, mikor, milyen néven kerülnek elénk ismerősei és teremtményei, és emellett azt is megnézhetjük, mely neveket vett át Jókai a környezetében használt nevekből, esetleg történeti forrásaiból, mely neveket talált ki ő maga, és hogyan tették a cselekményt vagy az egyes alakokat még érdekesebbé, esetleg valóságosabbá, hihetőbbé ezek az állatok. A műnek, illetőleg a szerzőnek, így Jókainak is a valósághoz való viszonya, pontosabban a valóságábrázolási szándéka is meghatározza, hogy csak fiktív, kitalált neveket dolgozik, olyanokkal, amelyekről egyértelműen kiderül, hogy a valóságban nem fordulnak elő, vagy olyan neveket alkalmaz, amelyek hitelesek, tehát a névkincsben fellelhető, létező neveket ad hőseinek, története helyszíneinek, és esetünkben az állatoknak. A név és valóság viszonyának a kérdése az állatneveknél csak korlátozottan vizsgálható, az állatnevek valóságértéke is sokkal nehezebben határozható meg, hiszen a mindennapi állatnevezéseknél korlátlanok a lehetőségek annak tekintetében, hogy ki minek nevezi el az állatát.

A különböző állatnévfajták Jókai műveiben

Mielőtt bármi következtetést vonnánk le Jókai névadási gyakorlatáról, nézzük meg, hogy mely állatfajták a leggyakoribbak, legjellemzőbbek az egyes írásokban, és milyen néven ismerhetjük meg képviselőiket. Az adatok a gyűjtéshez alapul vett Jókai-szövegekből származnak. Ha van az Akadémiai Kiadó gondozásában vagy egyéb szövegkritikai szempontból jóváhagyott vagy elfogadható szövegváltozat, akkor azt használtuk, egyéb esetekben lehetőség szerint az ún. ultima manust, vagyis a szerző életében még jóváhagyott utolsó kiadást. A tanulmány végén felsoroljuk a felhasznált szövegeket.

Kutyanevek

Jókai sokféle kutyát beleírt a történeteibe. Természetesen nem mindig derül ki a kutya fajtája, olyan is van, hogy a nevét sem tudjuk meg, csak megjelenítésével hitelesebbé válik a háttér, életszerűbbé a cselekmény. A névszótárban található adatok szerint 39 különböző kutyanevet találunk Jókai állatnevei között, és ezek 57 egyedet jelölnek. A nevek valamennyire fajtajellemzőnek is tekinthetők ugyanúgy, ahogy a valóságos kutyák esetében.

Az *Egy magyar nábob* című regényben különösen fontosak az agarak. Az úri társaság tagjai részt vesznek a vadászaton és az agárversenyen is, de azt is

megtudjuk, hogy János úr milyen szeretettel bánik ezekkel a szép és okos kutyákkal. Kedvence *Matyi*, ezt nevének előfordulási gyakorisága (10) is mutatja, de a házigazda agarai közt van a két fehér agár, *Cicke* és *Rajkó*, valamint a szürkésbarnás színű *Ordas* is. A kárpátalvi mulatságon a vendégek agarainak nevét is megismerjük, hogy a verseny még izgalmasabb legyen, *Armida*, *Szellő* és *Szikra* is versenyez, és még két *Fecske*. (Igaz, az is lehet, hogy ez utóbbi esetben téveszti a neveket Jókai, amikor Kis Miska és a borsodi alispán agarát is ugyanazon a néven nevezi meg. Az sem lehetetlen, hogy a gyorsaságot jelentő nevet több állat is viselhette.) Megfigyelhető, hogy az író többnyire tulajdonságot jelentő szóneveket adott az agaroknak, valószínűleg a környezetében hallott neveket használva fel. Az *ordas* melléknév első jelentése szürkés vagy barnás alapszínű fekete foltokkal tarkított szőrzetű. Az *Armida*, a varázslónő története leginkább Haydn operájából lehet ismerős, Jókai korában sokan ismerhették, a névadás motivációja egyértelmű lehetett valós kutyák esetében is.

Más (kis)regényekben is szerepelnek agarak, de új nevekkal nem találkozunk. Az új földesúrbán *Cicke* Garanvölgyi Aladár hűséges agara is, egyformán *Fecskének* hívják Berkessyék és Tölcsér Jónás egyik agarát a *Kedves atyafiakban*, illetve a *Hétköznapiakban*, ahol a másik agár neve *Szellő*. Érdekes megfigyelni, hogy a *Szellő* névvel lovaknál is találkozunk (lásd *Lónevek*).

A *Cicke* ezeken kívül még három olyan kutya neve, amelyekről nem lehet biztosan tudni a fajtájukat, Ghéczy Zsigmond kutyájáról van szó *A löcsei fehér asszonyban*, illetve Bajcsy uraméről *Az elátkozott családban*, valamint Lávay Béláról a *Politikai divatokban*.¹

Az erős, kitartó, hűséges kopók is meglehetősen gyakoriak voltak Jókai korában a vadászni is szerető földbirtokosok körében. Jellegetes nevük a *Káro* (*Caro* ~ *Cáro* írásváltozatban is). A *Kétszer kettő négy* című romantikus elbeszélésben biztosan kopót jelöl, de ezen a néven fajtamegjelölés nélküli kutyát is találunk, Illavay Ferencét az *Akik kétszer halnak meg* című regényben, Ráby Mátyásét a *Rab Rábyban*, de feltételezhető, hogy vadászkutyák kapták ezt a nevet.

Hektor is kopó ugyanúgy, mint Sára asszony egykori, *Achilles* nevű kutyája. Ez utóbbi esetleg más nagy testű vadászkutya is lehetett *A kiskirályokban*. Mindkét kutya ógörög harcos nevét viseli, de ezek is szokásos kutyanevek.

A mi lengyelünk című regényben Negrotin egy angolvizsla-párt rendelt Tihamérnak, amelyeket a felesége, Natália *Mylord* és *Diana* névre keresztelt, minden bizonnyal azért, mert angol fajtájú vadászkutyák. Jókai korában ezek a nevek elterjedt vadászkutyanevek lehettek.

¹ Lávay Béla kutyájának modellje Jókaiék komáromi agara, tehát nagyon valószínű, hogy itt is agarról van szó.

A *Török világ Magyarországon* című történelmi tárgyú regénynek egyik meghatározó forrása volt Cserei Mihály krónikája. Ebben Béldi Pál *Körtövény* nevű hűsleges vizslájáról is olvashatunk. Jókai a regénybe is beemelte Béldi és kutyája bensőséges, holtig tartó kapcsolatát. A szónév a *körte* szó régi, népi változatára utal, de a kapcsolat nem világos.

Ugyancsak *A mi lengyelünkben* van szó Negrotin patkányfogásra is alkalmas kis testű vadászkutyájáról, a *Boksziról*, többet azonban nem tudunk meg róla, csak azt, hogy fekete.

A ma már kihaltnak tekinthető szelindek is képviselteti magát egy epizódban. Ez a Magyarországon a 19. század közepéig ismeretes erős testalkatú, vastag nyakú vadász-, illetőleg munkakutya az ábrázolt korban viadalokon is részt vett. Ilyen véres kutyaviadalt, kutyaheccet írt le Jókai az *Eppur si muove* című regényében az urak szórakoztatására életre-halálra harcoló *Lion* és *Szuitle* valóságalapú küzdelmében.

Nagy testű szép kutyák az újfundlandik, a 19. század közepén a magyar úri házaknál is népszerűek voltak. Jókai Emich Gusztávtól kapta a fekete *Szelikát*, akiről *Az arany emberben* mintázta a Senki szigetén őrködő *Almirát*. Baradlayék újfundlandijának *Giant* 'óriás' lett a neve, az ő alakja még tiszteletre méltóbbá teszi a legkisebb fiú halálhírét fogadó családot *A köszívű ember fiaiban*.

A különböző történetekben szerepelnek még nagy testű pásztorkutyák, elsősorban komondorok, de vannak kuvaszok és akad bernáthegyi is.

A *Bodri* név Jókainál – és valószínűleg az ő korában és környezetében – komondorokra jellemző (vö. *Sárga rózsza*, *Rákóczy fia*, *Egy komondor naplója*), és találunk *Bodrit* a fajta megnevezése nélkül is a *Hétköznapi* és *Az elátkozott családban*. Minden bizonnyal komondor *Kondor* is *A régi jó táblabírák* kisasszonyának kedves, megbízható állataként.

Kuvaszok Jókainál a *Betyár A világlátott fiú* című elbeszélésben és a *Vigyázz*, Kapor Ádám segítője *A gazdag szegényekben*.

A Jókai családnak is voltak házőrző kuvaszai, a Svábhegyen *Huszár* és *Lakör*, amelyekről Jókay Jolán is beszámolt a többi kutya mellett (Hegedüsne 1927, 224). *Lakört* azért érdemes külön megemlíteni, mert még Komáromban Jókay Eszternek is volt egy *Lakör* nevű kuvasza, ennek nevéhez az a több helyen is megírt anekdota fűződik, hogy az ott vendégeskedő Petőfi a kutyát szólongató Esztert kijavította, hogy nem *la coeur*, hanem *le coeur*, mert hímnemű a főnév. Mire a válasz az volt, hogy nem franciául, magyarul beszélnek a kutyához, tudniillik a neve az, hogy a *lak öre* (vö. Lengyel 1983, 484).

Meg kell említeni a folyókról elnevezett kutyákat, amelyek nevei ebben az adattárban is megtalálhatók. Elég sokat foglalkoztak e névtípussal nem csak

a magyar szakirodalomban, az általános vélekedés, hogy pásztor- és házörző kutyáknak adtak folyóneveket óvónévként a vesztség elkerülésére (vö. J. Soltész 1970, 73). A *jövő század regényében* Tatrangiék házörző bernáthegegyje Száva, a *Felfordult világban* a tisztartatók természetes házörzője Dráva. Tisza nevű kutya szerepel a *Szomorú napokban* is, amely Farkas nevű társával a kastélyt őrzi.

A *Sajó* név mint Jókai írói álneve előkerül *A tengerszemű hölgyben*. A *históriai tarokkpartiban* azt olvashatjuk, hogy Jókai apjának a juhászkutyáját hívták *Sajónak*, máshol meg azt, hogy a tardonai házigazdájának a kutyáját. A lényeg az, hogy az író egy kutyának a nevét vette fel a bujdosást követően, erről is sokat lehet olvasni az író visszaemlékezéseiben is.

A kutyanévek között kell megemlíteni *Cerbert*, amely tulajdonképpen egy farkas neve. Az alvilág őrével azonos nevet viselő kutyaféle azok közül a vadállatok közül való, amelyekkel az örülséig gonosz Álmay Manó őrített a házát *A gonosz lélek* című horrorisztikus elbeszélésben.

A kicsi kutyák, ölebek, mopszok, pudlik játékszerűül szolgálnak, Jókainénak is voltak ilyen kedvencei. Jókai több művében szerepelteti őket hölgyek, fiatal lányok környezetének bemutatására. Többször találkozunk *Paminával*, pl. Fruzsina pudlikutyája a *Rab Rábyban*, illetőleg egy elveszett kiskutya a *Zöld mulatásban*, valamint madame Corysand ölebe *Az élet komédiáisaiban* is ezt a nevet viseli, és így nevezték el eredetileg még egész kicsi korában az úri környezetbe került komondorkölyköt az *Egy komondor naplójában*. Érdekes lenne megtudni, hogy a Mozart-opera hősnőjével mi a kapcsolata e névadásnak. Feltehetően a korban Jókai ismerőseinél gyakori név volt a kis kedvencek körében.

A *Névtelen várban* Marie a játékszerűül kapott mopszainak a mitológiai testvérpár, *Helle* és *Phryxus* nevét adta.

Az *Egy magyar nábobban* *Philax úr* az európai fővárosok varietéiben nagy sikerrel szereplő pudli, de ez a név más írásváltozatban máshol is előkerül. *Filáx*nak hívják Kis Jánosné kutyáját *A háromszínű kandúr* című elbeszélésben, és angol gazdája mint vadászkutyának ugyancsak a *Filáx* nevet adja a hányatott életű komondornak az *Egy komondor naplójában*. Érdekes megjegyezni, hogy az „örző” jelentésű görög eredetű szónév a korban valószínűleg népszerű volt egyes kutyaajtáknál, bár nem feltétlenül ismerték a jelentését, de előkelően hangzott.

A komondor viszontagságos életében kalandjai során mindig új nevet kap. Kezdi mint *Pamina*, majd juhászkutyaként *Bodrinak* szólítják, az angol *Filáx*nak nevezi, a varietében *Doktor Koplaló*ként szerepel, a vadak között *Aó-Baó*ként tisztelik, a művészneve *Hauvau* a majomszínházban, *Snipf mester* a csempészeknél. A különleges névváltozások sorát mutatja be ez a meglehetősen meglepő történet, az egyes nevek külön-külön is érdekesek és jól illeszkednek a sorsfordulókhoz.

Van még egy kutya, amelyről a nevén kívül nem tudunk semmit, és csak egyszer fordul elő. *Zsoli*, Idália úrnő kutyája a *Páter Péter* című kisregényben azért kerül az események középpontjába, hogy Idalia gonoszságából a kisfia ételét vele etesse meg.

Lónevek

Nem meglepő, hogy a kutyák és a lovak azok, amelyekkel a leggyakrabban találkozhatunk a különböző írásokban. Negyven lónevet találhatunk, amelyek 31 különböző egyedet jelölnek.

A lovak a közlekedésben voltak fontosak hátszlóként vagy kocsi, hintó húzásában, és szoros kapcsolatban voltak a gazdájukkal. Nem feledkezhetünk meg a versenylovakról sem, amelyek Jókai korában váltak jelentőssé, egyes hősei főleg Párizsban futtattak, néztek versenyeket.

A lovak Jókai történeteiben nem igazán kerülnek előtérbe, kivéve a *Szerelem bolondja*iban egy pónit, amelyik Világosi Ilonka kedvencéből, *Csillából* lesz a porond sztárja *Filosof* néven, a gyerekek által *Fillinek* becézve. Itt ugyan nem végleges névváltoztatásról, hanem valójában művésznév használatáról van szó.

A többi lónév esetében csak néhányat találunk, ami különböző művekben más állatot jelöl, például *Csillag* kocsi elé fogott ló *A kiskirályokban*, valamint a *Politikai divatokban* is. A *Ráró* név hatszor fordul elő egy-egy regényben vagy elbeszélésben (*Egy magyar nábob*, *Fráter György*, *Erdély aranykora*, *Kedves atyafiak*, *Minden poklokon keresztül*, *A hazajáró lélek*). Mindegyikben csak egyszer említik ezt a gyakori lónevet, amely a gyors röptű kerecsensólymot idézi.

A *Szellő* név ugyancsak a ló gyorsaságára utal, ez is elterjedt lónév volt, ennek megfelelően három műben is megtalálható (*A hazajáró lélek*, *Hétköznapiak*, *Akik kétszer halnak meg*).² A *Hétköznapiokban* a kocsi elé fogott *Szellő* párja *Tündér*, és ezt a nevet viseli hátszlóként Henning Brüniszskáld lova a *Minden poklokon keresztül*ben is. *Vidám* néven is két különböző ló szerepel, az egyik kocsi elé fogott nyerges (rudas párja a *Csillag*) a *Politikai divatokban*, a másik Decsi Sándor lova a *Sárga rózsában*.

Kocsilóként szerepelteti Jókai még *Pajkost*, amelyik párja a már említett *Csillag* az *Akik kétszer halnak meg* című regényben, Opatovszky Kornél négylovas hintója elé fogott egyik ló *Alborac*, amely neve alapján kiemelkedik. Az arab eredetű *Burak* név 'ragyogás, villám' jelentésű, az iszlám mitológia különleges képességű, az éjszakában repülni képes, isteni lényként tartja számon a fehér paripát. Wesselényinek is volt egy *Alburak* nevű versenylova. Itt viszont

² A kutyanévek között is előfordult a gyors agarak nevéként.

egy kocsilóról van szó, a visszas helyzet jellemző a nagyratörő, de tehetségtelen gazdájára.

A hátraslovak közül *Abdelkader*, a *Szegény gazdagok* szereplőjének, Satrakovics Gerzonnak az arabs lova stílszerűen a 19. század közepén híres algériai hősről, Abd-el-Kaderről kapta nevét.

Villám a neve Jenőy Kálmán lovának az *Eppur si muove* című regényben. *Ljubica* orosz nevet visel, Ödön kapta orosz megszőktetőjétől *A köszívű ember fiaiban*. *Dryász* a *Felfordult világban* Somlyóháziék hátraslova, neve a görög mitológiában keresendő, az indíték nem egyértelmű, szintén lehet, hogy Jókainak volt mintája. A hollófekete, nagy sörényű *Pluto* Negrothin harci ménje, a porosz pluto fajtából való (vö. *A mi lengyelünk*, 7).

Deli Markó lovának a neve Jókainál az *Egy játékos, aki nyer* meséjében *Durindó*, viszont a hősénekekben mindenütt *Šarac* néven említik. A *dorin*, *dorina*, *dorat* szavak a szerbhorvátban barna lovat jelentenek, a kritikai kiadás jegyzetei szerint feltehető, hogy Jókai ezekből alkotta a regénybeli nevet.

A történelmi tárgyú regényekben a hősök lovai fontosak, a történetírók is feljegyezték a nevüket, Jókai történelmi forrásaiból vehette át ezeket. *Kálmán* Teleki Mihály és *Gryllus* ('szöcske, tücsök') Ghyka herceg lova a *Török világ Magyarországon* című regényben, a szürke, vörössel pettyezett színű *Kopott Zápolya János*, *Ráró* pedig Fráter György lova a *Fráter György* című regényben. (Ez utóbbi esetben a történelmi forrás inspirációja megkérdőjelezhető, de ki nem zárható.)

Jókai ír egy Haly basáról ugyancsak a *Török világ Magyarországon*-ban, a háttérutalásokból tudjuk (kritikai kiadás), hogy félig fiktív alak. Jókai meséje szerint volt egy *Sebdiz* nevű nagyon szép lova, ez is feltehetőleg fikció. *Shabdiz* az iszlám mitológiában a *Burakhoz* hasonló különleges ló, egy szürreális lény is, tehát Jókait ez inspirálhatta a névadásra.

Az adattárunkban található versenylónevek egy része biztosan valóságos név, mert korabeli, online is hozzáférhető lóversenylapban³ is megtalálhatók. Lehet, hogy hosszas kereséssel a többire is ráakadnánk, sőt néhányra Jókai utal mint korabeli híres versenylóra, ezek között olvashatunk *Kincsemről* is az *Öreg ember nem vén emberben*. A *Lélekidomárban* ugyanígy szerepel *Favorit*, a kor híres favoritja, valószínűleg futtatták *Gladiateur* is, ugyancsak az idézett regényekben van róluk szó. Lóverseny van *Az élet komédiáisaiban* is, ahol a valós *Beindlstier* és *Advocate* versenyeiről értesülünk. *Beindlstier* a híres úrlovas, Esterházy Miklós nagyon sikeres lova volt az 1870-es években, *Advocate* 1871-ben még több díjat nyert. A fentebb hivatkozott *Vadász- és Versenylapban*

³ *Vadász- és Versenylap* „az országos lótenyésztés lapja, a magyar lovaregylet, az úrlovas-szövetség, a vidéki versenyegyletek, a magyar Tattersall-egylet s az összes lótenyésztő-bizottságok hivatalos közlönye” volt az 1857-ben történt alapításától az 1919-es megszűnéséig.

mindkettő eredményeiről hírt adtak. *Cornblue* és *Miss Fanny*, valamint *Vezúv* a *Szegény gazdagokból* ismerős Satrakovics és Hátszegi báró lovai, *My Dream* a *gazdag szegényekben* Oszkár gróf versenylova, *Sun of the Sun* a *Felfordult világ* díjnyertese. Ha nem valóságosak, akkor is valószínűek ezek a névadások. A *jövő század regényében* is elképzelhető a *General O-Brie* mint versenyló neve.

Macskanevek

Már volt róla szó, hogy Jókaiéknál nagy becsben voltak a macskák, így természetes, hogy az elbeszélésekbe, regényekbe is bekerültek. Esetükben azonban nem beszélhetünk nagy adatbőségről a neveket illetően, a legtöbb cica a *Névtelen vár* úrnője körül van, ő a macskák tündéresszonya, négy cicáról gondoskodik, mind különböző fajtájú, színű, és mind kedves nevet kapott. A hangutánzó nevek *Hic*, *Mic* (*Mitz*) és *Miura*. A negyedik cica viszont *Panni*. Érdekes lenne megtudni, hogy honnan van a neve.

Jóval komolyabb, előkelő nevet visel a Jókai első számú kedvencéhez hasonlító két fehér macska. Az *élet komédiásaiban* az örökös, Rafaela bizalmasa, Livia is egy hófehér cicát dédelget, *Camillát*. Nála is különlegesebb Noémi macskája *Az arany emberben*. *Narcissza* gyönyörű, hófehér, kék szemű cica, Hegedűsné (1927, 221) szerint pontosan olyan volt, mint amelyet Jókai kényeztetett az otthonában, és még a nevet is kölcsönözte az író.

Itt említem meg azt a két nagymacskát, amelyek izgalmassá, egzotikussá teszik a cselekményt, illetve a gazdájukat, idomárukat is vad romantikával veszik körül. Az egyik a *Szerelem bolondjai* kerettörténetében *Amurat*, a gyönyörű cirkuszi királytigris, amely végül széttépi idomárját azért, hogy az idegenektől védelmezze. A felséges állat neve is királyi, a *Murad* szultánnévvaltozata.

Oglán, a pettyes bundájú párdúc Korzár bég kegyencnőjének, Azraélének a védelmezője az *Erdély aranykorában*. Keleti neve azt jelenti, hogy 'újonc, fiú'. A névadás valószínűleg Jókai leleménye, ahogy az egész történet is. Érdekes, hogy az *Oglán* bej nevet Áldorfay Incének ajánlják, hogy a törökök védelme alá helyezze magát az *Enyim, tied, övé* című regényben.

Majomnevek

Hobby- vagy állatkerti állatként majmokkal is találkozunk Jókainál. Minden bizonnyal előfordult a környezetében egy-egy ilyen állat is, vagy legalábbis hallott róluk. *Dori* nevét csak említi az amerikai mágus *A barátfalvi lévitában*, *Mukiról* Rozáli mesél *A jövő század regényében*, *Zsokó* nevű majom, ponto-

sabban orángutáng [!] szerepel a szélhámos, csaló életművész Kecskerey úrnál mint kedvtelésből tartott állat az *Egy magyar nábob* egyik epizódjában. Az állat szerepeltetése hangulati elem, a szereplők (Kecskerey és Abellinó) jellemzését egészíti ki. *Jacques* ugyancsak orángután, de őt a párizsi állatkertben mutogatják *A Kráó* története szerint.

Medvenevek

Jókai idejében, de inkább korábban, nem volt ritka, hogy nagy hatalmú főurak medvéket tartottak részben az erejüket mutatni, részben védelmi szempontból. *A Szegény gazdagokban* Juon Täre, a nagy erejű pásztor Fatia Negra ellenében tart egy nagy medvét családja védelmére. Ez az állat nem kap igazi nevet, mint *ursut* szólítják, emlegetik, ez a szó románul 'medvét' jelent. *A cigánybáróban* Loncsár birtokán tényleges, ráadásul emberi személynévet, becenevet kapott a medve, *Lacinak* hívják, ugyanitt *Guszt*i a szamár, amelyet medvének öltöztettek egy tréfa kedvéért. *Az elátkozott családban* *Mackó úr* a megszólítása annak a medvének, amelytől Kadarkuthy báró szolgálja meglehetősen fél.

A medvék között kell felsorolni a Galiba Péter által az *Egészen az északi pólusig* történetében megszeliített jegesmedvéket is. A nőtényt *Bábinak* nevezi el, a fejedelmi hímet *Marcipánnak*. A névadás indokát nem ismerjük. Megjegyzendő, hogy *Bábi* 82-szer fordul elő a szövegben, ezzel a második leggyakoribb állatnév jelen adattárunkban. (Az első *Almira* 98 előfordulással.) *Bábi* ilyen előkelő helyezése annak köszönhető, hogy a jegesmedve Galiba Péter társaként viselkedik a legnehezebb helyzetekben.

Szarvasmarhák nevei

Jókaiék gazdaságában voltak szarvasmarhák is, ezek nevét kevésbé öröközték meg, csak *Bimbóról* és *Rózsáról* számolt be Hegedüsné, amelyek náluk születtek és szeretettel vették körül, nagy becsben tartották őket, nem véletlenül kaptak bóknevet.

A *Sárga rózsza* az a mű, ahol Jókai a különleges szürkemarhákat bemutathatta név szerint, *Csákó*, *Kese*, *Ruzsa* a nőtények és *Büszke* a bika. Minden bizonnyal valós nevek, amelyeket Jókai tényleg a Hortobágyon hallott. A csálé szarvállásra vonatkozó gyakori *Csákó* név ökörré, illetőleg tehénre, más regényben is feltűnik, és valós érzetet kelt (*Rab Ráby*, *Török világ Magyarországon*, *Eppur si muove*), a *Rab Ráby*-ban van egy *Szőke* nevű tehén is, a név ugyanúgy a világos szőrzetre utal, mint a *Sárga rózsában* a *Kese*.

Különleges állatok nevei

Érdekesség *Simon*, a delfin, amelyik rendszeresen odaúszik a hajósokhoz, és ezért nevet is kapott az *Egy játékos, aki nyer* történetében. A másik különlegesség az *Ahol a pénz nem isten* telepeseihez családtagként tartozó foka, a *Bebé*, vagyis bébi. Nevének 15 előfordulása a kedves állat fontosságát mutatja.

Madárnevek

Áttekintésünk végén az emlősök után a Jókaitól különösen kedvelt és dédelgetett madarak állnak. Laborfalvi Róza is becézgette, gondozta a kismadarakat az otthonukban, de a kertjükben is. Ez utóbbiak nem mind kaptak nevet, legalábbis az írásokból úgy tűnik. Vannak azonban madarak is az írásművekben jó néhányan. Első helyen említhetjük a papagájokat, Jókaiéknál is voltak jákó papagájok, amelyek Jókai különös vonzalmát érezhették. *Kokó*, *Kokócska* nemcsak az önéletírásokban (*Az én életem regénye*), de a *Mire megvénülünk* című regényben is szerepel, ebben Bálnokházy né madaraként, *A tengerszemű hölgyben* Erzsike kedvenc papagájaként szerepel, itt egyértelmű a névazonosság. Valószínűleg ekkoriban a jákó papagájok közül sok viselte ezt a nevet, vagy a *Zsakót*, amit Jókaiék *Kokójának* a párja is kapott.

Lóra és *Lóri* is papagájok, *Lóra* Adamante beszélő madara (az *Adamante* című elbeszélésben), a szintén beszélő *Lóri* Magláy né számára fontos, belevonja szerelmi cselszövésebe is *A Magláy-családban*. Van a felsorolható madarak között egy *Hanzi* nevű seregély is a *Rab Rábyban*, ez a börtönbe látogat be, és szintén tud beszélni.

A gazdag szegények *Pikus* nevű szarkája fontos szereplője Kaporék életének, a 20 előfordulás jelzi jelentőségét. Tudni kell róla, hogy Jókainéknak is volt egy ilyen nevű kedves szarkája. Nevét Jókai alkotta a latin nőnemű *pica* szóból, utalva arra, hogy az állat hímnemű. *Jakli* is Jókaiék szarkája volt, róla már volt szó, de ő „csak” egy külön írásban főszereplő, regénybe nem került bele. A név a *Jakab* férfinév németes becézése lehet.

Az élet komédiáisaiban Madeleine hercegnőnek baglya van, ő is *Jakab*.

Kedves kis madár, egy énekes veréb *Dávid*, amelyet Lajos gróf szerzett Marie hercegnő szórakoztatására. Jókai szerint a nevét a bibliai énekesről kapta (vö. *Névtelen vár*, 99).

A legkülönlegesebbek a gólyák, amelyek egy eleve elvetélt bolondos ötlettől vezérelve egy léggömb magasba röpítéséhez lettek befogva. „A hím komoly természetű uraság volt: ezt elneveztük kontempláló magaviseletéért *Hamletnek*” (*De kár megvénülni*, 29), és az csak természetes volt, hogy a párja *Ofélia*

legyen. A gólyáktól húzott léggömb kísérlete csúfos kudarcba fulladt, lehet, a névválasztás is rossz ómennek bizonyult, *Ofélia* elpusztult, *Hamlet* megszökött.

A vizsgált állatnevek jellemzői

Összefoglalásként érdekes lehet egy gyors mennyiségi számvetés. A bemutatott 107 féle név összesen 642 adatot takar, vagyis ennyiszer találkozhatunk a korpusz szövegeiben néven nevezett állattal. Ugyan a nevek több mint felénél (57 szócikk) mindössze egyszeri előfordulást lehet kimutatni, de számos olyan szócikk van, amelyikben a névviselő komolyabb szerepe miatt jelentős ez a szám. Ezekre általában kitértem (*Almira*, *Bábi*, *Bebé* stb.). Gyakori a 2-szeri, 3-szori, illetőleg 4-szeri említés az egyes állatok neveinél, ezek a szereplők kevésbé fontosak a cselekmény vagy a karakterek jellemzése szempontjából, de mindenképpen segítik az olvasót a környezet, a hangulat felidézésében, és az állat megjelenítésében.

A valóság és a regényekben, elbeszélésekben leképezett világ kapcsolata az állatnevek használatában is tükröződik. A Jókai-névszótárba bekerülő elnevezések döntő többsége nem fiktív név, a valóságban is kimutathatók, nem egy esetben az író környezetében is megtalálhatóak voltak, vagy a korabeli újságokban, pl. a versenylovak esetében.

A személy- és helynevekkel szemben az állatneveknél ritkábban gondolhatunk nagyon átgondolt és erősen motivált névadásra, bár találhatunk kivételeket. Az *arany ember*ben külön fejezet mutatja be *Almirát* és *Narcisszát*, nem véletlen, hogy ezeknek egyértelmű a valóságos mintájuk, és különleges kapcsolat van a regénybeli és a modellként szolgáló valóságos állatok között. Itt most nem térek ki Az *arany ember* alakjainak elemzésére, sokan, sok helyen írtak arról, hogy az író akkori élete mennyire megjelenik a Senki szigetén ábrázoltakban. A kutya és a cica szerepeltetése erősíti ezeket a megállapításokat. Személyeket, főleg saját néven, nem lett volna szerencsés beleírni a regénybe, de egy állat nem tiltakozhatott, legfeljebb a gazdája, aki történetesen maga az író volt.

Érdekes még a névtelenség kérdése, de az állatok meg nem nevezésének nincs olyan szerepe, mint a személynevek vagy a helynevek elhallgatása, így erre nem is térünk ki, valójában észre sem vehető az állatok meg nem nevezése.

A névváltoztatásra is van példa a jelen korpuszban, ahogy ezekre már utaltam a megfelelő helyeken. (A soknevű komondor az *Egy komondor naplójában*, illetőleg a cirkuszi porondra jutó kis póni *A szerelem bolondjaiban*.) A névrökítés, névátvitel eseteire is találunk példákat, főleg ha anyagunkat kiegészítjük a Jókaiék állatseregletéről feljegyzett nevekkal.

A nevek alak- és/vagy írásváltozata mint vizsgálandó adalék az adattár adatai alapján elhanyagolható, csak két névvel kapcsolatban említhetjük meg (vö. a kutyaaneveknél *Caro* ~ *Cáró* ~ *Káró* és *Filáx* ~ *Philax*).

Összességében a rendelkezésünkre álló névanyag komplexen mutatja Jókai korának hagyományos állatneveit, valamint az elterjedt, divatosnak számító elnevezéseket, és azokat a névalkotásokat is, amelyek az író műveltségét ötvözik játékos kedvével. Mindezen egyértelműen érződik Jókai Mór természet és állatok iránti szeretete.

Az állatneveket tartalmazó Jókai-művek

- Jókai Mór. *Egész az északi pólusig* (1876). JMÖM. Kisregények, 2, 1976. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jókai Mór. *Páter Péter* (1881). JMÖM. Kisregények, 3, 1973. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jókai Mór. *Sárga rózsza* (1893). JMÖM. Kisregények, 4, 1988. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jókai Mór. *A Kráó* (1895). JMÖM. Kisregények, 5, 1974. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jókai Mór. *Hétköznapiok* (1846). JMÖM. Regények, 1, 1962. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jókai Mór. *Szomorú napok* (1848–56). JMÖM. Regények, 2, 1963. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jókai Mór. *Erdély aranykora* (1851). JMÖM. Regények, 3, 1962. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jókai Mór. *Török világ Magyarországon* (1852–53). JMÖM. Regények, 4, 1963. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jókai Mór. *Egy magyar nábob* (1853–54). JMÖM. Regények, 5–6, 1962. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jókai Mór. *A régi jó táblabírák* (1856). JMÖM. Regények, 10, 1963. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jókai Mór. *Az elátkozott család* (1858). JMÖM. Regények, 11, 1963. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jókai Mór. *Szegény gazdagok* (1860). JMÖM. Regények, 12, 1962. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jókai Mór. *Az új földesúr* (1862). JMÖM. Regények, 13, 1963. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jókai Mór. *Politikai divatok* (1862–63). JMÖM. Regények, 14, 1963. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jókai Mór. *Felfordult világ* (1863). JMÖM. Regények, 15, 1963. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jókai Mór. *Mire megvénülünk* (1865). JMÖM. Regények, 16, 1963. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jókai Mór. *Szerelm bolondjai* (1869). JMÖM. Regények, 17, 1963. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jókai Mór. *A jövő század regénye* (1872–74). JMÖM. Regények, 18–19, 1981. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jókai Mór. *Eppur si muove. És mégis mozog a föld* (1872). JMÖM. Regények, 22–23, 1965. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jókai Mór. *Az arany ember* (1872). JMÖM. Regények, 24–25, 1964. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jókai Mór. *Egy játékos, aki nyer* (1882). JMÖM. Regények, 26, 1966. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Jókai Mór. *A köszívű ember fiai* (1869). JMÖM. Regények, 27–28, 1964. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jókai Mór. *Az élet komédiásai* (1875). JMÖM. Regények, 31, 1967. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jókai Mór. *Névtelen vár* (1877). JMÖM. Regények, 34, 1965. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jókai Mór. *Rab Ráby* (1879). JMÖM. Regények, 38, 1966. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jókai Mór. *Akik kétszer halnak meg* (1881–82). JMÖM. Regények, 39–40, 1966. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jókai Mór. *Minden poklokon keresztül* (1883). JMÖM. Regények, 45, 1969. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jókai Mór. *A lőcsei fehér asszony* (1885). JMÖM. Regények, 46–47, 1967. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jókai Mór. *A kiskirályok* (1885). JMÖM. Regények, 48–49, 1968. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jókai Mór. *A lélekidomár* (1888–89). JMÖM. Regények, 51, 1967. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jókai Mór. *A gazdag szegények* (1890). JMÖM. Regények, 54, 1969. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jókai Mór. *A tengerszemű hölgy* (1890). JMÖM. Regények, 55, 1972. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jókai Mór. *Rákóczy fia* (1891). JMÖM. Regények, 57, 1975. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jókai Mór. *Fráter György* (1893). JMÖM. Regények, 60–61, 1972. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jókai Mór. *De kár megvénülni! Egy vén öcsémuram élményei után* (1896). JMÖM. Regények, 62, 1971. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jókai Mór. *A barátfalvi lévita* (1898). JMÖM. Regények, 63, 1969. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jókai Mór. *Öreg ember nem vén ember. Képzelt regény négy részben* (1900). JMÖM. Regények, 64, 1976. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jókai Mór. *A mi lengyelünk* (1903). JMÖM. Regények, 66, 1969. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jókai Mór. *Ahol a pénz nem isten* (1904). JMÖM. Regények, 71, 1971. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jókai Mór. *A gonosz lélek* (1846). JMÖM. Elbeszélések, 1, 1971. 70–94. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jókai Mór. *Adamante* (1847). JMÖM. Elbeszélések, 1, 1971. 338–357. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jókai Mór. *Kedves atyafiak* (1853). JMÖM. Elbeszélések, 5, 1989. 144–231. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jókai Mór. *Egy komondor naplója* (1853). In *A Balaton völgényei*. Válogatott elbeszélések 2016. Tempevölgy könyvek 22. 209–217. Balatonfüred Városért Közalapítvány.
- Jókai Mór. *A cigánybáró* (1884). Jókai Mór Munkái. Gyűjteményes díszkiadás, 33 (a *Sárga rózsával* együtt), 1993. Budapest: Unikornis Kiadó.
- Jókai Mór. *A Magláy-család* (1887). In Jókai Mór újabb regényei. *A Magláy-család – A ki holta után áll boszút*. Két elbeszélés. 1–80. Budapest: Révai-kiadás.

- Jókai Mór. *A világlátott fiu* (1890). In *Napraforgók*. Ujabb beszélek I–II. 3–51. Budapest: Révai-kiadás. I.
- Jókai Mór. *Kétszer kettő – négy* (1893). In Jókai Mór újabb regényei. *Kétszer kettő – négy és egyéb elbeszélések*, 1893. 3–90. Budapest: Révai-kiadás.
- Jókai Mór. *A históriai tarokkparti* (1895). In *A históriai tarokkparti más hátrahagyott írásokkal*. Jókai Mór Munkái. Gyűjteményes díszkiadás, 78, 1996. 171–174. Budapest: Unikornis Kiadó.
- Jókai Mór. *A hazajáró lélek* (1855). In Jókai válogatott művei. Válogatott elbeszélések, 2, 1955. 5–21. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Jókai Mór. *A háromszínű kandúr* (1893). In Jókai válogatott művei. Válogatott elbeszélések, 3, 1955. 385–411. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Jókai Mór. *Zöld mulatság* (1859). In *Dekameron*. Száz novella. 3. kötet, 1894. 73–82. Budapest: Révai-kiadás.
- Jókai Mór. *Az én papagályom* (1899). In Jókai Mór hátrahagyott művei, V. kötet. *Az én életem regénye*. 1912. 191–194. Budapest: Révai-kiadás.

Irodalom

- Farkas Tamás. 2007. Kárpáti, Kárpáthy és a Kárpáti-k: Egy új keletű magyar családnév művelődéstörténete. In Hoffmann István – Juhász Dezső szerk., *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói: Nyelv, nemzet, identitás III*. 147–164. Debrecen–Budapest: Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság. http://mek.oszk.hu/05100/05146/pdf/hunkong2006_3.pdf (2025. máj. 8.)
- Feszty Árpádné Jókai Róza. 2017. *Akik elmentek: A tegnap*. Budapest: Szépművészeti Kiadó.
- Hegedüs Sándorné Jókay Jolán. 1927. *Jókai és Laborfalvi Róza: Hegedüs Sándorné emlékiratai*. Budapest: Singer–Wolfner.
- Kaposi József. 1985. Egy Jókai-regény személynevei. *Névtani Értesítő* (10): 127–131.
- Kéfer Piros. 2001. Irodalmi névadás Jókai Mór: Az új földesúr című művében. *Névtani Értesítő* (23): 81–91.
- Lengyel Dénes. 1983. A quiproquo és a quidproquo Jókai életében és műveiben. *Irodalomtörténeti Közlemények* 87 (5): 482–500.
- Nagy Miklós. 1999. Kárpáthy Zoltántól Topándi Samuig: Egy fejezet Jókai írói névadásának történetéből. *Névtani Értesítő* (21): 293–299.
- Nagy Miklós. 2001a. Szilárdy Leandertől Mócli bérkocsisig: Jókai írói névadásáról. *Forrás* (33): 68–77.
- Nagy Miklós. 2001b. Az írói névadás Jókai késői regényeiben. *Irodalomtörténet* (4): 554–563.
- J. Soltész Katalin. 1970. Kutyanek. *Magyar Nyelvőr* (94): 291–303.
- J. Soltész Katalin. 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- T. Somogyi Magda. 2020. Az íróinév-szótárak kérdései a tervezett Jókai-névszótár kapcsán. *Névtani Értesítő* (42): 109–126.

T. Somogyi Magda – Tiner Tibor. 2017. A földrajzi nevek Jókai műveiben. In Benő Attila – Gúti Erika – Juhász Dezső – Szoták Szilvia – Terbe Erika – Trócsányi András szerk., *Tudományköziség és magyarságtudomány a nyelvi dimenziók tükrében*. 65–75. Törökbalint: Termini Egyesület.

Magda T. ŠOMOĐI

IMENA ŽIVOTINJA U DELIMA JOKAIJA

U ovoj studiji predstavljam imena životinja iz baze podataka od oko 15 hiljada jedinica iz rečnika imena u delima Jokaija, koji je u pripremi. Uvidom u 107 imena životinja prikupljenih iz 220 beletrističkih dela, u obzir su uzeti nazivi različitih životinjskih vrsta (psi, konji, mačke, ptice i druge životinje). Bavim se tipovima imena, raspravljam o motivacijama za imenovanje i upućujem na veze koje se mogu uspostaviti sa postojećim imenima životinja koje su živele u okruženju porodice Jokai. Takođe ispitujem imena preuzeta iz različitih izvora, kao i imena koje je izmislio sam Jokai. Posebno analiziram slučajeve kada se isto ime pojavljuje u više dela, kao i eventualne varijante imena. Primarni cilj ispitivanja ovog preglednog korpusa jeste što bolje razumevanje osobenosti književnog imenovanja kod Jokaija, što omogućuje dodatno približavanje Jokaijevog opusa čitaocima.

Ključne reči: rečnik imena u delima Jokaija, imena životinja, motivacija za imenovanje, varijante imena, postojeća i fiktivna imena

Magda T. SOMOGYI

ANIMAL NAMES IN JÓKAI'S WORKS

In this study, I present the animal names selected from the approximately 15,000 headwords in the database of the forthcoming *Jókai Name Dictionary*. The 107 literary animal names have been collected from 220 prose works. In the course of reviewing them, I account for the names of various animal species (dogs, horses, cats, birds, and other animals). I examine the types of names, explore the motivations behind the naming, and point out possible connections with the real names of animals that lived in Jókai's environment. I also analyze names borrowed from different sources as well as those created by Jókai himself. Particular attention is given to instances where the same name appears in multiple works or where name changes occur. The primary aim of analyzing this well-structured corpus is to gain a deeper understanding of Jókai's literary naming practices and, through this, to bring Jókai's oeuvre closer to readers.

Keywords: Jókai Name Dictionary, animal names, naming motivation, name variants, real and fictional names

IRODALOM ÉS NYELVÉSZET

LÁBADI Zsombor

J. J. Strossmayer Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Eszék, Horvátország
labadi.zsombor@gmail.com
ORCID 0009-0009-0053-1083

MADARAK, TÁJAK ÉS GYERMEKEK

Fehér Ferenc lírai pillanatképei a kritika tükrében

Ptice, predeli i deca

Lirski prizori Ferenc Fehera u ogledalu kritike

Birds, Landscapes and Children

Lyrical Snapshots of Ferenc Fehér in the Mirror of Criticism

A tanulmány Fehér Ferenc néhány közismert versének kritikai recepcióját vizsgálja – Tolnai Ottó, Végel László, Danyi Magdolna, Utasi Csaba, Bori Imre, Kontra Ferenc és mások értelmezésével. A dolgozat bemutatja, hogy a költő verseit a kortárs kritika gyakran leegyszerűsítően, a nyelvi és képi artistikumot hibaként értékelve olvasta, miközben Bori Imre és Tolnai Ottó a motívumok és a lírai pillanatképek egyedi értékét is hangsúlyozta. A tanulmány értelmezi Fehér Ferenc költészetének visszafogottságra törekvő, mégis mélyen rétegzett, természeti motívumokban gazdag világát, ahol az apró jelenségeknek, mozzanatoknak is nagy jelentősége lehet, kiemelve az emberi létezés és a táj rejtett összefüggéseit.

Kulcsszavak: Fehér Ferenc, természeti jelenségek, lírai mozzanatok, egyszerűség, kritika

A dolgozat Fehér Ferenc néhány emlékezetes versének kritikai összefüggéseit elemzi. A szövegek vizsgálatához több olyan szempontot is figyelembe veszek, amely Tolnai Ottó már egyik korai írásában hangsúlyosan megjelent. Érdeemes figyelmet fordítani rá utólag is, mert számos érdekes aspektusa tárul fel, amely a korabeli kritika kissé leegyszerűsítő szemlélete miatt kevesebb figyelmet kapott. A Fehér Ferenc verseivel összefüggő reflexiók közül számomra kiemelten érdekes Tolnai Ottó Fehér Ferencről szóló írása. Olyan lényegi jelképeknek, motívu-

moknak a szerepét emeli ki, amelyek Tolnai költészetfelfogása szempontjából is lényegessé váltak. Ahogyan a kis dolgokra és a tűnékeny mozzanatokra fókuszál, azok mintegy a beteljesülés pillanatainak halvány költői ígéretét hordozzák.

Tolnai egyik korai írására, amely Fehér Ferenc költeményével foglalkozott, az volt a jellemző, hogy olyan körülmények között jelent meg, amikor Fehér verseit számos kritika érte, főleg az *Ifjúság* folyóirat *Symposion* mellékletében. Ezek a bírálatok több szempontból szembeállították az általa képviselt költészet eszményét a sajátjukkal. Szerintük olyan esztétikai nézeteket képviselt, amelyek nem voltak számukra vonzó minták, és emiatt a pozitívumok helyett inkább poétikai hibákra fordítottak nagyobb figyelmet (Végl 1962, 10). Ami még egy korábbi költői hagyomány – például a nyugatos versformálás – számára még érdemnek tűnhetett, például a stilizálás vagy a nyelvi választékosság kérdése, ebben a megvilágításban már hátránynak számított. Például Végl László úgy érzi, hogy a versek gyakran csupán dekorativitásukkal, érzéki egyediségükkel tűnnek ki, és hiányzik belőlük egy olyan nyelvi minta, amely összefüggésbe hozná a helyi táj vagy az emberek kevésbé konvencionális, nagyobb expresszív erővel rendelkező kifejezőmódjával. Így nincs meg az a mozzanat, „hogy az állandóan megújuló és változó jelentés újabb és magában örök értékű értelmet nyerjen ebben a való világban”. Fehér Ferenc versei a kritikus véleménye szerint nem érik el a szuggesztivitásnak azt a mértékét, amely lehetővé tenné, hogy költészete egyik legfontosabb témáját, a város és a falu ellentétét korszerű módon jelenítse meg, s így inkább a múlt megidézésére koncentrál. Emiatt kevésbé tesz kísérletet arra, hogy a motívumot a fiatal nemzedék számára is jelentőssé tegye. Hasonlóan elmarasztaló, értetlen hangnemmél találkozunk Utasi Csaba kritikájában (Utasi 1962, 9) is, amely a már említett ifjúsági melléklet hasábjain szintén negatív értékelést adott a *Bízó szerelemmel* című kötetnek. A recenzius így egyfajta köztes térben helyezi el a költőt, akit a táj szerelmesének nevez, és olyan szerzőnek írja le, akinek minden porcikájában ott élnek a „hosszú hajú fűzek”, az „eszőlős nyárfák” és a „mesélős kedvű hangulat”. Mindez azonban a művészi szemlélet ellenére nem ölt határozott egzisztenciális alakot, mert nyelvileg felhígul, és színes költői képei, választékos nyelvezete ellenére sem hoz létre egységes szerkezetet.

A többnyire egy irányba mutató kritika egyik lehetséges ellenpontjaként említhető Bori Imre tanulmánya, aki később monográfiát is írt Fehér Ferenc költészetéről. Ő már láthatóan más megvilágításba helyezte a vers közléseit és képi világát, mivel a már említett igényességre törekvő nyelvi stílust egyértelműen művészi értéknek tartotta. Ennek megfelelően a már említett természeti metaforákban, a lírai tájképekben pedig a hétköznapi, helyi jelentések és a szélesebb közösségi távlatok összefonódását vélte felfedezni. Majdnem pontosan ugyanazok a képek, természeti elemek, amelyek statikusnak és terméketlennek bizonyultak

a kritika számára, ebben az összefüggésben pozitív távlatot, irodalmi kontextust kapnak, és Bori Imre gondolatmenetében a költői láttatás egyedi hangulati eszközévé minősülnek. A fa motívuma az erdő és az út metaforikus jelentéseivel kapcsolódik össze, és így egy megemelt valóság dimenziójába kerül át.

A konkrét és általános ilyen módon előttünk kibontakozó „bácskai” tájkép – ahogyan Bori megfogalmazza –, egyszerre félre nem érthetően lokális, hétköznapi „bácskai” tarlójával, nemzetközi útjával, nyárfáival. De Fehér Ferenc költeményében a betonút a nyárba „beleszalad”, a nyárfák pedig „elhagyott asszonyok”, kariatidái a hazai világnak. És ismerős is a mezítlás kisfiú ebben a paysage-ban, csakhogy lírai pillanatfelvételtől lévén szó, a pillanat az örökkévalóságot, a tér egy kis pontja pedig a végtelent hívja elő (Bori 1978a, 970).

Bori Imre írásában emellett egy szemléletváltás is érzékelhető, amelynek elsősorban az a célja, hogy a nemzedéki értelmezéstől eltávolodva egy szélesebb történeti összefüggésben helyezze el a vizsgált jelenséget. Jól látható például, hogy a versek stílusjegyei között egyértelműen az artistikumot emeli ki, mint a szerzői szándék egyik alapesetét. Ez ugyanakkor elválaszthatatlan a költemények alaphangulatától, mivel itt egyáltalán nem a kritikai éllel bemutatott spleenjeként nyeri el utólagos értelmét. Ebben a tekintetben az önstilizálás jelensége sem hagyható figyelmen kívül, mert rokon vonásokat, szoros kapcsolatot mutat Bori értelmezésében Tóth Árpád költészetével. Mindez olyan összefüggésbe kerül, ahol rejtett hatásként az egzisztenciális dezillúzió Fehér Ferencnél egyfajta lehetséges ellenpontként jelenik meg, amely szélsőséges esetben a dekadens életérzés az emlékek megformálásán is nyomot hagy.

A fiatalos lendülettel megírt, kissé sarkos irodalmi értékelés után érdemes megnézni Tolnai Ottó Fehér Ferencről megjelent egyik korai elemzését is. Ez a Végl Lászlóénál részletezőbb és nyugodtabb hangvételű kritika megértőbb álláspontot képvisel. Tolnai – jóllehet végig hangsúlyozza fenntartásait idősebb költőtársával szemben, főleg a túlradó személyesség és esetenként az önsajnálát és a patetikus megfogalmazás miatt – mégis igyekszik kiemelni a versek értékeit is. Stílusának visszafogottsága abban is megnyilvánul, hogy nem próbálja meg leegyszerűsített illusztrációkként kezelni a költeményeket, hanem bizonyos fontos mozzanatokat, költői eljárásokat vizsgálva inkább egyfajta pozitív olvasatot ad a szövegeknek, és meggyőzően érvényesíti a nyitott, jó szándékú értelmezés elveit a költői gyakorlatban. Így számos olyan pozitív elemet is beemel gondolatmenetébe, amely akár számára is lehetséges mintaként szolgálhatott, még ha más kiindulópontból jutott is el bizonyos költői felismerésekhez. Ennek a nyoma például jól látható abban a mintegy harminc évvel később írt nekrológban, ahol a tiszteletadás félreismerhetetlen jelei még inkább jelen lesznek.

Tolnai Ottó *Az egyszerűség problémái* (Tolnai 1967, 23–24) című írásában természetesen nem alaptalanul jegyezte meg, hogy közismertsége ellenére közel két évtizeden át nem született átfogó igényű tanulmány Fehér Ferenc költészetéről a Vajdaságban. Ezeknek a munkáknak a hiányával magyarázza Végel László írásának kiélezett hangnemét, hiszen létrejöttkor nem létezett olyan elfogadott értelmezői álláspont, amelyhez viszonyítani tudott volna a kritikus szakma: „Végel nem tehet arról, hogy egyetlen kritikusunk sem mert, tudott, akart foglalkozni Fehérrel, költészetünkkel” – magyarázza Tolnai az esszé elején. „Ő tehet a legkevésbé arról, hogy most ilyen helyzetben egy kicsit sértően hangzának állításai” (Tolnai 1967, 23). Végel László kritikája még így is elérte a célját abból a szempontból, hogy Tolnait is továbbgondolásra készítette a témában. Az *Új Symposion* folyóirat hasábjain megjelenő kritikai írásnak szánt, de ennél jóval átfogóbb dolgozat címe is arra utal, hogy Tolnai Fehér Ferenc költészetének vitatott kérdéseit átgondolva, olyan szempontok szerint közelített hozzá, amelyeket saját költői világképe szempontjából is lényegesnek vélt. Elemzésének egyik fő csomópontja az egyszerűség problémája, amelynek a meglétét a versek képi világával és nyelvhasználatával kapcsolja egybe. Példaként a *Vigasztaló* című verset elemzi, és arra a megállapításra jut, éppen az teszi érdekessé a szöveget, hogy a sorok között különösebb erőfeszítés nélkül, szinte magától bontakozik ki a kapcsolat, így az eszményi egyszerűség jegyében újabb költői minőségek jönnek létre. Tolnai szerint ezek többnyire nem jelentéktelen egyszerűsítések, naivitások, hanem Fehér Ferenc verseinek lényegéhez tartoznak. Saját meghatározása szerint ezt a természetesnek hitt költői eljárást az egyszerűsített montázs költői technikájához hasonlítja: „Verse nem marad egysíkú: voltam a Piavénál ahol átlótták a karját / Egy parasztember integetett az útról / A víz már nem volt piros csak a narancsok. Figyeljük meg középső sorát. Milyen rafinált könnyedséggel montázsolta” (Tolnai 1967, 24). Az elemzésben az idézett középső sor kulcspozícióba kerül, mivel a múlt és a jelen síkjait helyezi könnyedén egymás mellé, és ezzel mindkét tér önálló értékre tesz szert. Tolnai ennek megfelelően próbálja meg Stendhal egyik híres mondását alkalmazni verselemzéseiben, amely így szól: „Eredetiséget és igazságot csak a részletekben találunk.” Ez a mottó egyfajta közös szemléleti keretet fogalmaz meg, amely nagyrészt átfedésben lehet mindkettejük alkotói magatartásával, s ezt egy sajátos szellemi összefonódásként is értékelhetjük.

Az említett kritikáról elmondható, hogy Tolnai nem olyan szempontokat tart fontosnak, amelyek kívül esnek a versek gondolati hatókörén, hanem inkább a saját fogalmai, képi világa szerint próbál közeledni a szöveghez. Ezért tekinti azokat a költői eszközöket lényegesnek az elemzett versekben, amelyek első olvasásra kevésbé tűnnek jelentősnek, mégis erős hatást váltanak ki, például

az egyik egy viszonylag egyszerű, de jól elhelyezett felsorolásnál: „kenyér, só, szerelem, élet”. Ezzel rámutat arra, hogy a leghétköznapiabb szavak is különleges erővel rendelkezhetnek bizonyos helyzetben. Hogy ezek a szavak miért fejtik ki a megfelelő hatást, Tolnai értelmezésében abból adódik, milyen jelentéskörbe kerülnek, vagyis milyen szemantikai tartalommal telítődnek. Ez az értelmezői elképzelés, amely a sorok kitüntetett szerepéből indul ki, egyfajta egyszerűsége törekvő költői gondolkodásmóddal párosul, ahol a vers filozófiájának egyszerűsége is előtérbe kerül. Tolnai elemzésében ez korántsem adottságként, hanem inkább költői problémaként vagy programként jelenik meg. Itt a vers is afféle egyszerű tárgyként tűnik fel, amely a szavakból nyeri el végső formáját. A *tanya-sarkon* című ismert Fehér Ferenc-vers elemzése is erre a meglátásra épül, ennek analógiájára alkalmazza. A messzi tanyán port őrülő kisgyerek képe ilyen módon képes érzékeltetni elemi egyszerűségét is, másrészt pedig a jelentéktelennek hitt por, mint egy angyal kezébe került homokóra, egyszer csak életbevágóan fontos játékszerré válik: „Nézem, mint pereg alá sorsom / a sovány kis tenyereken”.

Ez az egyszerű világ – vonja le Tolnai a vers tanulságát –, amit aztán a játék, a vers árnyéka súlyossá tesz. A tárgyat, a lábast ugyanolyan mértéktartással tudja kezelni, mint amilyen nagyvonalúan montázsolta Vigasztalójában az útról integető parasztembert. Pontosan ez az. Ez a távolság, ami természetes, amikor tiszta a hangvétele. Ez az a távolság, ami természetes, ami megfelel költőnknek, amikor tiszta a hangvétele, amikor mint Heidegger elemzésében Van Gogh cipői, telítődik fűszálunkon a gömb. Ha közelebb lép, ha nem les, vagy közelebb engedi magához világát, megromlik minden, kis gömbünk férges gyümölcsként zuhan elénk. Éppen attól a világtól kell mindig egy lépést hátrálnia, amelyik legközelebb van hozzá, amit legjobban ismer (Tolnai 1967, 24).

Éppen ez az egyszerűséghez való viszony, amely a verselemzés egyik legfontosabb kérdése, éppen a megfelelő távolság költői felmérésén, a helyes perspektíva kialakításán múlik. A gondolkodás és az észlelés egyszerűsége mellett a vers képi világa, a hétköznapi jelenségek egymás mellé helyezése, szervesen összeillesztésük is példát adhat arra, hogy meg lehet találni a köztes nézőpontot, amely a legtöbbet elmond valamiről, amit már előzőleg is ismertünk. Tolnai azt is kiemeli, hogy számára a megfigyelések hordozója, a megfelelő személyes beállítás az egyik legfontosabb kérdése az alkotásnak. Ennek megfelelően a konvencionális eszközként kezelt nyelvi és gondolati egyszerűség, letisztultság is képes elemi hatást elérni, ha megfelelően alkalmazzák, és szerinte sokszor a legegyszerűbb megszólalás vagy természetes szemléletmód alakítja ki a legerősebb érzelmi és hangulati benyomást.

Ez az írása jól példázza, hogy Tolnai elemzésében milyen jelentős szerepe van a költői jelenségek együttes vizsgálatának, az egymásra épülő motívumok és lírai láncolatok felkutatásának. A reduktív tematikus olvasat helyett inkább az egyszerűségben rejlő poétikai lehetőségekre fókuszál, ami nem a jelentés elszegényítését eredményezi, hanem annak gazdagabb értelmezését teszi lehetővé. Ebbe a szemléleti keretbe illeszkedik például Utasi Csaba is, aki már arról ír a hetvenes évek közepén – némileg módosítva a korábbi elemzési szempontjait –, hogy Fehér Ferenc versei nem merülnek feledésbe, hanem éppenséggel új távlatba kerülnek az idő múlásával. Vagyis megfigyelhető, hogy Tolnai Ottó kiegyensúlyozott értékelésének köszönhetően olyan szempontok is előtérbe kerülnek, amelyek a versek legérzékenyebb pontjait érintik, és a recenzens ezek további elmélyítésére, összefüggéseinek feltárására tesz kísérletet:¹

A túlközelség ugyanis többször valóban közvetlen érzelmi megnyilatkozásra készíti a költőt, minek következtében a fájdalom, vagy ritkábban az öröm, paradox módon kívül reked a választott versformán – szervezetlen marad. Ezzel szemben a kellő távolság megtartásakor jóval nagyobb szerephez jut az alkotói tudatosság, az „anyaggyőző tiszta akarat”, s a vers puritán eszközök segítségével világhordozóvá válik, mint *A tanya-sarkon* (Utasi 2001, 62–63).

A kritikus jól érzékeli azt a kettősséget, amelyre már Tolnai is rátapintott, amikor a versben felsejlő tekintet szerepét hangsúlyozta. Ezúttal pedig mindez összekapcsolódik egy újabb szemléleti érzékiséggel, nyitottsággal, amely a kisgyerek alakját körülveszi, és az olvasó képzeletét is felkelti:

Sem a nyelvi, sem a poétikai megoldások nem mutatnak semmi rendkívülit vagy szokatlant, de képzeletünk mégis a megmozgatottság állapotába jut. A költői kíváncsiság ugyanis a „sorsom” meredekén robbanásszerűen azonosulássá transzformálódik, és többretegűvé teszi a strófát. Az alápergő poron egyfelől egy egész gondterhelt emberöltő dereng át, sőt egy kicsit mind a múltak, másfelől pedig a kitáguló versidőben a kisgyerek a hiány, az elhagyatottság már-már mitikus alakjává nő, s ez a két sík meg nem nyugvóan, szüntelenül egymásba játszik (Utasi 2001, 63).

A gyermeki tudatot ugyanakkor közvetlenül nem minősíti a vers, hanem egyfajta ellenállhatatlan pillantással érzékelteti a látványt, amikor a gyermek ráemeli a tekintetét a költőre. Ez egyébként, tehetjük hozzá a kitűnő meglátáshoz, a mai olvasóra is éppígy igaz lehet, aki egy pillanatra a kritikussal együtt a játék porfelhője mögé nézhet, és megláthatja a kisfiú delejes tekintetét: „Halálos panasszal néz rám / játékának felhője mögül”.

¹ A kötetben található szöveg, amely eredetileg a *Magyar Szó* napilapban *Dísztelen ragyogás* címmel jelent meg 1975 decemberében, újraközlés.

Tolnai Ottó Fehér Ferenc temetésén a vajdasági irodalmi élet nevében rövid reflexió formájában köszönt el a költőtől. A *Búcsú Fehér Ferencről* című nekrológja egyszerre méltatja költészetét, helyezi el az életművet a vajdasági (korábban a jugoszláviai magyar) irodalomban, s ezzel egyúttal a lehetséges utólagos hatásait is felméri. A korábbi fenntartások után Tolnai ekkor már teljes mértékben a tisztelettel viszonyulás szellemében a vajdasági magyar irodalomban az első teljes és egységes életműnek tekinti Fehér Ferencét. A nemzedéki jellegű alkotói nézetek között ugyan még megmaradtak a különbségek, de Tolnai kiemeli, hogy költőtársa halála után egyfajta egyedi, kanonikus helyet foglalhat el a vajdasági magyar írók között. A kánon fogalom kétféle értelme is megjelenik a gyászbeszédben: egyrészt kortárs inspirációs irodalmi forrásként, másrészt mintegy lehetséges párhuzamként alternatívát is jelenthet egészen addig, amíg nem kerül be valami egészen más a kánonba, amely annak utólagos átértékeléséhez vezethet.

Mérték – hangsúlyozza –, amelyhez viszonyítani lehet, hagyomány, amelytől el lehet rugaszkodni, amellyel pörölni lehet, amelyhez mindig vissza lehet térni. Biztos alap, amelyre aztán felhúzható a költészet végtelen tornya, magasítható egészen addig, amíg össze nem zavarodik nyelvünk, amíg le nem omlik minden, hogy aztán az ő alapjain minden újra kezdődhessen, ám immár a nullától (Tolnai 1989a).

A beszéd folytatásában Tolnai Ottó a rá jellemző művészetfilozófiai perspektívából, Martin Heidegger kérdése nyomán („Miért maradunk vidéken?”) röviden arra a szemléleti sajátosságra tér ki, amely a vidéki lét sajátosságait és jelentőségét adja a vajdasági költészet számára. Ennek a fontos körülménynek az eredetiségét abban látja, hogy a természet, amely csak rá jellemző módon jelenik meg Fehér Ferenc verseiben, sajátosan kettős színezetű érzelmi árnyalatokkal rendelkezik: „gyengéd mosolyú költészet, amelyben rozs és muhar lángol szüntelen”.

Tolnai rendkívül lényeglátóan villantja fel az életmű kiemelkedő versének, a *Madarak folyójának*² egy részletét. Ez több okból is sokatmondónak bizonyul, egyrészt, mert alkalmat ad arra, hogy a hiányról és a nemlétről essen szó, másrészt pedig egy olyan egyedi képre irányítja rá a figyelmet, amely a vidéket allegorikus módon idézi fel. Tolnai a költemény egyik szép metaforikus

² A szöveg *Madarak folyója* című kötetben közölt változata: „Megnyugvásom világos völgye, / madarak folyója, nyári út; / szitakötőszárny a most és örökre, / én vagyok a szomjúság s a kút... // Kik már mélyen lent pihentek, / vagy felhőzitek egem – / ezt a fekete nyári csöndet, / ezt hagyjátok nekem. // Erre jártam apám nyomában, / lándzsás nádasok között; / mégis csak a csöndet találtam, / mert csak a csönd az örök. // A halált is csak így értem én: / nád bojtján ökörszem rezeg... / Reggel még örömem-szűrte fény, / s estére lidérces neszek... / Megnyugvásom vadgalamb-völgye, / madarak folyója, nyári út; / valaki kell, hogy kutam betöltse, / hogy csak az legyek, maga az út.”

kijelentésének („A halált is csak úgy értem én: / nád bojtján ökörszem rezeg”) központi szerepet szánt, hiszen egyszerre emlékeztette a természetben való békés, gondtalan feloldódásra meg az élet és az irodalom apró csodáira. Tolnai a gyászbeszédben a *Madarak folyója* kapcsán azt is hangsúlyozza, hogy a vers egy emlékezési láncolat részévé vált, amely szorosan kapcsolódik a természethez, ugyanakkor a személyes és a közösségi emlékezet létrejöttét is sokrétűen érinti. Ennek során az ökörszem alakja kiemelt jelentőséget kap, hiszen további motívumként *A pannon nirvána* misztikus látásmódjával is összefüggésbe hozható (Kormos napgolyóban isten-látta szem). Mielőtt azonban a költői párhuzamoknak a magyarázatára sor kerülne, érdemes röviden áttekinteni azt a kontextust, amelyből az ökörszem allegóriája kiemelkedik. A vidéki pillanatkép ugyanis egy olyan felfogásnak a része, amelyet egyes értelmezők következetesen az etikusan megélt tájélményhez kapcsoltak (Danyi 1974, 1252–1255).³ Ennek lényege az, hogy a költő nemcsak a természetre irányítja a figyelmet, hanem az olvasót is gyakran arra ösztönzi a sűrített kifejezések kapcsán, hogy folyamatosan keresse a jelentéseket, miközben a megszólalás lehetőséget teremt a szemérmes feltárulkozásra és az ismeretlennel való találkozásra. Danyi Magdolna szerint a megszólalás közvetlensége, egyszerűsége ekként a szép emberség, a részvét tartalmait is felfedi a szenvedő szubjektivitás megjelenítésében, amely a költői szerep etikai kialakítását is jelentősen befolyásolja. Mindez rokonszenvenessé teszi a költő alakját, mert félrehúzódo magatartása, amely a versek meditatív alaphangoltságában is megmutatkozik, és az eszményi tájjal, az ezt fenyegető veszély képeivel függ össze. Ezt hangsúlyozza elemzésében Utasi Csaba is, mivel szerinte felkelti

a ritmikus változásnak, a beláthatatlan időig tartó vonulásnak, sőt az emberi lét végességének érzetét is, hisz a folyó általában a mulandóság jelképe a költészetben. S hogy nem kockázatos belemagyarázás térségén belül járunk, arra talán a következő sor a legszebb bizonyság. A szitakötőszárnyhoz, igaz, megannyi sajátságot fűzhetünk, a kontextus azonban mégis a törekénységet, a mozdulatok egymásba mosódó gyorsaságát hozza előtérbe (Utasi 2001, 83).

A Bányai János kritikájában (Bányai 1976) említett szárnyaló rész ellenpontjaként megjelenik a természet másik fontos hangulati eleme is, hiszen a csend a fekete nyári csend jelzésével itt az örökkévalóság érzése párosul. A versnek ezen

³ A szöveg *Madarak folyója* című kötetben közölt változata: „Megnyugvásom világos völgye, / madarak folyója, nyári út; / szitakötőszárny a most és örökre, / én vagyok a szomjúság s a kút... // Kik már mélyen lent pihentek, / vagy felhőzitek egem - / ezt a fekete nyári csöndet, / ezt hagyjátok nekem. // Erre jártam apám nyomában, / lándzsás nádasok között; / mégis csak a csöndet találtam, / mert csak a csönd az örök. // A halált is csak így értem én: / nád bojtján ökörszem rezeg... / Reggel még örömem-szűrte fény, / s estére lidérces neszek... / Megnyugvásom vadgalamb-völgye, / madarak folyója, nyári út; / valaki kell, hogy kutam betöltse, / hogy csak az legyek, maga az út.”

a pontján emelkedik ki a háttérből a madár jelképes alakja. Az ökörszem szinte észrevétlenül jut lényegi szerephez a rezege ige révén, amely a lidérces neszek szavakkal kerül hangalaki párhuzamba, másrészt pedig az ökörszem-örömem belső rím is megjelenik, amely az éjszaka képét felülírva a beszélő sorsának egy pozitív hangulatú töltetet ad. Ez megteremti – a spirituális útra kelés során – a nyári út, a vadgalamb-völgye jelképes megidézésével a gondtalan természetbe simulás és az öröklét megélésének lehetőségét is, erre utal a jelképek egyik fontos értelme, ahol nem az elmúlás, hanem végül az élet kerekedik felül: „Nem a halál, hanem az élet, a betöltetlen kút, a nosztalgia, hogy valaki segítségével azonosul magával az úttal, miután a végső kérdés elviselhetővé szelídülhet” (Utasi 2001, 84).

Már itt is ráismerhetünk arra a fontos körülményre, hogy a természet akkor válik igazán jelentésteli tényezővé Fehér Ferencnél, amikor az emberi kapcsolatok közé ékelődik. Ilyenkor kivételes eszmék, érzések hordozójává válik. Kovács Kálmán például arról ír, hogy a természet és a lelki észlelés egymást keresztező viszonya akkor éri el a csúcspontját, amikor a szemlélődő, „cserkésző szem” és a lelki táj meglelte teljesen összefonódik (Kovács 1966, 1088). Tolnai Ottó gondolatmenetében pedig a természet felé forduló látás olyan fordított perspektívával egészül ki, ahol a kicsiség a legnagyobb értékke válik a misztikus művészi elképzelések nyomán. Ez jeleníti meg bizonyos értelemben a vidék abszolút értékét, ahol a látvány eltűnik magában az elemi létezésben. Tolnai ezt a különleges alkalmat emeli ki, amikor a látás és a hallás szinesztéziás kapcsolatára utal: „A legkisebbet mutatja fel, ahol a rezgés szinte azonos a levegő rezgésével, ahol már szinte csak a levegő rezgését látjuk” (kiemelés tőlem – L. Zs.). Majd a megélt, meglelt azonosság mintaszerű példájává avatja, és a költőt egy végtelenül puritán, aszketikus szemléletű irodalmi eszmény megvalósítójává teszi:

A költészet szerény, végtelenül szerény, halk munkásának kellett maradni egy egész életen át, azonosulni Európa legkisebb énekesmadarával, hogy kihordhassa, megszenvedhesse ezt a tiszta tónust, kimondhassa, felmutathassa a legkisebbet, hogy kimondhassa, szavai közé foghassa ezt a rezgést lét és nemlét között, hogy kimondhassa: a legnagyobbat (Tolnai 1989a).

A *Pannón nirvána*⁴ címében is jelzi azt a jellegzetességet, amelyet a kritika lírai földrajzként említ (Harkai Vass 1994, 852), és a táj általános leíró jelle-

⁴ A *Madarak folyója* című kötet, amely harminc év verseiből közöl válogatást, ezt a változatot tartalmazza: „Herélt bikák szemében kormos napgolyó / Kormos napgolyóban isten-látta szem / Olvasztott ólomban tündöklő nagy folyó / Csak homok-szíta szomja, de partja nem // Lányok derekában fölsejlő fájdalom / Hajnalra duzzadt félholdnyi asszony-öl / Éjfél-órán párváró késő irgalom / Agyunk vonalában holló-írta kör // Citeráló télben pannón-puha álom / Bazsalikom-balzsam e hét-tör-világon / Anyánkat idéző ciróka-maróka // Levél-pergő évek pihe-suhanása / Egyszervolt szerelem értetetlen mása / Sárgaföldben lányhaj akácgyökér-kóca.”

gére vonatkozik. A képzetkör egy nagyobb földrajzi egység teljességét, szoros összetartozását sugallja, amely egyfajta általános hangulati értékkel egészül ki a meglehetősen szokatlan szókapcsolattal. Az indiai vallási hagyományból ismert nirvána jelentését a versekben úgy értelmezték, hogy rendre drámai felhangot kapott a fogalom. Például Görömbei András a költemény mondanivalóját Fehér Ferenc egész életművére alkalmazta, s azt a reménytelenség és kilátástalanság érzésével kapcsolta egybe: „A szonettekbe sűrített fényképek, helyzetképek sora sem hoz semmi vigaszt, semmi életet ebbe a zárt és mozdulatlan világba. A szigorú forma élesebben rajzolja ki a kilátástalanság képeit. Valóban a Pannon nirvána ez” (Görömbei 2001, 18).

Görömbei Andrásához hasonlóan Kontra Ferenc is kiemeli a költemény determinisztikus vonásait, de hangsúlyozza a kifejezés többretegűségét is: a szó eredeti jelentése egy olyan állapotra utal, amely lehetővé teszi az egyénnek a természet körforgásából való kiszabadulását (Kontra 1992, 574–579), és a szellemnek a vágyott boldogság felé való törekvését jelzi. De a lélek megsemmisülésére is vonatkozhat, amely a létezés ellentétének felel meg a keleti vallásban. Kontra szerint e kétféle szempont egyike jeleníti meg a vers első részének katasztrófahangulatát, ahol a költői képek a szenvedéssel együtt járó körforgást sugallják. Ennek az egzisztenciális jelenségnek a meglétére utal a véletlen egybeesés, hogy a szöveg éppen azt követően jelent meg a *Magyar Szó* vasárnapi mellékletében, 1968 júliusában, amikor nagy erejű földrengés rázza meg Szkopje városát, melyről a napilapok is részletesen beszámoltak. A vers első két sora a kormos bolygó képével is utal egyfajta tektonikus megrázkódtatás lehetőségére. Ugyanakkor a természeti katasztrófa fenyegető látványa mellett misztikus színezetet ölt az áldozati állatok (herélt bikák) jelenléte, ahol a szenvedés és az áldozatvállalás képzei is jól felismerhetők. Ezek a jelentések gyorsan áthelyeződnek a bibliai hagyomány keretei közé, és az együttes látásmódnak köszönhetően áttételesen Szűz Mária szenvedését is felidézik a következő versszakban a hét tűr megjelenítésével.

Az első szakasz rejtélyes motívuma két szempár: a vers elején a bika szemszögéből látott napgolyó képe jelenik meg, amely egy többes megfigyelői viszonyba helyezi a jelenségeket. A napgolyót az állat szeme érzékeli, majd mindez egy isten-látta szemmel kerül kapcsolatba, majd egy harmadik szemgolyóval, a napkoronggal lép metaforikus viszonyba: „Kormos napgolyóban isten-látta szem”. Ez öntükröző nyelvi szerkezetet hoz létre, amely a világ olyan képét vetíti előre, ahol a szenvedés és az újjászületés is egyaránt jelen van, mert a panorámaszerű vers kétféle dimenziójához szervesen hozzátartozik mindkét nézőpont.

Kontra Ferenc filológiai vizsgálódásaiból kiderül, hogy a szonett szövege az újrakiadás során több kisebb módosításon ment keresztül. Ezek között van

néhány olyan hiba is, amely bizonyára nem tükrözi az eredeti szerzői szándékot, például az az 1979-es gyűjteményes kötet is, ahol az érhetetlen jelző helyett érthetetlen szerepelt. Ez a különös szótévesztés mintegy a félreolvasás egyedi példajaként hívja fel a figyelmünket arra, hogy az eredeti jelző felfelé irányítja a tekintetet, ami már a vers elején is megjelenik (Kontra 1992, 576). Ez a törekvés az értelmezésekben a valóságfelettség bizonyos aspektusaival is magyarázható, ahogy azt például Bori Imre könyvében is láthatjuk. Ez a képzet leginkább az agyunk holló írta kör szófordulat révén merül fel (Bori 1978b, 108), amely szintén a nirvána-hangulatot idézi, és a lét természettel való szoros összefonódását jelzi. A második négysoros végén, valamint a következő háromsoros szakaszban egy másik érdekesség figyelhető meg. Különösen az első versszakra jellemző tárgyyszerű rész, majd a második szakasz felnagyított szerelmi látomása után („duzzadt félholdnyi asszony-öl, / [...] párváró késő irgalom”) a tűnékeny gyermeki személyesség érzékeltetésével („anyánkat idéző cirókamaróka”) az egyes életszakaszok eltérő ritmusát jelzi. Nem kivétel ez alól a vers zárlata sem, mert a pannon-puha álom alliteráció, illetve a növényi és emberi világ közös megidézése (lányhaj, akácgyökér) a konkrét és az általános jelenségek közti lehetséges átmeneteket mutatja. Ezzel, ahogy Kontra is megállapítja, és a pusztulást, fenyegetettséget jelző képei mellett a természetben fellelhető átmeneteket is érzékelteti. Bizonyára igaza lehet Tolnai Ottónak is (Tolnai 1989b, 617), aki Fehér Ferenc gyengéd, elégikus tájszemléletére, illetve másik, nyersebb, spontánabb változatának együttes jelenlétére mutatott rá. Erre utal a 'ciróka' hangulatfestő szavunk is, amely a kisgyerekekkel való játékokból lehet ismerős számunkra. Belső rímként kapcsolódik hozzá a 'maróka' kifejezés is, amely a 'mar' szótól miatt, az előbbinél erőteljesebb történést sugall, a markolás, a harapás jelentéseivel mintegy alátámasztva Tolnai Ottó észrevételét.⁵

A tanulmányban elemzett mindhárom versnek vannak olyan mozzanataik, amelyek kicsinységük ellenére a költő képzeletbeli földrajzának fontos részleteit alkotják, és lehetővé teszik, hogy sajátos helyekként értelmezzük őket a vajdasági irodalmi tájban. Fehér Ferenc számára kisebbségi íróként bizonyára fontos lehetett, hogy költészete ne egy vitatott, megkérdőjelezett világ legyen, ezért rendkívüli kitartással rögzítette a körülötte levő táj egy-egy darabját, hogy úgy tudjon énekelni verseiben, ahogy Tolnai Ottó is szeretett volna, mint az ökörszem sóhaja (Tolnai 2019).

⁵ A népi mondóka eredetileg így hangzik: „Ciróka-maróka, / Mit főztél Katóka? / [...] Ide raktam, oda raktam, / utoljára mind bekaptam.”

Irodalom

- Bányai János. 1976. Fehér Ferenc verseiről. *Híd* 40 (1): 118–119.
- Bori Imre. 1978a. A mives költő: Fehér Ferenc költészetének verstanáról. *Híd* 42 (9): 968–979.
- Bori Imre. 1978b. *Fehér Ferenc*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Danyi Magdolna. 1974. Valóság és költészet: Jegyzet Fehér Ferenc költészetéről. *Új Symposion* 10 (108): 1252–1255.
- Fehér Ferenc. 1978. *Madarak folyója: Harminc év verseiből*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Görömbei András. 2001. Fehér Ferenc verseinek újraolvasása. *Hungarológiai Közlemények* 33 (4): 15–25.
- Harkai Vass Éva. 1994. A vállalt világ költője. *Híd* 58 (12): 851–854.
- Kontra Ferenc. 1992. Egy vers változatai. Fehér Ferenc: Pannon nirvána. *Híd* 56 (7–8): 574–579.
- Kovács Kálmán. 1966. Fehér Ferenc költészete. *Híd* 30 (10): 1079–1091.
- Tolnai Ottó. 1967. Az egyszerűség problémái. *Új Symposion* 3 (22): 23–24.
- Tolnai Ottó. 1989a. Búcsú Fehér Ferencről. *Magyar Szó – Kilátó*, aug. 5. 11.
- Tolnai Ottó. 1989b. Fehér Ferenc egy sora. *Üzenet* 19 (10): 616–617.
- Tolnai Ottó. 2019. Úgy szeretnék énekelni a verseimben, ahogy az ökörszem sóhajt. *Librarius* (2025. máj. 3.)
- Utasi Csaba. 1962. Fehér Ferenc: Bízó szerelemmel. Forum, 1962. *Ifjúság – Symposion*, ápr. 5. 9.
- Utasi Csaba. 2001. *Csak emberek: Ötven vers, ötven kommentár*. Újvidék: Forum.
- Végl László. 1962. Gondolatok Fehér Ferenc legújabb könyvéről. *Ifjúság – Symposion*, máj. 1. 10.

Žombor LABADI

PTICE, PREDELI I DECA

Lirski prizori Ferenc Fehera u ogledalu kritike

Studija ispituje kritički prijem nekoliko dobro poznatih pesama Ferenc Fehera kroz tumačenja Ota Tolnaja, Lasla Vegela, Magdolne Danji, Čabe Utašija, Imrea Borija, Ferenc Kontre i drugih. Rad pokazuje da savremena kritika često pojednostavljuje pesnikova dela, neretko ih kritički valorizujući kroz puku jezičku i vizuelno-umetničku virtuoznost, dok Imre Bori i Oto Tolnai naglašavaju jedinstvenu vrednost samih lirskih prizora. Studija tumači Feherovu poeziju kao težnju ka sažetosti, ali duboko slojevitu, sa svetom koji je bogat motivima iz prirode, gde i najmanje pojave i detalji imaju veliku važnost, ističući skrivenu povezanost između ljudskog postojanja i predela.

Ključne reči: Ferenc Feher, prirodni fenomeni, lirski detalji, jednostavnost, kritika

Zsombor LÁBADI

BIRDS, LANDSCAPES AND CHILDREN

Lyrical Snapshots of Ferenc Fehér in the Mirror of Criticism

The study examines the critical reception of some of Ferenc Fehér's well-known poems through the interpretations of Ottó Tolnai, László Végel, Magdolna Danyi, Csaba Utasi, Imre Bori, Ferenc Kontra and others. The paper demonstrates that critics often tend to simplify the poet's works, evaluating them primarily in terms of linguistic and visual artistic motifs, while Imre Bori and Ottó Tolnai emphasize the unique value of lyrical moments. The study interprets Ferenc Fehér's poetry as striving for conciseness, yet deeply layered, with a world rich in natural motifs, where even the smallest phenomena and details are highly significant, highlighting the hidden interconnection between human existence and nature.

Keywords: Ferenc Fehér, natural phenomena, lyrical details, simplicity, criticism

BÁNKI Éva

Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Régi Magyar Irodalom Tanszék
Budapest, Magyarország
eva.banki@gmail.com
ORCID 0009-0002-8966-5967

A ROMA SZÁRMAZÁSÚ SZEREPLŐK ÉLETSTRATÉGIÁI ÉS NARRATÍV FUNKCIÓI TAR SÁNDOR NOVELLACIKLUSÁBAN

A mi utcánk

**Životne strategije i narativne funkcije junaka romskog porekla
u novelističkom ciklusu Šandora Tara**

(A mi utcánk [Naš sokak])

**Life Strategies and Narrative Functions of Roma Characters
in Sándor Tar's Short Story Cycle**

(A mi utcánk [Our Street])

Nem könnyű műfajilag besorolni Tar Sándor *A mi utcánk*ját. A nevezetes novellaciklus minden egyes története reflektál a korábbiakra, és gazdagítja az ezután következőt, így a széthulló magyar társadalom keresztmetszetét megismerve egyre több emlékezetes karaktert és életstratégiát ismerhetünk meg. A szocializmus bukása és az 1989-es rendszerváltás következtében a Görbe utcában legtöbben elvesztették a munkájukat és az önbecsülésüket. Az elemzők vizsgálták már a paraszti és munkásszármazású szereplők életstratégiáját és választásait, de a Görbe utca roma származású lakosai (Harap Sanyi, Sóvágó Lajos, Rozika, Ocsenás, Dezsőke) nem sok figyelmet kaptak. Ez a tanulmány a roma asszimiláció példáit vizsgálja a novellaciklusban, kitérve az egyes szereplők (különösen Ocsenás) narratív funkcióira is.

Kulcsszavak: novellaciklus, rendszerváltás, roma, nosztalgia, nomád

Bevezető

Többen tekintették már a szociografikus irodalom mesterművének Tar Sándor a kilencvenes évek első felében folytatásokban közölt, majd 1995-ben könyv formában megjelent *A mi utcánkját* (Angyalosi 2004, 119–124; Bányai 1996, 72–74; Keresztury 1996, 196–198; Szilágyi 2006; Benke 2015; Deczki 2013, 11–19; 2018, 279–285; 2022, 305–324). A rendszerváltó vidéki társadalom tükrének tartott novellafüzért mindeddig még nem vizsgálták a roma szereplők, a roma asszimiláció nézőpontjából.

Az utca legtöbb lakója majdnem azonos életutat jár be. Ifjú éveikben felszívja őket a szocialista nagyipar, a rendszerváltást követően elvesztik a munkájukat, visszatérnek a faluba, de ott szembesülnek azzal, hogy nincs igény a paraszti munkára (sem), így aztán faluszéli alkoholistákként vegetálnak. Az utcában élnek „rendes cigányok” is (Harap Sanyi és Sóvágó Lajos családja), az ő élet-történetük hasonló a nem-roma, paraszti származású utcalakókhoz: fiatalon beszippantotta őket a szocialista gyáripár, a rendszerváltást követően ők is utcára kerültek. Az élettörténetük hasonló, de jövőképük, nosztalgiáik, túlélési stratégiáik különböznek.

A Görbe utca egymással oly szenvedéllyel kommunikáló lakói természetesen számontartják egymás származását is. Hisz a kocsmában, a Misi presszóban vagy Piroska néni bögrecsárdájában semmi sem tabu: se a szex, se az erőszak, se a politika, se a halál, se a család. A „cigány” szó csak a tiszteletes szemében elmarasztaló értékítélet: „Végső Márton tiszteletes szerint olyanok itt az emberek, mint a cigányok” (Tar 2017, 193). Erre a dehonesztáló megjegyzésre akkor kerül sor, mikor a Vida fiú temetési menete megáll a Misi presszónál. Az egyik szomszéd nem is késlekedik a válasszal: „van itt mindenkiben egy vágás, mondta Dorogi, tán még magában is, és akkor”, feleli közömbösen. De mit jelenthet a *vágás* az utcabeliek szóhasználatában? Talán nem szükségképpen származást, hanem inkább kitaszítottságot, osztályhelyzetet, ellenvilághoz tartozást.

A roma asszimiláció példái

A Görbe utca két groteszken tragikus sorsú, cigányként nevesített férfiszerelője, Harap Sanyi és Sóvágó Lajos asszimilálódni, nem a lecsúszot-takhoz akart tartozni a múlt század hetvenes–nyolcvanas éveiben. Ez a törekvés egészen nevetségesnek tűnhet a rendszerváltás utáni történések fényében, mikor is *mindenkiből*, a vidéki magyar munkásosztályból és parasztságból egyformán *senki* lett („Olyan ez az utca, mint egy szemétlerakó hely vagy egy temető, mondta egyszer Dorogi a kocsmában” [Tar 2017, 229]). Harap Sanyi és Sóvágó

Lajos görcsös igyekezete, hogy folyamatos munkával, megfelelni akarással kiérdemeljék az „odatartozást”, ma már egészen abszurd a szemünkben. A Görbe utca lakóit többször hatalmába keríti a halálvágy (Doroginé Mancika egyszer ki is fekszik a sínekre), de csak Harap Sanyi és Sóvágó Lajos, az ún. „rendes cigányok” családjára jellemző az öngyilkosság. Sóvágó Lajos apja öngyilkos lett. Az elbeszélés jelen idejében Harap Sanyi épp kötelet keres (de nem talál).

Sóvágó Lajos és Harap Sanyi épp görcsös alkalmazkodni vágyásuk miatt „furi” emberek, ők semmiképp sem tartoznak az utca Misi kocsmában gyülekező elitjébe. Sóvágó hajdan üzemi tűzoltóként fontoskodott, Harap Sanyi meg örökös harsány bizonyítási vágyával (élete álma volt, hogy ő is „kiprivatizálhasson” a munkahelyéről egy íróasztalt) tette magát nevetségessé. De mind a ketten – a többi szereplőhöz hasonlóan – végigdolgozták az egész életüket. És maguk sem értik, miért nincs már rájuk a kilencvenes évek elején szükség.

Rozikára, a Görbe utcában élő prostituáltra viszont szükség van. A „mi fiunk” édesanyját (hiszen senki sem tudja, ki lehet Dezsőke édesapja) mindenki szereti. Vagyis a férfiak szeretik, a nők irigylik. Ám Dezsőkének, az utcában csellengő nagykamasznak, a „mi fiunknak” már semmilyen jövője vagy helye nincsen. Néha bebuszozik a nagyvárosba, néha *saját* édesapát akar szerezni magának. Ellopja anyja „csodatevő érmét”, az ezüstpénzt – remélve, hogy ezután majd mindenki őt fogja szeretni –, de mikor azt a szájába veszi, „nem érez semmit”. Anyja személyes varázsát és integritását képtelen kisajátítani vagy örökölni.

Egy közösségben, ahol nincs semmiféle jövő, a múlt könnyen felértékelődhet. Végső Márton tiszteletes egy „ásatás” apropóján ismerkedik meg alaposabban a Görbe utca lakóival: a falu múltját kutatva turkál az utcát szegélyező árokban. No de miféle történelmi emlékek rejtőzhetnek a Görbe utca befejezetlenül rohadó házai alatt? „A tiszteletes úr pedig biztos benne, hogy itt valahol avar kori sírok vannak, római kori emlékek...” (Tar 2017, 47.)

A roma szereplők viszont egy egészen másféle múltba álmodják vissza magukat. Rozika elalvás előtt a fiának egy időtlenségbe merült csodálatos nyárról beszél: „halkan dűnnyögve, énekelve az alkonyról, napról, tűzről, nyárfás rétről, ahol meztelenül fürödtek a lányok, neki egy kislány hordta a vizet, aztán leült arrébb, és őt nézte” (Tar 2017, 242). Ezt az emlékképet nem is tarthatjuk egészen irreálisnak, de nagyon jellemző, hogy se Rozika, se Dezső nem akarja elhagyni a Görbe utcát. A csodálatos alkony és a közös fürdés már csak ábránd.

Ennél jóval zavarba ejtőbb és szürreálisabb a szerencsétlen sorsú tűzoltó, Sóvágó Lajos utolsó „utazása”. Mikor Lajos édesapja öngyilkos lesz, a Misi presszó vendégei már biztosak abban, hogy Lajost elviszi a mentő, a kórházból pedig „nemigen jön haza egyhamar”. De a mentőautó helyett egyszer csak tíz felcicomázott szekér érkezik a Görbe utcába.

Gyönyörű, kövér asszonyok ültek minden szekéren, viruló, merész arcú lányok, fiúk, nagy bajszú idősebbek, gyerekek is, nagy zsvajjal, a szekér alatt kutyák vakaróztak [...], már zene is szólt, virágok lógtak a szekerek oldalán, táncoltak, énekeltek mellette, Lajos meg fent ült az egyik bakon, mint egy király, és boldogan nevetett. A menet egyre csodásabb lesz: [...] színes lámpákat gyújtottak, Vereslaci szivárványt látott felettük, és azt mondta, menne ő is. Sudák is. Mérő Lajos is felállt nagy nehezen, és mentünk volna már mindnyájan, az egész utca, bárhova, de nekünk már késő (Tar 2017, 163–64).

Ez a fejezet – jellemzően – a *Néha úgy elmennénk* címet viseli.

Mi annak a realitása, hogy valaki virágfüzerekkel ékesített vándorcigánykaravánt láthatott a kilencvenes években? Éltek-e még Magyarországon vándorcigányok akkoriban? Vagy ez a felvonulás inkább egy menyegzői menetre emlékeztet? De Sóvágó Lajos, a szerencsétlen (és amúgy meglehetősen sötét) tűzoltó nem vőlegénye senkinek. A Görbe utca lakóit megbűvölő csodálatos menet – a cirkuszhoz hasonlóan, amivel Rozika érkezik a faluba – a mágikus realizmus alapművének, a *Száz év magánynak* a Macondo mindennapjait felkavaró cigánykaravánjait is megidézi. Egy teljesen zárt közösségben, ahonnan nincs hova menni vagy menekülni – a Görbe utca minden értelemben *zsákutca* – a vándorlás és az utazás mesébe illő dolog, amolyan varázslat.

A nomádság iránti folytonos vágyakozást interpretálhatjuk az utcabéliek elmaradottságának, „lesüllyedésének” jeleként, hiszen a kilencvenes évek elején a „faluszéli utca atavisztikus zárvánnyá válik, ahol megreked az idő, ahol nem a felvilágosodás, hanem a fokozatos elsötétedés jellemző...” (Deczki 2022, 319).

A *mi utcánk* lakói amúgy hajlamosak a véletleneket is (a Vida bácsi háza fölött köröző madarat, a váratlanul megkerült fekete lovat) amolyan „csodás valónak” tekinteni. De ez a délibábos menet majdnem olyan abszurd és irreális, mint a lelkész által az Észak-Alföldön (Debrecen környékén!) keresett római romok. Amolyan mítosz. Vagy inkább ábránd. (De kulturálisan, lelkileg mégis csak megalapozott ábránd.)

A valószínű és a valószínűtlen határait összemosó, a „majdnem-csodás” elemekkel való folytonos játék miatt is nehéz Tart szabályos realistának tekinteni. Ám *A mi utcánkban* azért megtaláljuk a nyomát a tipizálásnak. Nemcsak a Vida apa és a Vida fiú alakjára gondolok (a „fiú” – akinek a halála szinte kettévágja a ciklust – az egyetlen szereplő, akinek a gondolatait nem ismerjük meg). Béres Bálint és Végső Márton osztályának, a kelet-magyarországi parasztság és református értelmiség igen árnyaltan, részletezően ábrázolt képviselője. Hozzájuk hasonlóan az utolsó előtti fejezetben felbukkanó Ocsenás is beszélő nevet („miatyánk”) visel.

Érdekes és kevésbé elemzett sajátosága *A mi utcánk*nak, hogy a meglehetősen hasonló sorsú szereplőket mindig eltérő „szögből”, mindig más funkcióban látjuk. Vannak közöttük egyszerű epizódfigurák (Harap Sanyi, Sóvágó), árnyaltan, realista módon megformált „típusok”, ezek közül többen, mint Vida bácsi is, játszhatnak egyfajta rezonőr-szerepet is. Egyes szereplők, mint a szótlanul szenvedő Vida fiú kaphatnak biblikus-szimbolikus jelentést, emellett léteznek olyan figurák is, akiknek a megjelenése a novellacikluson belül hangsúlyváltást eredményez. A meglehetősen későn (a novellafüzér utolsó harmadában) felbukkanó Ocsenást ilyen figurának kell tartanunk.

Ocsenás egyáltalán nem olyan egysíkú, reflexióra képtelen, leegyszerűsített, már-már karikatúraszerűen groteszk („furi”) szereplő, mint Harap Sanyi vagy Sóvágó. Ő nem „hazatér”, hanem kívülről, egy nagyvárosból érkezik *A mi utcánk* világába. Az elbeszélő csak a fizimiskája alapján („le se tagadhatná, hogy cigány” [Tar 2017, 204]) sejteti, ámde más szereplőkkel nem mondatja ki cigány származását. Ocsenás asszimilációs törekvéseit meglehetősen sokáig siker koronázta: munkahelyén, a kórházban, ahol beteghordó volt, megbecsülték, és közben nejével, Edittel élvezhette egy nagyvárosi panellakás „áldásait”. Beilleszkedett ember – aki érzelmileg mégsem volt képes a késő Kádár- vagy rendszerváltás kori Magyarország érzelmi valóságába beilleszkedni – szándékosan kilóg a sorból. A kórházban haldokló asszonyokat általa kotyvasztott vodkával itatja, a felesége ridegségét nehezen viseli.

Nem vesztésként érkezik a Görbe utcába, hanem „kipihenni” élete fáradalmait. Ehhez képest hihetetlen energiával nyüzsög, „néhány nap múlva már mindenütt jelen volt, az utca teljes hosszában és szinte mindig” (Tar 2017, 213). Állandóan siet, mindenhol mindenkinek segít, Mérő Lajos azt gyanítja, „hogy Ocsenásék többen is vannak, és mind egyforma” (Tar 2017, 214). Ocsenással végre egy gazdagabb nyelvi világ (ha tetszik, tágasabb emlékezet) érkezik a Görbe utcába. A hajdani beteghordó ugyanis rengeteg kuplét, nótát, mozgalmi dalt tud – és *kelmednek* szólítja a lakókat –, bár a Béresnek dúdolt nóta (*Sej-haj, szénaszál, a madár is odaszáll*) eredetijére sehol sem bukkantam rá.

Ocsenás vonzódása a Görbe utcához esztétikai és erotikus természetű, mint a másik „idegené”, a lelkészé, csak ezt ő nem is próbálja megvetéssel vagy pironkodással álcázni. Ocsenás nem Rozikába szeret bele, hanem Béres szülötött feleségébe, a magatehetetlen Magdikába.

Ocsenás szerette a beteg asszonyokat, mert a kór finommá tette őket, arcuk, bőrük kisimult a betegség, a láz nyomán, gyengék voltak, elesettek, mozdulataik erőtlenek, lágyak, olyan nőiesen szépek, amint elomlottak a nyirkos lepedőkön, ezeken a szeszélyesen gyűrt drapériákon, átmele-

gedett párnákba süllyedve, mint azokon a barnás színű, régi képeken. Vagy ernyedt, kimerült testükből ideges katétercsövek futottak az ágy alá, sejtelmes folyadékokkal teli zacskókba... (Tar 2017, 224).

Különös, de Ocsenás *fin de siècle-érzékenysége* megidézi az arisztokratikus nőeszményt is. Itt, a Görbe utcában is csontsoványra fogyott, nehezen pihegő, rákos asszonyokról álmodozik. A pusztuló világok „bája” Ocsenást megigézi és elbűvöli. A *mi utcánk*, a benne megmutatkozó öntörvényű világ hadat üzen a szexuális meghittségről vagy akár saját testünkről alkotott szokásos elképzeléseinknek és – talán – a 19. század mindent élesen szétválasztó fogalmainak is (Bánki 2021, 247). Hiszen a Görbe utca nemcsak borzalmas, hanem minden „rettenetével” együtt szép is.

Ocsenás szexuális vonzalmainak meglehetősen hosszas ecsetelése megelőzi a legutolsó fejezetet, az *Ezüstpénzt*, a másik roma szereplő, Rozika szexuális „csáberejének” bemutatását és a talizmánként szolgáló nyaklánc megszerzéséért folytatott küzdelmet. Elégge meglepő, hogy az erotikus és mágikus motívumok nem a ciklus elején, hanem a végén jelennek meg, talán egy ilyenfajta csavarral is árnyalva a kelet-európai nyomorúságról kialakított szokványos elképzeléseinket.

A Görbe utca időben és térben zárt világ, nincs érdemleges múltja, nincs semmilyen jövője, elmenekülni lehetetlen belőle. A kilátástalanság, mélyszegénység és totális reményvesztettség mégis megteremt valamiféle bázisdemokráciára emlékeztető viszonyrendszert (Benke 2015), a „szegények sorközösségét”, ahol az etnikai különbségek nem jelentenek valódi választóvonalat. A roma és nem-roma szereplőket nem az osztály- vagy vagyoni helyzet, hanem a múlthoz való viszony, a nosztalgia különbözteti meg. Végső Márton tiszteletes és Vida bácsi, ha bizonytalanul és homályosan is, de könnyen kronologizálható történelmi korszakokban gondolkodnak (Kádár-kor, rómaiak, avarok stb.), míg a roma prostituált, Rozika számára a múlt egyfajta elveszett paradicsom, véget nem érő fürdőzés és tavasz. De ő maga is lehetetlennek tartja, hogy megtalálja az „övéit” és velük együtt az elveszett ártatlanságát és boldogságát. És mégis, ezek a cigány kultúrából származó, nomád vándorláshoz fűződő képzetek alakítják az utcában lakó nem-romák, munkás vagy paraszti gyökerű lecsúszottak vágyait. Ilyenfajta nosztalgia fejeződik ki a novellaciklus leginkább mágikus realista mozzanatában, a cigánykaraván látomásában. A Görbe utca lakói – a rendszerváltást követően! – nem a 20–21. századba, hanem a történelem előtti vagy a történelmen kívüli időkbe álmodják magukat.

Kilátástalan helyzetükért a nem-romák többnyire az „államot”, a „pártokat” vagy az „ügyeskedőket” okolják, a tiszteletes pedig morálteológiai érvekkel magyarázza az utcalakók helyzetének kilátástalanságát. Ám a Görbe utca

nemcsak egy lecsúszottakkal teli, faluszéli zsákutca, hanem a csábítás fészke, a „bűverejű” Rozika birodalma is. És nem Rozika az egyetlen, akinek nem tudnak ellenállni a férfiak. Nagy Jenő, Sudák, Tarcsai (a Misi presszó jövődő tulajdonosa) is „benőszülnek” az utcába. A kilátástalanságnak és romlottságnak van egyfajta erotikus vonzereje, ezt a Béres szélütött feleségébe szerelmes Ocsenás éli át a legmélyebben. Ocsenást, a bohókás roma beteghordót a szerző csak az utolsó fejezetekben lépteti fel, az ő nézőpontja tehát meglehetősen későn épül be *A mi utcánk* értékrendjébe; azt is mondhatjuk, hogy a karakteres szociografikus szemlélet csak a novellaciklus legvégén egészül ki ezzel a hangsúlyosan esztétikai befogadói attitűddel. De a legvégén azért kiegészül. *A mi utcánk* világa csak Ocsenással és Rozika „talizmánjával” lehet teljes.

Irodalom

- Angyalosi Gergely. 2004. Könnyek és röhögés: Tar Sándor: *A mi utcánk*. In *Romtalanítás: Kritikák, esszék, tanulmányok*. 119–124. Budapest: Kijárat Kiadó.
- Bánki Éva. 2021. Bűn és kegyelem Tar Sándor rendszerváltás utáni prózájában. In *Meghitt Bábelek*, szerk. Horváth Csaba. 227–268. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó.
- Bányai János. 1996. *A mi utcánkból jöttek*. *Híd* 60 (1): 72–74.
- Benke András. 2015. Történetek a mi utcánkból I. Tar Sándor prózapoétikája – a realizmuson túl. *Új szem* <https://ujszem.org/2015/10/30/tortenetek-a-mi-utcankbol-1-resz/> (2025. ápr. 5.)
- Deczki Sarolta. 2013. A mi országunk – Tar Sándor és a szociográfia. In *Az érzékiség dicsérete*. 11–19. Budapest: Kalligram Kiadó.
- Deczki Sarolta. 2018. A kizökkent utca: Tar Sándor: *A mi utcánk*. In *Töredékes dialektika*, szerk. Bartha Judit – Gyenge Zoltán. 279–285. Budapest: L'Harmattan.
- Deczki Sarolta. 2022. *Tar Sándor*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Keresztury Tibor. 1996. Nekünk már késő: Tar Sándor: *A mi utcánk*. *Jelenkor* 39 (2): 196–198.
- Szilágyi Márton. 2006. Túl a reményen. *Ex Symposion*. https://exsymposion.hu/index.php?tbid=article_page__surfer&csa=load_article&rw_code=tul-a-remenyen_1357 (2025. ápr. 5.)
- Tar Sándor. 2017. *A mi utcánk*. Budapest: Magvető.

Eva BANKI

**ŽIVOTNE STRATEGIJE I NARATIVNE FUNKCIJE JUNAKA
ROMSKOG POREKLA U NOVELISTIČKOM CIKLUSU
ŠANDORA TARA**

(A mi utcánk [Naš sokak])

Nije lako odrediti po žanru *Naš sokak* Šandora Tara. Svaka priča iz ovog poznatog ciklusa kratkih priča upućuje na prethodne i obogaćuje sledeću, tako da se, paralelno sa upoznavanjem preseka mađarskog društva u vreme krize, suočavamo sa sve više upečatljivih likova i životnih strategija. Kao rezultat raspada socijalizma i promene režima 1989. godine, većina žitelja Krivudavog sokaka izgubila je posao i samopoštovanje. Mada su životne strategije i izbori junaka seljačkog i radničkog porekla već više puta analizirani, onima sa romskim poreklom (Šanji Harap, Lajoš Šovago, Rozika, Očenaš, Dežeke) nije poklonjena veća pažnja. Ova studija ispituje primere asimilacije Roma u pomenutom ciklusu, obuhvatajući i narativne funkcije pojedinih likova (posebno Očenaša).

Ključne reči: ciklus kratkih priča, promena režima, Romi, nostalgija, nomadski

Éva BÁNKI

**LIFE STRATEGIES AND NARRATIVE FUNCTIONS OF ROMA
CHARACTERS IN SÁNDOR TAR'S SHORT STORY CYCLE**

(A mi utcánk [Our Street])

It is difficult to classify Sándor Tar's *A mi utcánk [Our Street]* by genre. Each story in this remarkable short story cycle reflects on and extends the next, whereby a gallery of memorable characters and life strategies emerge to reveal even more, an incisive portrait of a disintegrating Hungarian society. As a result of the demise of communism and the 1989 regime change, most people lost their jobs and self-respect. Although characters of peasant and working-class origin have been widely analysed in the past, the Roma residents (Harap Sanyi, Sóvágó Lajos, Rozika, Ocsenás, Dezsőke) of Crooked Street (Görbe utca) have not received much attention. This study, therefore, examines examples of Roma assimilation in the short story cycle, also addressing the narrative functions of various individual characters (especially Ocsenás).

Keywords: short story cycle, regime change, the Roma, nostalgia, nomadic

KURCZ Ádám István

Oktatási Hivatal Honlap- és Kiadványszerkesztési Osztály

Budapest, Magyarország

kurczadam@gmail.com

ORCID 0009-0008-4060-5713

ERDŐRE ÉS FÁKRA UTALÓ HELYSÉGNEVEK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN (II.)

**Nazivi mesta u Karpatskoj kotlini koji se odnose na šume
i drveće (II.)**

Place Names Referring to Forests and Trees in the Carpathian Basin (II.)

A magyar helynévanyag sokféle fával kapcsolatos tárgykörre utal: jellegzetes fafajokra, erdőkre; az erdőirtás módjaira, nyomaira; erdei állatokra, vadászatukra, illetve más erdei tevékenységekre. Mindezt tematikailag és abécérendben, a kapcsolódó településnevek lokalizálásával és magyarázatával tárgyaljuk. – A Kárpát-medence hegyesebb belső és peremrészein gyakoribbak az erdőre utaló helynevek, a középrész inkább élelemtermelésre szolgál; az alföldi helynevek inkább (víznévből átvett) vízkedvelő fajokra vagy ültetett gyümölcsösökre utalnak. Ha nyelvjárási szó más vidék helynevéből is előkerül, egykori szélesebb elterjedtsége következtethető. – Sok régi foglalkozás is kötődött az erdőhöz; az emberi tevékenység pedig átalakította a növénytakarót: az erdők megfogyatkoztak. Hogy mi lett a helyükön, hogyan lettek az ősréngetegekből telepített vagy sarjrol eredt *erdők*; e folyamatokhoz a történeti nyelvészet legfőképpen a helynevekből következtet.¹

Kulcsszavak: névtan, etimológia, kultúrtörténet, növényföldrajz, településtörténet

¹ A tanulmány első része a *Tanulmányok – Studije – Studies* 2024/2. számában jelent meg. A most közreadott rész kétoldalmi népszerűsítő összegezése megjelent itt: Erdőhasználatra, erdei tevékenységekre és erdei állatokra utaló helységnevek. *Erdészeti Lapok* 2016/11., 389–390.

Magyar névadás

Az erdőt érő, illetve erdei tevékenységekre utaló helységnevek

Az ember térhódításával az erdőt ritkító folyamatok is tükröződnek a helynévadásban. *Irtovány*, *Irtásfalu*, *Vágod*, *Dávidvágás*, *Vágáshuta* például az erdőből újonnan kihalított szántóra utal, ahogy *Répáshuta* előtagja is: az irtványföldbe először általában répát vetettek, hogy gyakori kapálása által megakadályozzák az újraerdősülést. Ugyanakkor huták is olyan helyen létesülhettek, ahol megfelelő mennyiségű faanyag állt rendelkezésre fűtésükhöz, így a *-huta* utótagú településnevek is erdő jelenlétére utalnak.

Bárdos, *Bártfa*, *Bárdudvarnok* nevében a *bárd* főnév állhat 'egy ember által bárddal egy nap alatt kivágható erdőrészt' vagy 'a község valamennyi tagjának járó erdőilletmény mértékegysége' értelemben. *Vág* falu neve a nyugati gyeplínia védelmére alkalmazott erdővágókkal lehet kapcsolatos; *Ortaháza* nevének előtagja pedig a régi magyar 'irtó, erdőirtó' foglalkozásra utal. – Hatóságilag magyarosított nevek (rövidítve: hm.) is megjelennek a példánál, amelyeknél a „<” jelet követően megadjuk az erdőre utaló (tagot tartalmazó) eredeti, idegen (eredetű) helységnevet is.

Erdőirtásra, fakitermelésre utaló helységnevek

Aszaló 'a fák övhántásával kiszárított erdőrészt' (FNESz)

A régi őserdők kiirtásához kevés volt a fejsze és az emberi erő, a tűz pedig nem fogott az élő fán. Az *aszaló* a fák kérgének körbehántásával, majd az így kiszárított erdőrészt felgyújtásával történt erdőirtásra utal (FNESz). Az ugor kori *aszal* igéből képzett folyamatos melléknévi igenév (TESz) először településnévben fordul elő 1275-ben, *Ozalou* alakban (FNESz). – Helységnevpéldák: **Aszaló** *Abauj-Torna m. Szikszói j.*; **Somogyaszaló** *Somogy m. Igali j.*

Bárd 'egy ember által egy nap alatt kivágható erdőrészt, ami őt az erdőből megilleti' (FNESz)

A végső soron germán eredetű *bárd* szó valószínűleg az ófranciából került a magyarba, ahol 1214 óta adatolható; eredeti jelentése 'erdőirtó vagy ácszerszám' volt (TESz); később vette fel azóta szintén elavult 'bárdaljaerdő, azaz 'egy ember által egy nap alatt kivágható erdőrészt, ami őt az erdőből megilleti' jelentést: településnevekbe ez került (FNESz). – Helységnevpéldák: **Bárdudvarnok** *Somogy m. Kaposvári j.*; **Bártfa** *Sáros m.*; **Bártfaújfalu** *Sáros m. Bártfai j.*; **Bárdos** /A szn.-ként is alkalmazott *m. bárdos* '(faragni való) szálfas, szálás [erdő]; faragó névszóból keletkezett./ *Vas m. Szombathelyi j.*

Gernye 'száradt, kiasztott, sovány (fa)' (ÚMTsz)

A népnyelvi *gernye* mn. nyelvünk belső fejleménye lehet, fiktív töve a *gerinc* és a *görnyed* szavakkal függhet össze (EWUng). Földrajzi névként – az *aszaló*hoz hasonlóan – olyan helyre utalhat, ahol a fák övhántásával szárították ki az erdőt. – Helységnévpéldák: **Gernyész** (Lelkes) *Máramaros m. Huszti j.*; **Gernyeszeg** *Maros-Torda m. Régeni alsó j.*

Gyapjú, gyapa: 'erdő gyapja, az erdő levágni való faanyaga' (FNESz)

Az ótörök eredetű *gyapjú* fn. kb. 1332 óta adatolható a magyarban; alakja **japayu* lehetett, amelyből hangfejlődésen keresztül úgy alakult ki a mai szóalak, mint a régi *burayu*-ból a *borjú* (EWUng). Gyapa és Gyapjú településneveink származhatnak a népnyelvi *erdő gyapja*, 'az erdő levágni való faanyaga' kifejezésből (FNESz). – Helységnévpéldák: **Gyapa** *Pakshoz tartozó település* (FNESz); **Gyapjú** /szn. is lehet/ *Bihar m. Cséffai j.*

Gyökeres, gyökös itt: 'olyan hely, ahol feltűnően sok a [fák kitermelése után visszamaradt] gyökér' (FNESz)

1130–1140 óta adatolható az ugor kori *gyökér* fn., ebből elvonással keletkezett az azonos jelentésű, a palóc nyelvjárásban máig élő *gyök* szó (TESz). Az ebből képzett *gyökös* 1270 óta adatolható *Gyökös* falu neveként (FNESz). – Helységnévpéldák: **Gyökeres** *Szatmár m. Nagysomkúti j.*; **Gyökös** *Hont m. Báti j.*

Irtás, irtvány 'erdőirtás, irtásföld' (ÉKsz); orta 'favágó' (FNESz)

A 'növényt tömegesen kivág' jelentésben 1271 óta adatolható *irt* ige szóhasadás eredménye: az *arat* elkülönült változata. Ősi uráli örökség, egy feltételezett **sur3-* alapalakból. A magyar szóvégi *-t* műveltető képző. A magyar szó alakváltozatai közül az *ort* lehetett az eredetibb, amelyből mind az *irt*, mind az *arat* forma kifejlődhetett. (Az OklSz az *ort*, *ortó*, *ortás*, *ortovány* alakokat is ismeri.) Az 1271 óta adatolt *irtvány* és az 1454 óta meglévő *irtás* belőle képzett szavak (TESz, EWUng). Etimológiailag idetartozhat kiveszett 'favágó, erdőirtó' jelentésű *orta* szavunk is, amely családnévi áttétellel szerepelhet egy településnévben (FNESz). – Helységnévpéldák: **Agnusinirtvány** (Hnt. 1913) *Nyitra m. Privigyei j.*; **Irtásfalu** *Arad m. Nagyhalomgyi j.*; **Irtványos** (Lelkes) *Bars m. Garamszentkereszt j.*; **Ortaháza** *Zala m. Novai j.*; **Túrirtovány** (Lelkes) *Trencsén m. Zsolnai j.*; **Tapolyortovány** (Lelkes) *Sáros m. Giráltyi j.*

Láz 'erdei tisztás' (ÉKsz); 'irtvány' (TESz)

1093 óta adatolt *láz* főnevünk 1259 óta 'tisztás', 1494 óta 'irtvány' értelemben is adatolható. Utóbbi jelentésekben valamely déli szláv nyelvből kerülhetett nyelvünkbe. Főleg határrészek és települések nevében élő nyelvjárási szó (TESz, EWUng). – Helységnévpéldák: **Hosszúláz** *Zemplén m. Sátorajaujhelyi j.*; **Kisláz**,

lásd Vámosláz; **Lászitanya** /< Lázó < szlovák *laz* 'irtványföldi szétszórt település; hegyi tanya' / *külterületi hely Varbóctól dél-délkeletre* (FNESz); **Lászka** /láz + -ka kicsinyítő képző/ Sáros m. Eperjesi j.; **Lázi** /láz + -i képző/ Veszprém m. Zirci j.; **Sebesláz** Szeben m. Szászsebesi j.; **Vámosláz** Bihar m. Margittai j.

Répás itt: 'olyan erdőirtással nyert hely, amelybe répát vetettek, hogy sokszori kapálása által a felburjánzó gaz és cserje kipusztuljon, így megakadályozzák az újraerdősülést' (FNESz)

A *répás* köznév településnévként 1310 óta adatolható. A *répa* valószínűleg ősi vándorszó, amely a magyarba valamelyik szláv nyelvből került. Közvetlen forrása nem állapítható meg, mert minden szláv nyelvben megközelítőleg azonos a hangalakja és a jelentése (TESz). – Helységnevpéldák: **Répáshuta** Borsod m. Miskolci j.; **Répás** Hunyad m. Szászvárosi j.

Rez 'erdei irtvány' (TESz); 'hegytetőn lévő facsoport, erdőmaradvány; gazos, bokros terület' (ÚMTsz)

A *rez* talán szláv jövevényszó: szláv megfelelőinek jelentése mindig vágással kapcsolatos, és talán 1055 óta adatolható a magyarban 'erdei irtvány' jelentéssel (TESz). Tájszóként Udvarhelyszékben és az Ormánságban él (ÚMTsz). – Helységnevpéldák: **Rezi** Zala m. Keszthelyi j.; **Rézmál** városrész Budapest II. kerületében a Rókus-hegytől délkeletre (FNESz); **Röszke** Csongrád m. Szegedi j.

Szécs 'erdőirtás, tisztás' (EWUng)

Településnévként 1320 óta adatolható (FNESz), 'erdőirtás, tisztás' jelentésű fn.-ként viszont csak 1816 óta. Szláv és román eredetű, kétszeres átvételű jövevényszó (EWUng). Településnévként való előfordulásakor sokszor nem lehet tudni, hogy magyar vagy szláv népesség volt-e a névadó, mert több szláv nyelvben igen hasonló hangalakja él (TESz). – Helységnevpéldák: **Divékszécs** /szn. is lehet/ Nyitra m. Privigyei j.; **Gálszécs** /szn. is lehet/ Zemplén m. Gálszécsi j.; **Rimaszécs** /szn. is lehet/ Gömör és Kishont m. Feledi j.; **Szécsénke** Nógrád m. Nógrádi j.; **Szécsény** Nógrád m. Szécsényi j.; **Szécsényfelfalu** /Szécsény közele miatt/ Nógrád m. Szécsényi j.; **Szécsénykovácsi** /A szécsényi uradalomhoz tartozott./ Nógrád m. Balassagyarmati j.; **Szécskeresztúr** /a Gálszécsi j.-ről/ Zemplén m. Gálszécsi j.; **Temesszécsény** Temes m. Vingai j.; **Vasszécsény** /szn. is lehet/ Vas m. Szombathelyi j.

Tők~tőke~tőkés 'kivágott fának a talajban maradó, illetve a földből kiálló része a gyökerek nélkül' (ÉKsz)

1293 óta adatolható *tőke* főnevünk a finnugor örökségbe tartozó *tő* fn. kicsinyítő képzős változata. Előbb 'fatörzs', 1510-ben 'kivágott fa törzse' értelemben jelenik meg a forrásokban; a belőle képzett *tőkés* fn. pedig 1416-ban (TESz).

Helynévként olyan irtványföld(i település)re utal, ahol látszanak a fák csonkjai (FNESz). A kora középkori és az azt megelőző időszak erdőgazdálkodására jellemző volt, hogy az erdő kiszárítása és felégetése után a fák csonkjait nem távolították el, hanem beérték közülük megművelésével, így a tőkék még sokáig látszottak (Csöre 1980, 38). – Helységnévpéldák: **Alsótők** Szolnok-Doboka m. Szamosújvári j.; **Alsótőkés** Abaúj-Torna m. Kassai j.; **Dunatőkés** Pozsony m. Dunaszerdahelyi j.; **Felsőtők** Szolnok-Doboka m. Szamosújvári j.; **Felsőtőkés** Abaúj-Torna m. Kassai j.; **Kistőke**, lásd Nagytőke!; **Tőketerebes** Zemplén m. Gálszécsi j.; **Nagytőke** Csongrád m. Szentesi j.

Tönk~tönkő 'fatönk, rönk' (ÉKsz)

A *tenk* alakban 1211 óta adatolható *tönk* fn. valószínűleg szintén az ősi örökségünkbe tartozó *tő* fn. származéka, mint a *tőke*, csak itt egy szervesetlen *n* járulékhang ékelődött a szótő és a képző közé (ESz). A *tönk(ő)* fn. *tenk(e)* alakját esetleg tartalmazó településnevek kaphatták nevüket személynévről is (FNESz). – Helységnévpéldák: **Tenk** /szn. is lehet/ Heves m. Hevesi j.; **Tenke** /szn. is lehet/ Bihar m. Tenkei j.; **Tenkegörbed** /Tenke közeléről/ Bihar m. Tenkei j.; **Tenkeszéplak** /a Tenkei j.-ről/ Bihar m. Tenkei j.

Tőz ?'égetett irtás' (FNESz)

A *tűz* fn.-vel állhat összefüggésben az 1344-től adatolható Tőz vízfolyás neve, és valószínűleg 'égetett irtással kapcsolatos' a jelentése (FNESz). – Helységnévpélda: **Tőzmiske** /vf./ Arad m. Kisjenői j.

Vágás 'kivágott erdőréssz, irtvány' (TESz); 'erdőréssz, ahonnan a fákat kivágták, illetve kivágják' (ÉKsz)

Az ugor, esetleg a finnugor korból származó *vág* szavunk 1320 óta adatolható származéka az 'erdőirtás' értelmű *vágás* (TESz). 1263 óta adatolható *Vág* településnevünk magyarázatánál az is felmerült, hogy esetleg a *vág* ige névszói párjával van dolgunk, így a falu neve a nyugati gyeptérfővonal erdővágóira utalhat (FNESz). – Helységnévpéldák: **Andrásvágás** Sáros m. Kisszebeni j.; **Aranyosvágás** Torda-Aranyos m. Topánfalvi j.; **Bajorvágás** Sáros m. Héthársi j.; **Benedekvágása** Sáros m. Giráltyi j.; **Dávidvágása** Zemplén m. Varannói j.; **Detre** /< Detrevágása/ Zemplén m. Sztropkói j.; **Endrevágása** Sáros m. Bártfai j.; **Franciavágás** /Egy csata emlékét is őrizheti./ Ugodhoz tartozó település (FNESz); **Gyapár** hm. /< Gyapolvágása/ Zemplén m. Sztropkói j.; **Györkvágása** Sáros m. Héthársi j.; **Hankvágása** Sáros m. Giráltyi j.; **Havaj** /< Hovajvágása/ Zemplén m. Mezőlaborci j.; **Helivágása** Szepes m. Szepesőfalui j.; **Hervartó** /< Eberhartvágása/ Sáros m. Bártfai j.; **Jakabvágása** Sáros m. Kisszebeni j.; **Kapipálvágása** Sáros m. Eperjesi j.; **Kecerpálvágása** Sáros m. Giráltyi j.; **Kisfrankvágása** Szepes m. Szepesőfalui j.; **Kosárvágása** Zemplén m. Sztropkói j.; **Kovácsvágás** Abaúj-Torna m. Füzéri j.; **Ladomérvágása** Sáros

m. Felsővízközi j.; Lőrincvágása Sáros m. Girálty j.; Mérgesvágása Sáros m. Felsővízközi j.; Mikevágása Sáros m. Girálty j.; Miklósvágása Sáros m. Eperjesi j.; Minyevágása Zemplén m. Sztropkói j.; Molnárvágása Sáros m. Felsővízközi j.; Nagyfrankvágása Szepes m. Szepesófaluy j.; Pétervágása Sáros m. Girálty j.; Újvágás Szilágy m. Krasznay j.; Vág /Lehet fn. és jelentheti 'a nyugati gyeplővonal erdővágói'-t./ Sopron m. Csornay j.; Vágod Vas m. Kőszegi j.; Vágás Udvarhely m. Udvarhelyi j.; Vágáshuta Abaúy-Torna m. Füzeri j.; Vörösvágás Sáros m. Lemesi j.

Vész, vészverés 'viharpusztította erdőrézlet, sajátos égetési technikával végzett erdőirtás eredménye' (TESz)

Ismeretlen eredetű (EWUng) vész főnevünk eredendően 'pusztító természeti erő' jelentésű (ÉKsz), és 1215 óta talán 'viharpusztította erdőrézlet, sajátos égetési technikával végzett erdőirtás eredménye' jelentésben is adatolható (TESz). A gyergyói népnyelvben 'sorsára hagyott, bozótossá, járhatatlanná vált irtás' jelentését ismerik (FNESz). Jelentésbeli rokona az 1256 óta adatolható vészverés, amely szintén jelent 'viharsújtotta erdő'-t; de kapcsolatba hozható egyfajta irtásgazdálkodással is, amikor úgy taroltak le egy-egy erdőrézlet, hogy a fákat egy irányban bevagdosták, kidöntésüket a viharra, illetve egymásra bízva – vö. lentebb a *Vimpác* helységnévvel, amely a bajor *Wintposs* 'szélroham, szél-döntvény' szóból jön (FNESz). – Helységnévpéldák: **Kisveszverés** /'természeti erőttől sújtott erdő/ Gömör és Kishont m. Rozsnyói j.; **Nagyveszverés** /lásd még lentebb *Vimpácnál*. Gömör és Kishont m. Rozsnyói j.; **Székelyvécke** Udvarhely m. Székelykeresztúry j.

A következőkben olyan településnév-csoportok következnek, amelyek az erdő tárgyköréhez lazábban kapcsolódnak, ezért kidolgozásuk vázlatosabb: a szavak etimológiáját nem magyarázva, és a helységek pontosabb helymeghatározását sem adva meg. Az alábbi pontok főként a FNESz, illetve kiegészítései alapján készültek, a bennük szereplő, erdőkkel kapcsolatba hozható valamennyi Kárpát-medencei helységnevet egybeállítva.

*Vadászatra és más erdőhöz is kapcsolódó tevékenységekre
utaló helységnevek*

Szűkebb csoportot alkotnak azon településnevek, amelyekben a közvetlenül az erdőből élő emberek foglalkozása jelenik meg. Ilyen településnevek például *Vadverem*, amely a vadfogás gödörccsapdás módjára; *Vadászfalva*, *Felsővadász* királyi szolgálatban álló vadászokra; *Lénárdaróc* pedig olyan nyúzókra utalva, akik sokszor szintén királyi szolgálatban álltak. Rajtuk kívül mások is éltek az erdőből: fakátrány- és szénégetők, gyantaszedők, erdőóvók. Az alábbi települések neve az ő emléküket őrzi:

Ardó 'királyi szolgálatban álló erdőővők lakhelye': Beregardó, Hidvégar-dó, Feketeardó, Nyársardó, Pelsőcardó, Szamosardó, Szőlősardó, Szőlősvégar-dó, Végardó

Cenk régi magyar tájnyelvi 'vadászkutya' is lehet: Kiscenk /szn. is lehet/, Nagycenk /szn. is lehet/

Cserkesz magyar tájnyelvi 'erdőőr' is lehet: Nagycserkesz

Daróc régi magyar 'nyúzó': Daróc, Beregdaróc, Fülöpösdaróc, Homoróddaróc, Királydaróc, Lénárdaróc, Nádasdaróc, Nagydaróc, Panyidaróc, Pusztadaróc, Szepesdaróc, Tibolddaróc, Várdaróc

Deszkás 'olyan hely, ahol fűrésztelepen deszkává dolgozták fel a faanya-got': Deszkápuszta (Hnt. 1913)

Egy bizonyos erdőorról kapta nevét: Szatmárcseke /'egy bizonyos erdőőr a szatmári Csekén'/

Fűrész 1519-től 'fűrészmalom' jelentésben is (TESz); helyek, ahol a fát feldolgozták: Dóczyfűrész (Lelkes); Fűrész; Fűrészfalva hm. /< Hvozdnica szlovák '(hegyi) erdő'

Hort régi magyar 'vadászkutya, agár': Harta /szn. is lehet/, Hort /szn.-i áttétellel?/, Hortobágy /falva a Hortobágyon/

Huta: olyan helyen létesültek huták, ahol elég fa volt fűtésükhöz: Három-huta; Kishuta; Kopott-huta; Nagyhuta; Répáshuta; Vágáshuta

Kuhnya régi magyar 'konyha' tűzifa-szolgáltatással, hamuzsírforrással, fakátrányégetéssel is kapcsolatos tevékenységre utal: Konyha

Szénégető 'az a hely, ahol fából faszenet égetnek': Alsószénégető, Biharszenes /korábbi neve: Szénfalva 'szénégetők lakóhelye'/

Szurok 'gyanta' is lehet, ennek gyűjtésére is utalhat: Szarakszó /< Szurok+aszó/

Tanya 'vadásztanya' értelemben: Lászlótanya

Vadász: Vadász, Alsóvadász, Vadászfalva, Felsővadász

Verem, vermes 'vadfogó vermes helye': Vadverem, Vermes, Krassóvermes /vf./

Vizsla 'hosszú lábú, lógó fülű vadászkutya': Vizslás

Erdei állatokra utaló helységnevek

Erdei állatok neve is sokszor van helynevekben: például *Ravaszmező*, *Ravasz* a róka régi nevét rejti; *Högyész* a hermelin régi nevét; *Ghymes* és *Gyimesközé-plok* a gímszarvasét; ahogy a következők is erdei állatokét: *Szarvaskő*, *Özgödör*, *Farkasaszó*, *Farkaslyuk*, *Baglyasalja*, *Nemesmedves*, *Disznósd* (utalva a vadkan-ra Borsodszentgyörgy 1935 előtti nevében) stb. Ám sokszor nem dönthető el,

hogy az állatnév előbb személynév lett-e, s így vált a település nevévé. Az erdei állatok nevét tartalmazó településnevek a település közelében fekvő olyan erdők meglétére (vagy megvoltára) utalhatnak, amelyekben jellemzően sok élt a fenti vadakból. Ezek a nevek sokszor először az erdőt jelölték, utóbb vonódtak át az ott települt helységekre.

Bagoly: Baglyasalja, Boglya

Borz: Borzlik

Disznó 'vaddisznó': Disznósd /1935 óta Borsodszentgyörgy/, Disznajó /vf./, Disznópataka /vf./, Disznóshorvát /> névesztétikai okból kérelmezett névváltoztatással ma: Izsófalva/, Kisdisznód, Nagydisznód /vf./

Farkas: Farkasaszó, Farkasd /szn. is lehet/, Farkasgyepű, Farkaslyuk /egy erdő nevééről/, Farkaspatak /vf./, Farkastorok, Vágfarkasd /szn. is lehet/

Gimes~gyimes 'olyan hely, ahol jellegzetesen sok a gímszarvas': Ghymes, Gyimesfelsőlok, Gyimesközéplak, Gyimesloka

Görény: Gerényes /szn. is lehet/

Harkály: Harkány /a szó magyar tájnyelvi alakja is lehet/, Taktaharkány, Nagyherkály

Holló: Egyházashollós, Hollóháza /szn./, Nemesrempehollós, Pusztahollód

Küllő 'egy fajta harkály': Küllőd, Küllüd

Medve: Alsómedves /vf./, Felsőmedves, Kismedvés, /szn. is lehet/ (Kiss 2004, 307), Nagymedvés /szn. is lehet/ (Kiss 2004, 307.)

Róka~ravasz: Rókamező hm. /< Ravaszmező/, Ravasd /szn. is lehet/

Szarvas: Szarvas, Magyarszarvaskend, Szarvaskend /a magyar ősvallás szarvaskultuszával is kapcsolatban lehet/, Szarvaskő

Vad: Vadad /< Vadasd, szn.-i eredetű is lehet/, Vadosfa /szn. is lehet/

Idegen névadás

A következőkben – szintén vázlatosan – felsorolt településnévtípusok, magyarázatok és példák mind a FNEsz-ből valók. A (kikövetkeztetett) idegen (alap)nyelvi címszavak utáni helységnevpéldák is mind a Kárpát-medencében találhatók.

Erdőre utaló helységnevek

Auwe~aue (helységnevekben: au) német 'liget, berek': Alsószépfalu hm. < Schönaui; Fraknó < *Vorchtenouwe; Hamvasd hm. < Asó < Aschau < Aschouwe 'kőrisliget'; Kluknó < Fluchnouwe; Pozsonyligetfalu < Engerau; Rehó < Reichau; Rihón < Reichenau; Rozsnyó < Rosenau; Vasfarkasfalva < Wolfau; Vinda < Windau

***Čengele kun 'erdős, bozótos' (vö. hindi jaṅgal 'erdő'):** Csengele

Črèjtník szlovén 'mocsárerdő' is lehet: Csörötnek

Drezga déli szláv 'erdő': Vámosderecske < Elsődleges magyar neve *Dregza* volt +cske kicsinyítő képző; Somogydöröcske

Dubrova szerbhorvát 'erdő, liget': Öridobra < *Dobrova*

Gáj szerbhorvát 'liget, berek, cserjés': Nagygáj, Kisgáj, Szépliget hm. < *Gajdobra* szerbhorvát 'ua.'

Garten német 'kert': Sopronkertés < *Baumgarten*; Garta < *Garten*

Gòrica déli szláv 'kis erdő': Gorica

***Gvozđo** **összláv 'erdő, hegyi erdő' töből:** Garamrév hm. < szlovák *Goznica*; Búrgezd < szláv **Bělo gvozđo* 'fehér (hegyi) erdő'

Hart régi német 'legeltetésre használt erdő; hegyi erdő': Herlány < *Hardlein* = *Hart* + kicsinyítő képző; Hortobágyfalva /vf./ < *Hartbach*; Pinkadombhát < *Hochart*

Hlboké szlovák 'mély', ami 'erdő mélyén lévő falu'-t is jelenthet: Luboka hm. < szlovák *Hluboké*

Holzmenge német 'farakás': Holcmány < *Holzmenge* 'farakás(nál levő település)'

***Kora** **összláv 'kéreg, héj, háncs':** Karva

Lěsz **összláv 'erdő' töből:** Leszenye, Leszna

Longo szláv 'rét, berek': Long; Szegilong /A falu egy, a Bodrog folyó mellett hosszan húzódó nagy erdő (szláv eredetű) nevére kapta nevét, így akár magyar nyelvű népesség is lehetett a névadó (Kniezsa 2003, 71)/.

Loretum latin 'babérliget': Loretom

***Lubo** **összláv '(fa)kéreg':** Lubény

Luncă román 'berek' is lehet: Alsólunkoj < *luncă* + képző; Felsőlunkoj < *luncă* + képző; Lunksora < *luncă* + kicsinyítő képző

Lužany szlovák 'berekben lakók': Berekalja hm. < *Podlužany* szlovák 'berek alján lakók'; Bánluzsány hm. < *Podlužany* szlovák 'berek alján lakók'; Fazekaszaluzány szláv 'berek mögött lakók'; Luzsány szláv 'berekben lakók'; Lúzsna szláv 'berek, rét'; Rimazaluzsány szláv 'berek mögött lakók'

***Lužok** **összláv 'ligetecske' is lehet:** Laskó, Lúzsok

Prihodište román népies 'erdőn át vezető hegyi ösvény; hegyszoros': Prihodem

Rajec szlovák tkp. 'kis paradicsomkert, édenkertecske': Rajecfürdő; Rajcsány 'kis paradicsomkertből valók'

Sád szlovák 'gyümölcsöskert' tövéből: Szádecse < szlovák *sádok* 'kis gyümölcsöskert'

Schachen német 'kis erdőcsík': Árokszállás hm. < *Grafenschachen* 'grófi erdő(nél települt falu)'; Öribükkösd < *Bükkösd* tükörford. < *Buchschachen*

***Šumava régi déli szláv 'erdős vidék':** Ósóvé < *Sumva*
Šumiet szláv 'susog, zúg [az erdő]': Királyhegyalja hm. < *Šumiac*
Šūmonja szerbhorvát 'olyan ember, akinek erdőben vagy erdő mellett van a háza': Sumony
Svrž horvát 'ág'; svrž szlovén 'fabél; ággöcs, ágcsomó': Ferzsó
Toqay csagatáj 'folyó menti erdő' is lehet: Tokaj /szn.-i áttétellel is lehet/
Vrbto óegyházi szláv 'kert': Vértpuszta /szn. is lehet/
Wald német 'erdő': Krasznabéltek < középelnémet *Walt* + *eck* 'erdősarok'
Zavod szlovén 'újonnan telepített erdő'; korábban: 'körülkerített erdő-rész, amelyet felperzselnek, majd néhány évig vetés- vagy legelőterületként használnak': Závod /szn. is lehet/

Fafajokra utaló helységnevek

Anina román 'égerfás hely': Stájerlakanina
***Asenb ősszláv 'kőrisfa' tövéből:** Biharszentelek < *Eszentelek* /szn. is lehet;/ Eszeny, Jaszenova, Jecenye /Vö. ősszláv **asenbje* 'kőriserdő'; Jeszenő, Jeszenőc, Kisjeszen, Kisjeszenca, Nagyjeszen, Nagyjeszenca
***Berza ősszláv 'nyírfa' tövéből:** Berzenca, Berzenke /kicsinyítő képzővel/, Berzevice, Barsberzenca, Berezo hm. < *Brezova* /vf./, Berzsény < *Brezany* szláv 'nyíresnél lakók'; Börzönca /vf./, Brázova, Breznóbánya, Briznik, Garamberzenca, Iklódbördőce, Ipolyberzenca, Kisberczna, Nagyberczna, Kisberczsnye hm. < *Breznice* szláv 'nyíres'; Nagyberczsnye hm. < *Breznice* szláv 'nyíres'; Litvaberzsény 'nyíresnél lakók'; Nemesborzova, Zólyombereczna, Rimabrézó
Birne német 'körte': Sörkút < *Bierbrunn* < **Birnbrunn*
***Boró ősszláv 'fenyő(erdő)' tövéből:** Boró, Borcsány < *Borčany* szlovák 'kis fenyőerdőnél lakók'; Zabar < szláv *za+bor* 'fenyves mögötti hely'
Brad román 'fenyő': Brád, Bradacel < *Brădătel* román 'fiatal fenyőerdő'
***Brekyňa szlovák vagy déli szláv 'berkenye' vö. szlovák Brekov hn.:** Barkó
Bresten régi szerbhorvát 'szil': Beresztény
Buc román népies '(vén) bükk': Bucsesd /szn. is lehet/
Buch német 'bükk': Boholc < *Buchholz* német 'bükkös'; Boholt < *Buchholz* német 'bükkös'; Öribükkösd < *Bükkösd* tükörford. < *Buchschachen*
Buky szláv 'bükkfa' tövéből 'bükkös' vagy 'bükkerdőnél települt falu': Abucsa vö. szerbhorvát *Obučje* hn.; Bakóca vö. szlovén *Bukovica* hn.; Bakonya < **bukovina* ősszláv; Bekölce vö. szlovén *Bukovica* hn.; Bukova vö. szerbhorvát *Bukova* hn.; Bukovec vö. szlovén *Bukovec* hn.; Idabukóc vö. szlovén *Bukovec* hn.; Kisbukóc vö. szlovén *Bukovci* hn.; Nagybakónak /vf./ vö. cseh *Bukovník*; Nagybukóc vö. szlovén *Bukovci* hn.

Bük ótörök 'erdő, sűrűség, bozót': Bököny /szn.-i áttétellel/; Körösbökény /szn.-i áttétellel/

***Cerō szláv 'cserfa':** Cered

Čerōcha ősszláv 'májusfa, zelnicemeggy': Csermosnya; Csimhova vö. szlovák tájnyelvi *čemucha* 'májusfa, zelnice'

Dernō szláv 'som' többől: Derencsény szlovák 'sommel benőtt helyen lakók'; Derenk

Dobō ősszláv 'tölgy' többől: Megjegyzendő, hogy Kiss Lajos vélelmezi, hogy az ősmagyarban élhetett egy szláv eredetű, 'tölgy' jelentésű *dob* fn., és esetleg ez van meg *Dab*, *Tiszadob* stb. helyneveinkben; Alsódombó /vf./; Alsódubovány /vf.?!/ szlovák 'tölgyesnél lakók'; Dab (Dömsöd belterületének déli része); Dabolc, Dabróka, Dobfenék, Dobóca, Dobódél, Dobróka, Dombóvár, Dombró, Dubica 'tölgy, terebélyes öreg fa'; Dubicsány, Dubrava '(tölgy)erdő'; Dubravica 'kis (tölgy)erdő'; Felsődombó /vf./, Felsődubovány, Kastélyosdombó, Küküllődombó, Máriatölgyes hm. < *Dubnica* /vf./; Parasztdubova, Tarcadobó /vf./, Tiszadob, Vásárosdombó 'tölgy' is lehet

Dumbrāvița román 'cserjés, sarjerdő, liget, berek, erdő, tölgyerdő': Dumbravica

Else középalmnémet 'égerfa': Alcina < német *Alzen*

Esche német 'kőrisfa': Hamvasd hm. (német *Asche* 'hamu' ihlette) < *Asó* < *Aschau* 'kőrisliget'

Faget román 'bükkfa': Facsád

Grabō szláv 'gyertyán' többől: Garáb, Garbócbogdány, Garbolc, Grábóc /szn. is lehet/, Grébicspuszta

Gürgen oszmán 'gyertyánfa' vagy oszmán gürgän 'egyfajta bükkfa': Görgény /szn. is lehet/; Görgényadorján, Görgényhodák, Görgénykakucs, Görgényoroszfalu, Görgényorsova – mind G. várához tartoztak; Görgényüvegcsűr /a Görgényi havasokról/; Kisgörgény /szn. is lehet/

Hasel(nuss) német 'mogyoró': Házsongárd < német **Haselgarten* 'mogyoróskert' is lehet

Hrást szláv 'tölgy' többől: Haracsöny szlovén 'tölgyerdőben lakók'; Harica, Heresznye, Kisherestény, lásd *Nagyherestény*; Nagyherestény < **Harastány* '(tölgy)erdőnél lakók'

Hruš(k)a szlovák 'körte': Balogrussó < *Hruššo*; Hrussó; Hrustin; Magasmajtény hm. < *Hrušov*; Nagyhorsótanya

Ilmovec szlovén 'szilfa': Illmic

***(J)erebō ősszláv 'berkenye':** Berkenyéd hm. < *Jarembina*

Kast német 'tölgy': Kasztó < *Kast+au* német 'tölgy+liget'

Klečany cseh 'törpefenyősnél lakók' is lehet, vö. cseh kleč törpefenyő: Alsókelecsény, Décskelecsény, Feketekelecsény, Felsőkelecsény, Kelecsény, Kelecsényborda, Nyarádkelecsény, Saskőkelecsény, Tótkelecsény, Vágkelecsény, Zemplénkelecsény

***Klenž ősszláv 'juhar' többől:** Kelence szlovák 'juhar' is lehet; Kelenye szlovák 'juharfáknál lakók'; Klenóc tkp. 'juharos'

Kruš(k)a szerbhorvát 'körte': Zrinyifalva hm. < Kuršanec < *Krušanec

Lěš(ě)ka szláv 'mogyoróbokor' tövéből: Kislickó, Lesencefalu /vf./, Lesenceistvánd /vf./, Lesencetomaj /vf./, Lesnyek, Lest szlovák 'mogyorós'; Lestin szlovák 'mogyorós'; Lestyén 'mogyorósnál lakók'; Leszkovány 'mogyorósnál lakók'; Lickóvados /vf./

Linde német 'hárs': Alsólendva /vf./ < Lendva neve a *Lindenbach* 'hárspatak'ból is jöhet; Hárspatak tükörford. < *Limbach* ném.; Kishársfalva hm. < *Lindgraben*; Lendvadedes /Alsólendvai járásról/; Lendvajakabfa /Alsólendvai járásról/; Lendvavásárhely

Lip- tő szláv 'hárs(as)': Gömörlipóc 'hársfáknál települt falu'; Hársliget hm. < Lipóc szlovén; Kecerlipóc; Lamosfalva hm. < Lipóc; Lipica < szlovén *lipa* 'hárs'; Lipik szerbhorvát 'hárserdő'; Lipóc 'hársliget'; Lipovnok 'hársas hely'; Lippa; Lippakeszi /Lippa közelsége miatt/; Nagyhársas hm. < *Lupnik* /vf./; Szinyelipóc

Lotz ősszláv 'fiatal hárs, amelyről kérgét lehántják; hárs vessző; hárshéj, háncs': Lontó

Lučb ősszláv 'feketefenyő': Losonc /vf./; Losoncnagyfalu /Losonci járásról/; Losonctamási /Losonc közeléről/; Losonctugár /Losonc városrésze/

Mantel kfn. 'erdeifenyő': Cikmántor

Merişor román '(fiatal) almafácska; vörös berkenye' is lehet: Merisor

Nucă román 'hólyagfa' is lehet: Nuksora < *nucă* + kicsinyítő képző

***Olčha ősszláv 'égerfa' tövéből:** Alacska, Holeska, Albertirsa, Alsóolsva, Felsőolsva, Ilosva, Isaszeg, Jelsőc, Jolsva /vf./; Jolsvatapolca /Jolsva közelsége miatt/; Jósvalő /vf./; Kisolsva hm. < Olysavka /vf./; Nagyolsva hm. < Olsavica; Nemesócsa /szn. is lehet/; Ócsa /szn. is lehet/; Olcsva, Olcsvaapáti, Olysó, Orsós, Ósva /vf./, Ósvacsákány /vf./, Selymesilosva

Orěch ősszláv 'dió(fa)': Diósfa hm. < *Orechové* szlovák 'diófával benőtt hely'; Oravicabánya; Rahó /vf./ < **Oreahov* szláv 'diós, mogyorós patak' /szn. is lehet/; Rohonc szláv 'diósd'

***Osika ősszláv 'nyárfa':** Oszikó, Oszkó

Plop román 'nyárfa': Sztrigyplop

Qarama török 'szilfa': Karmacs /szn.-i áttétellel?/

Rakytovec szlovák 'rekettyefüzes hely(en lakók)': Rakolc

Rust középelnémet 'szil': Ruszt < az elsődleges régi magyar *Szil* fordítása
Sálcie román 'füzfa': Alsószolcsva, Felsőszolcsva és Szolcsva mindhárom < *Sălciva* román 'füzes'

Siheľ' szlovák 'fiatal fenyőfa': Szihelne

Smrečany szlovák tkp. 'lucfenyvesnél lakók': Szmrecsán

***Sviba ősszláv 'som' tövéből:** Felsőszemenye 'somos'; Kisszeben, Nagyszeben /szn. vagy vf./; Muraszemenye /vö. szerbhorvát *Svibna* tkp. 'somos'/; Szebengálos, Szebenkákova, Szebenrécse

Tisovec szlovák tkp. 'tiszfával benőtt hely': Tiszolc

Topol'a szlovák 'nyárfa': Dédestapolcsány szlovák 'kis nyárfaligetnél lakók'; Kistapolcsány szlovák 'kis nyárfaligetnél lakók'; Nagytapolcsány; Topolóka

Vbrba szláv 'fűz': Alsóorbó, Csábrágvárók /vf./, Désorbó, Felsőorbó, Ipolyvárók, Kecskévárók /vf./, Nemesvárók /vf./, Obornak, Szászorbó, Várók, Várók /vf./, Verbász < jöllehet a középkorban *Orbászpalotája* volt a helység neve; Verbóc /vf./

***Vbtōla ősszláv 'kosárkötő v. fehér fűz':** Vittenc

***Visnja ősszláv 'meggy(fa)' tövéből:** Kisvisnyó, Nagyvisnyó, Visnye, Visnyeszéplak, Visnyó

Weiden német helynevekben tkp. 'füzes': Védeny < *Weiden*; Vidombák < *Weidenbach*

Erdőirtással kapcsolatos helységnevek

***Bēlb szláv 'irtvány, tisztás':** Bakonybél, Bély, Bodolyabér, Ipolybél, Magyarbél

Bucium román '(fa)tönk': Bucsum

Bolvānō ősszláv 'tömb, tuskó': Bolvásvölgy /vf./

Čapur szerbhorvát 'tönk, facsonk': Csápor

Čbrtežb ősszláv 'irtványföld': Alsócsertés, Felsőcsertés

Hau német 'kiirtott erdőréssz, irtványföld': Alsófricske < *Fritschhau*; Felsőfricske, Jánosrét hm. < *Hannuschhau*

Hohenrode német tkp. 'magasan fekvő irtvány': Hernád [folyó neve] < német *Honrade* < *Hohenrode* {Hernádbűd, Hernádcéce, Hernád-csány, Hernádfő, Hernádegce, Hernádgönyű, Hernádkak, Hernád-kércs, Hernádnémeti, Hernádpetri, Hernádszentandrás, Hernád-tihany, Hernádvécse, Hernádsadány, Hernádszentistván, Hernádszokoly, Hernádszurdok, Hernádtapolca – e települések mind a *Hernád* vf. mellett települtek

Jása szlovén 'fátlan hely az erdőben, tisztás' tövéből is lehet: Jászó, Jászómindszent //Jászó közelsége miatt//; Jászóújfalu //Jászó közelsége miatt//

Klada szláv 'rönk, tönk': Klazány, Kalodva

Kolčovany szlovák tkp. 'irtványlakók': Kalsa /szn. is lehet/ < **Kolčovany*

Kõrnõ **összláv** 'csonka': Kiskárna, Kerény hm. < *Kernyája* (máshol erdőnév)

Kõlçb **összláv** 'tönk': Kiskolcs, Nagykolcs

Kusnica **orosz népi** 'favágók erdei kunyhója': Kovácsrét hm. < *Kusnica*

***Kõrçb** **összláv** 'irtványföld': Kiskerék < *Kerecsnek* vö. szerbhorvát *krčenik* 'irtásföld' (Kiss 2004, 300); Karcsava vö. szlovák tájnyelvi *krčit* 'erdőt irt'; Küküllőkörös, Nagykerék, lásd *Kiskerék*!

Laz **szlovák** 'irtványföldi szétszórt település': Laziskó < *laz+isko* képző; Lászka

Laz **román tájnyelvi** 'irtás, kaszáló': Irtásfalu < Lazuri

***Lędo** **összláv** 'irtványföld': Lédec, Barslédec, Kislédec

Plěšb **összláv** 'csupasz, kopár hely' **többől**: Bár fölmerült, hogy a *pisil* 'tonzúra' jelentésű szónak a magyarban *'kopár hely' értelme is fejlődött (FNESz), és így némely *Pilis*- előtagú településnevünk magyar névadású; ezt Kniezsa István határozottan elutasítja (Kniezsa 2003, 89); Pilis, Fülekpilis, Nyírpilis, Pelsőc, Pilisszentkereszt, Pölöske, Sárpilis, Bakonypölöske, Pölöskefő, Mecsekpölöske

Polena **ukrán** 'tisztás': Polena

Poruba **szlovák** 'vágás, irtás, irtvány': Poruba

Póžeg **szlovén** 'égetéses irtvány': Pázsag, Pozsga

***Põnõ** **összláv** 'tó, tuskó': Penyige

Reut **német tájnyelvi** 'irtványföld': Rőd, Rőtfalva

Runc **román** 'irtás, tisztás': Aranyosronk, Erdőhátrunk, Nagyrunk

Săcătura **román** 'vágás': Aranyosvágás hm. < *Săcătura*

Schlag **német** 'vágás, irtás': Kirchschlag 'templomos irtásfalu'; Vágod < *Holzschlag*

Schwend **német** 'irtvány': Répcefő hm. < *Schwendgraben*

Taille **ófrancia** 'irtvány': Andornaktálya, Kistálya, Nagytálya, Tállya

***Toporc** **összláv** 'fejsze, bárd': Toporc /vf./

***Trěbec** **szláv helynév tkp.** 'irtvány(föld)': Bisztraterebes, Krasznaterebes, Terebezdpuszta, Terpes, Tiribespuzta, Túrterebes, Bisztraterebes

***Ugl'a** **szláv** 'szén, parázs, ami égetéses irtványra utal' (Kiss 2004, 185): Uglya

Žár **cseh** 'égetéssel nyert helyen települt irtványfalu': Zsár, Bükkzsérc < cseh *žirec* < *žár* + kicsinyítő képző

***Žegnja** **régi szláv** 'erdőégetéssel nyert irtványföld': Zsegnye

Vadászatra és más erdőhöz is kapcsolódó tevékenységekre utaló helységnevek

Brezolupy **szlovák** 'nyírhántolók': Bánnyíres hm. < *Brezolup*

***Bõrtbõnõ** **régi szláv** 'méhlikásnak alkalmas faodúkkal rendelkező [erdő]': Bertény

- Dechtár szláv 'fakátrányégetők':** Dechtár, Dejtár, Détér
Hajnik szlovák 'erdőővő': Hajnik
Lovec szlovák 'vadászoké, fogóké': Alsólóc, Felsőlóc, Kislóc, Kislócsa, Lócs, Nagylóc, Nagylócsa
Lòvnik szerbhorvát 'vadászmester'; régen: 'vadász': Lemnek
Lovø összláv 'vadászat' -ot is jelentő többől: Aranyoslóna, Kendilóna, Lónya, Lónyabánya, Magyarlóna
Psolov szláv 'kutyás vadászat': Pacola
Rășina román 'gyanta': Resinár 'gyantaszedők' is lehet
Slopø összláv 'csapda'. Olyan helyet jelöl, ahol csapdával fogtak vadat, vagy csapdát készítettek: Szolopna
***Smola összláv 'gyanta, szurok'. Olyan hely lakosait jelöli, akik a fenyő-gyantát gyűjtik:** Szemelnye, Szomolány, Szomolnok /vf./, Szomolya /szn. is lehet/
Tiergarten német 'vadaskert': Garamfő hm. /< *Telgárt*: oklevelesen bizonyítható, hogy IV. Béla alatt királyi vadászóhely volt
Waldhütte német 'erdei kunyhó': Váldhid < *Waldhütte*

Erdei állatokkal kapcsolatos helységnevek

- Bär német medve:** Pernek < *Berneck*
Căprioara román 'öz, özsuta' is lehet: Kaprevár
***Divøjb összláv 'vad' többől:** Divény, Kisdivény, Nagydivény
Eber német 'vadkan': Ebergöc
***Elenø összláv 'szarvas' többől:** Illanó, Ilonc
Jazvina szerbhorvát 'borzlyuk' is lehet: Jazvinapuszta
Katze német 'vadmacska': Kaca < *Katzendorf* /Lakosai az Árpád-korban vadmacskaprémmelel adóztak./
Mračaj szerbhorvát 'lappantyú': Sajómercse
Porcești román 'vaddisznók': Porcsesd < *Disznó* /vf./
Reh német 'öz': Özgödör < *Rehgraben* /vf./
***Sbrna összláv 'öz':** Alsószernye, Felsőszernye, Szernye /vf./
***Sviña szláv 'disznó':** Petőszinye, Szinye /vf./, Szinyelipóc, Szinyér, Szinyeújfalu
Vblkø összláv 'farkas' többől: Alsóvalkó, Felsővalkó, Tiszavalk /szn./; Valkó /szn.-i áttétellel/; Valkóc /szn.-i áttétellel/; Vicsa, Vök /szn.-i áttétellel/; Völcs, Völcsök
Veprøb összláv 'vaddisznó' többől: Leperdpuszta, Veperd /szn.-i áttétellel?/
Wolf német 'farkas': Balf /szn. is lehet/; Vafarkasfalva < *Wolfau*

A vizsgálat további lehetőségei

E tanulmány megírásához először Kiss Lajos *Földrajzi nevek etimológiai szótárának* erdővel kapcsolatos magyar helységnévanyagát gyűjtöttem ki, feltételezve, hogy az a történelmi Magyarország teljes helységnévanyagát feldolgozza. Ám *A Magyar Szent Korona országainak 1913-as helységnévtárát* átnézve rengeteg olyan név került még elő, amelyet Kiss Lajos nem vett fel: különösen kisebb települések, tanyák, külterületi lakott helyek neveit. Ha egy helységnévtípus nem szerepel a FNESz-ben, ebből a helységnévtárból is válogattam, de mivel ez több tízezres nagyságrendben tartalmaz településneveket, teljes feldolgozása meghaladta lehetőségeimet. Ugyanakkor a vizsgálatnak ebben az irányban való folytatása – akár már majd a mesterséges intelligencia felhasználásával – még több tanulsággal szolgálhat: ilyen mennyiségű információ alapján érdemes lesz térképen is ábrázolni az egyes településneveket vagy településnév-típusokat; elhelyezkedésükből, sűrűsödési pontjaikból növény- és szóföldrajzi, dialektológiai következtetéseket lehet levonni. Ám – a fenti példák mutatják – már az általam feldolgozott ezres nagyságrendű névanyagból is jól látszanak ilyen tendenciák.

Irodalom

- Corpus Iuris Hungarici 1802/XXIV. törvénycikk.
- Csőre Pál. 1980. *A magyar erdőgazdálkodás története. Középkor*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Csőre Pál. 1993. *A magyar vadászat története*. Budapest: Mezőgazda Kiadó.
- Csőre Pál. 1997. *Vadaskertek a régi Magyarországon*. Budapest: Mezőgazda Kiadó.
- Diószegi Sámuel – Fazekas Mihály. 1807. *Magyar fűvészkönyv*. Debrecen: Csáthy György nyomtatta.
- Kiss Lajos. 2004. A Földrajzi nevek etimológiai szótárának tervezete. In *Szófejtés, szótárírás és nyelvtudomány-történet*. Válogatta és szerkesztette Gerstner Károly és Kiss Gábor. 267–280. Budapest: Tinta Könyvkiadó. Első megjelenés: *Magyar Nyelvőr* 94 (1970): 334–344.
- Kiss Lajos. 2004. Etimológiailag azonos földrajzi nevek alaki elkülönülése („névhasadás”). In *Szófejtés, szótárírás és nyelvtudomány-történet*. Válogatta és szerkesztette Gerstner Károly és Kiss Gábor. 39–43. Budapest: Tinta Könyvkiadó. Első megjelenés: *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 200 (1994): 103–107.
- Kiss Lajos. 2004. Huszt környéki helységnevek. In *Szófejtés, szótárírás és nyelvtudomány-történet*. Válogatta és szerkesztette Gerstner Károly és Kiss Gábor. 178–186. Budapest: Tinta Könyvkiadó. Első megjelenés: *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. 1991. 352–361.
- Kiss Lajos. 2004. Kiegészítés a Földrajzi nevek etimológiai szótárához. In *Szófejtés, szótárírás és nyelvtudomány-történet*. Válogatta és szerkesztette Gerstner Károly és Kiss Gábor.

- 281–322. Budapest: Tinta Könyvkiadó. Első megjelenés: *Magyar Nyelv* 92 (1996): 228–236, 367–376, 488–501.
- Kniezsa István. 1955. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I–II*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kniezsa István. 2001. *Kelet-Magyarország helynevei*. Budapest: Lucidus Kiadó. Első megjelenés: *Magyarok és románok I–II*. Budapest, 1943–1944. I. kötet, 111–313.
- Kniezsa István. 2003. Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei. In Uő. *Helynév- és családnév-vizsgálatok*. 59–114. Budapest: Lucidus Kiadó. Első megjelenés: *Magyar Néprajz* [Debrecen] 1943: 196–235.
- Kurcz Ádám István. 2016. Fákra utaló településnevek a Kárpát-medencében. *Erdészeti Lapok* 151 (2): 70–71.
- Kurcz Ádám István. 2016. Erdőre utaló településnevek a Kárpát-medencében. *Erdészeti Lapok* 151 (9): 308–309.
- Kurcz Ádám István. 2016. Erdőhasználatra, erdei tevékenységekre és erdei állatokra utaló helységnevek. *Erdészeti Lapok* 151 (11): 389–390.
- Magyar Nemzeti Helynévtár*. <https://mnh.unideb.hu/> (2024. máj. 14.)
- Péntek János. 2003. A régi növényvilág és változásai a kalotaszegi földrajzi nevek tükrében. In *Népi nevek, népi hagyományok*. 134–193. Marosvásárhely: Mentor Kiadó. Első megjelenés in Teiszler Pál szerk. 1980. *Nyelvészeti tanulmányok*. 131–172. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.
- Polunin, Oleg. 1981. *Európa fái és bokrai*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Reuter, Camillo. 1975. Adatok a régi magyar fa- és erdőnevek ismeretéhez. In Kolossváry Szabolcsné szerk.: *Az erdőgazdálkodás története Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Reyes, Jesús szerk. 2004. *Magyarország autóatlasz*. Budapest: Dimap Bt.
- Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond. 1890–1893. *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégibb nyelvemlékektől a nyelvújításig I–III*. Budapest: Hornyánszky kiadása.
- Varga Domokos. 1970. *Erdőkerülőben (A Magyarország felfedezése sorozatból)*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

Rövidítve hivatkozott bibliográfiai tételek

- CzF = Czuczor Gergely – Fogarasi János. 1862–1867. *A magyar nyelv szótára*.
- ÉKsz = *A magyar nyelv értelmező kéziszótára*. 2003. Főszerk. Pusztai Ferenc. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- ESz = *Etimológiai szótár: Magyar szavak és toldalékok eredete*. 2006. Főszerk. Zaicz Gábor. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- EtSz = Gombocz Zoltán – Melich János. 1914–1944. *Magyar etymologiai szótár I–II. (A–geburnus)*. Budapest.
- FNESz = Kiss Lajos. 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Budapest: Akadémiai Kiadó. (Második, javított és bővített kiadás.)

- Glossz = *Régi magyar glosszárium*. 1984. Szerk. Berrár Jolán és Károly Sándor. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hnt. 1913 = *A Magyar Szent Korona országainak helységnévtára 1913*. 1913. Szerk. és kiad. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Pesti Könyvnyomda Rt.
- Lelkes = Lelkes György. 1998. *Magyar helységnév-azonosító szótár*. Baja: Talma Könyvkiadó.
- MaMűL = *Magyar művelődéstörténeti lexikon II. (Calcagnini-Falkoner)*. 2004. Főszerk. Kőszeghy Péter. Budapest: Balassi Kiadó.
- NéprL = *Magyar néprajzi lexikon I–V*. 1977–1982. Főszerk. Ortutay Gyula. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- NyŰSz = Szily Kálmán. 1902, 1908. *A magyar nyelvújítás szótára I–II*. Budapest: Hornyánszky kiadása.
- OklSz = Szamota István – Zolnai Gyula. 1902–1906. *Magyar oklevél-szótár*. Budapest: Hornyánszky kiadása.
- SzT = *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–XI. (=A–száj)*. 1979–2002. Szerk. Szabó T. Attila [később tanítványai]. Bukarest [később Budapest és Kolozsvár]: Kriterion [később Akadémiai Kiadó és Erdélyi Múzeum-Egyesület].
- TESz = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV*. 1967–1984. Főszerk. Benkő Loránd. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- TSz = Szinnyi József. 1893–1901. *Magyar tájszótár I–II*. Budapest: Hornyánszky kiadása.
- ÚMTsz = *Új magyar tájszótár I–IV. (=A–svung)*. 1979–2002. Főszerk. B. Lőrinczy Éva. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Adam Istvan KURC

NAZIVI MESTA U KARPATSKOJ KOTLINI KOJI SE ODOSE NA ŠUME I DRVEĆE (II.)

Mađarski toponimski materijal upućuje na širok spektar naziva vezanih za drveće: pre svega na tipične vrste drveća i na šume; na načine i tragove krčenja istih; na šumske životinje, lov na njih kao i na druge aktivnosti povezane sa šumom. Materija se izlaže tematski i po azbučnom redu, uz utvrđivanje lokacije i objašnjenje naziva mesta. – U unutrašnjim i rubnim delovima planinske regije Karpatske kotline češći su nazivi mesta koji se odnose na šume, pošto se centralni deo koristi pretežno za proizvodnju hrane; ravničarski nazivi se odnose na vrste koje vole vodu (preuzeti su od naziva vodotokova) ili na voćne zasade. Ako lokalni naziv potiče od naziva mesta iz druge regije, može se zaključiti da je u pitanju njegova šira rasprostranjenost u prošlosti. – Za šumu su bila vezana i mnoga stara zanimanja; ljudska aktivnost je posledično transformisala biljni pokrivač: šume su se, naime, sve više proređivale. Šta je nastalo na njihovom mestu, kako su iz gustih prašuma nastale kultivisane ili samonikle šume: o svim ovim procesima istorijska lingvistika uglavnom donosi zaključke iz naziva naseljenih mesta.

Ključne reči: toponimija, etimologija, kulturna istorija, biljna geografija, istorija naselja

Ádám István KURCZ

PLACE NAMES REFERRING TO FORESTS AND TREES IN THE CARPATHIAN BASIN (II.)

Hungarian place names often refer to a wide range of topics related to trees: distinctive tree species, forests; methods and traces of deforestation; forest animals, hunting, and other forest-related activities. These are discussed thematically and alphabetically, along with the localization and explanation of the related settlement names. – In the more mountainous central and peripheral regions of the Carpathian Basin place names referring to forests are more common, while the central areas are mainly used for food production. Place names in the lowland areas typically refer to water-loving species (borrowed from hydronyms) or planted orchards. If a dialect word appears in the place names of other regions, it suggests a once broader distribution. – Many old professions were also tied to the forest, and human activities significantly transformed the plant cover, leading to a reduction in forests. Historical linguistics primarily draws conclusions about these processes from place names, shedding light on what replaced the forests, and how the ancient forests were transformed into planted or coppiced woods.

Keywords: onomastics, etymology, cultural history, phytogeography, settlement history

FILOZÓFIA ÉS ETIKA

BENE Adrián

Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar

Művelődéstudományi Tanszék

Állam- és Jogtudományi Kar, Doktori Iskola

Pécs, Magyarország

bene.adrian@pte.hu

ORCID 0000-0001-7996-0212

AZ EMPÁTIA ÉS A SZOLIDARITÁS FENOMENOLÓGIÁJA

Fenomenologija empatije i solidarnosti

The Phenomenology of Empathy and Solidarity

A tanulmány fenomenológiai megközelítésben vizsgál olyan, a szociálpszichológia és a szociológia számára is fontos fogalmakat, mint az empátia, a szolidaritás, a társadalmi kohézió, párhuzamot vonva a narcizmus és a versengő individualizmus társadalmi értékrendje között. A szükséges fogalmi tisztázás egy tágabb ideológiakritikai megközelítésbe ágyazódik, többek között a weberi–lukácsi racionalitáskritikára és a fogyasztói társadalom kortárs elemzéseire támaszkodva.

Kulcsszavak: empátia, szolidaritás, fenomenológia, társadalmi kohézió, individualizmus, narcizmus, versengés, atomizáció, autonómia, együttműködés

Bevezető

Az alábbiakban az empátia különböző megközelítési módjainak áttekintése után az empátia mint beleérző képesség (és hajlandóság) jelentőségét vizsgáljuk a proszociális, szolidáris társas és társadalmi viselkedés szempontjából. A jelen megközelítés szerint az empátia nem egyszerűen kognitív nézőpontfelvételi képesség, hanem olyan belehelyezkedési, pontosabban beleérző képesség, amely fenomenológiailag az én zárójelezését is magában foglalja.

Ezt a sajátos képességet és ennek működését megérző beleérzésnek nevezzük, megkülönböztetendő az empátia más megközelítéseitől. Gondolatmenetünk a részben tudatfenomenológiai, részben pszichológiai tudatelméleti keretből kiindulva társadalomfilozófiai kérdésekhez jut el. Fenomenológiai szempontból tárgyaljuk a megérző beleérzéssel kapcsolatban a narcisztikus viselkedést (pontosabban ennek skáláját, a súlyos narcisztikus személyiségzavar és a hétköznapi individualizmus, az önző, versengő viselkedés végpontjaival). Ez az itt használt empátiafogalom értelmében akadályozza vagy lehetetlenné teszi a beleérzést és a szolidaritásérzést, amelyek a személyes kapcsolatokban lehetséges kiindulópontjai az együttérzésnek és az altruisztikus cselekvésnek (amelyeket azonban fogalmilag elhatárolunk magától a beleérzéstől), társadalmi szinten pedig a közösségi érzésnek és a szolidaritásnak, amely a bizalomban, az együttműködésben, a közös cselekvésben nyilvánul meg. Mindez szükséges ahhoz, hogy egy csoportban, illetve társadalomban meglegyen az összetartozás érzése, a kohézió, amelynek hiányában tagjainak életminősége, emberi kapcsolatai, közérzete, mentális egészsége (összességében, jólléte) jelentős mértékben rosszabb, elsősorban a biztonságérzet hiánya miatt.¹

Empátia, beleérzés, együttérzés

Az empátia kifejezés számos, különböző megközelítésben használatos; a hétköznapi nyelvhasználathoz hasonlóan a tudományos kutatások jelentős része is elválaszthatatlan egységben kezeli a beleérző képességet és a rokonszenvet (Breithaupt 2020, 118–119), az együttérzést,² esetleg az ebből fakadó önzetlen, segítő magatartást (Breithaupt 2000, 124–125). Emellett az interperszonális értelmezési keret gyakran keveredik a szociálpszichológiai megközelítéssel. Feltűnő, hogy a jelenség esztétikai, pszichológiai, fenomenológiai vizsgálatai a mai napig is nehezen függetlenednek a rejtett morálfilozófiai előfeltevésektől, amikor az emberi természetbe kódolt prosociális hajlam felől, egyfajta morális jóváhagyással együtt közelítenek a beleérző képességhez. Kiindulópontként érdemes tisztáznunk, hogy a beleérzés alapjául szolgálhat a hétköznapi értelemben vett együttérzésnek (sajnálatnak, részvétnek), de nem azonos azzal, ahogyan az azt

¹ Az összefüggéssel számtalan empirikus kutatás foglalkozik, különböző közösségek kapcsán (pl. Williams et al. 2020) és társadalmi szinten egyaránt (Jenson 2010; Schiffer – van der Noll 2017 stb.). A közösségfejlesztés egyes országokban a kormányzati egészségmegőrzési stratégia része, mint Angliában (lásd South 2015).

² Lásd David Hume és Adam Smith szimpátiafogalmát, amelynek alapja az eredendő, velünk született emberi társasság feltételezése, és kapcsolódik a morális érzék fogalmához (Horkay Hörcher 2012, 54–55).

esetleg követő segítő magatartással sem. (Eleve nem csak kiszolgáltatott helyzetben lévő, sajnálatra, segítségre szoruló emberekkel kapcsolatban működik az empátia képessége.) A beleérző képesség gyakorlása és a társadalmi szolidaritás közötti kapcsolatot az alábbiakban a tudatfenomenológia eszközeivel vizsgáljuk meg, középpontba állítva az én mint szilárd határokkal rendelkező entitás képzetének szerepét az életvilágban.

A jelenségnek magának a működését először a fenomenológia próbálta tisztázni, az idegenészlelés, az alteritás problémája (módszertanilag pedig a tudat szolipszizmusának kiküszöbölése, az interszubjektivitás) felől indulva. Edmund Husserl, Max Scheler és Edith Stein szemében a beleérzés (*Einfühlung*)³ az idegenészlelés tulajdonképpeni lényege. Csakhogy, komoly eredményeik mellett (pl. a nyilvánvaló távolság felmutatása a másik érzelmei és a saját érzelmi állapotom között, szemben a teljes azonosulás modelljével) valójában nem sikerült megnyugtatóan tisztázniuk a beleérzés működését. Husserl esetében a fenomenológiai transzcendentalizmus programja, a tudat immanenciájának tétele tette lehetetlenné. Scheler és Stein esetében a korlátot az jelentette, hogy a másik tudattartalmait csak közvetett módon, azok testi kifejeződésén keresztül (pl. arc kifejezés, egyéb nonverbális jelzések) tartották hozzáférhetőnek.⁴ Ennek egyetlen megoldása, ha feltételezzük, hogy igenis lehetséges közvetlen hozzáférés a másik élményeihez (ha nem is azonosulunk a másikkal, és nem is válnak ezek saját élményeinkké), méghozzá a megérző beleérzés képessége révén. Az alábbiakban ennek lehetősége mellett hozok fel érveket.

Az empátia alapvető működésmódjának tisztázásának továbbra is fennálló igényét jelzik Dan Zahavi írásai az elmúlt néhány évben. Zahavi világosan felismeri a fogalmi distinkció szükségességét az empátiával kapcsolatban, annak érdekében, hogy a beleélés, az érzelmi fertőzés és az együttérzés ne takarja el a kognitív és emocionális empátiánál alapvetőbb empátiát, a beleérzést (Zahavi 2023). A jelenkori pszichológiai, tudatelméleti kutatásokban a szociális kogníció empirikus fejlődéslélektani tanulmányozása (Rochat–Striano 1999, 11) arra enged következtetni, hogy az alapvető empátia (amely sajátos intencionalitásformaként az említett fenomenológiai vizsgálódások tárgya volt) – akár mint a környezetre való ráhangolódás, affordancia a túlélés érdekében – velünk született automatikus, intuitív, prereflektív képesség (Fernandez–Zahavi 2021). Ez a modell továbbra is a testi közvetítés feltételezéséből indul ki, ahogyan a fenomenológiai felfogás. Zahavi szerint éppen ezért meggyőzőbb ez a mai tudatelméleti modelleknél (*simulation theory of mind, theory-theory of mind*), amelyek a saját énből

³ Scheler a *Nachfüllung* kifejezést használja hasonló értelemben.

⁴ Lásd erről Bene 2023, 172.

indulnak ki, és így nem juthatnak el a valódi másik tudathoz (Zahavi 2010). Ezzel ugyan egyetértünk, azonban az interszubjektivitás lényegi kérdésében nem jutottunk tovább: a tényleges közvetlen hozzáférés hiányában áthidalhatatlan szakadékot kell feltételeznünk a két tudat között.

Valójában a kognitív tudományi és a fenomenológiai megközelítések a közvetítés jellegét illetően nagyon hasonló feltételezésből indulnak ki: a másik belső állapotai valamilyen formában testileg kifejeződnek, amelyet érzékszerveinkkel észlelünk, még ha nem is tudatos módon. Ez a prereflektív, intuitív megérzést ezeknek az észlelt jelzéseknek a feldolgozásával neurális leképezésével azonosítja (Lábadi 2011), például a tükroneuronok működésén keresztül, illetve a szimulációs elmélet idegtudományi-elmefilozófiai módszertani keretében (Goldman 2006). Ez az elsődlegesen vizuális észlelésre alapozott modell hasonló módon korlátozó, mint a filozófiában a Derrida által kritizált (Derrida 2013) szubjektum- és tapasztalatfelfogás, amelyet áthat a jelenlét metafizikája, így az eredetet keresi – Husserlnél egy kitüntetett transzcendentális nézőpontból, amely nem tudja megfelelően beépíteni a másik másságának tapasztalatát. A jelen kontextusban, az interszubjektivitás vonatkozásában ez arra utal, hogy a tiszta, áttetsző, önmagával azonos jelenlét mintázata hatja át a másik észlelésének és megértésének minden testi közvetítésre épülő modelljét.

A beleérzés jelenség ezeken a korlátokon átlépő vizsgálata érdekében szükséges a fogalmi tisztázás, amelynek első lépése az alapvető empátia, a beleérző képesség fókuszba állítása (vagyis az együttérzéstől, beleéléstől, részvételtől, szimpátiától, önzetlenségtől való megkülönböztetése) után a tudatok közötti közvetlen hozzáférés lehetőségének fenomenológiai vizsgálata.

Individualizmus és narcisztikus viselkedés

Ezen a ponton meg kell vizsgálnunk az empátia és a narcizmus közötti lehetséges összefüggéseket. Az empátia kérdésével a közelmúltban Fritz Breithaupt *Az empátia árnyoldalai* című könyve foglalkozott szintetizáló igénnyel, megpróbálva összeegyeztetni az esztétikai, pszichológiai, filozófiai nézőpontokat. Ennek számos észrevétele kapcsolódik a jelen gondolatmenethez, ilyen az én kérdése, az önfeladás és a narcizmus megítélése. Breithaupt kiindulópontja Friedrich Nietzsche „objektív ember” koncepciójának interpretációja a *Jón és gonoszon túl* 207. § alapján, az én, az önmagaság és az önfeladás kérdéseit tárgyalva. Ennek filológiai részleteit itt nem ismertetjük, csupán utalunk rá, hogy Nietzsche az ént nem tekinti szubsztanciának, annak interszubjektív konstitúcióját feltételezi. Breithaupt az észlelő „objektív ember” kapcsán hangsúlyozza annak a befogadásban való feloldódását, passzivitását, amely Nietzsche szerint lehet a

személyiség szerkezetét meghatározó vonása egy személynek – vagy pedig lehet „kifejező, erős és szilárd jellemű” (Breithaupt 2020, 46). Ez alapján az empátia mint önfeladás, önelvesztés jelenik meg: az empátiára képes ember ön maga nem lehet empátia tárgya, hiszen nincs szilárd identitása, énje (Breithaupt 2020, 47). Véleményem szerint Breithaupt, az értelmezők többségével együtt, félreérti Nietzsche (látszólagos) fogalmi ellentétpárjait, mivel azokat érdemes inkább paradoxonoknak tekinteni, amelyek felhívják a figyelmet egy filozófiai problémára. Mindenesetre Breithaupt interpretációja maga is hajlik az ilyen dichotómiára az empátiával és a narcizmussal (mint éncentrikus, önérdekre alapozott viselkedéssel, illetve személyiséggel) kapcsolatban. Ez érhető tetten ebben a megfogalmazásban: „Senki [...] sem tudja meghúzni azt a pontos határt, mikor vált át téves önfeladásba az empátia, mikortól fejlődik hibásan a mai fiataloknak tulajdonított narcizmus, vagy mikortól követel túl sok érzelmi beleérzést egy kulturális intézmény” (Breithaupt 2020, 73). Ez a (derridai értelemben) metafizikai jellegű jó/rossz, aktív/passzív, férfi/női, forma/anyag dichotómiarendszer egészül ki a hegeli úr/szolga hierarchia szellemével, amely alapján (az európai kulturális konvenciók szerint) azt gondolhatjuk, az emberi viszonyok alapvető modellje a harc az uralomért és az elismerésért. Kérdés, valóban megérthetjük-e ebben a keretben a beleérző képesség működését, valóban önelvesztés, önalávetés az empátia?

Amikor az empátiát a narcizmus ellentétének tekintjük, akkor ez a szembeállítás általában az együttérzés és segítő magatartás, illetve ezek hiányában az önzés (önző viselkedés) ellentétét jelenti. (Breithaupt „humanitárius empátiáról” beszél, a narcizmus ellentétéként.) Valójában, ha empátia alatt az énhatárok felfüggesztésének, a másik tudatával való összekapcsolódásnak a képességét értjük (ami legfeljebb előmozdítója bármilyen későbbi cselekvésnek), akkor a narcizmusnak nem szociálpszichológiai, hanem fenomenológiai leírására van szükségünk. Tudatfenomenológiai szempontból tekinthetjük ezt olyan állapotnak, amelyben az egyénben az én fiktív képzete mániás módon kitölti a tudatot, megakadályozva annak egészséges működését, vagyis blokkolva a nem reflektált, én nélküli tudati állapotba való visszaváltás és ezáltal a társszobjektumok felé való megnyílás képességét.

Ennek fényében érdemes átgondolnunk a sötét empátia körébe sorolható olyan jelenségeket, mint a Breithaupt által tárgyalt empatikus szadizmus vagy vámpirizmus. Ezek éppen azt mutatják, hogy a pszichopáták is birtokában vannak a beleérző képességnek, viszont a részvételre, együttérzésre, segítségre való hajlam hiányzik belőlük. A beleérző képességet (Breithaupt megfogalmazásában: az „azonosulás által közvetített empátiát”) egy narcisztikus vagy pszichopata (szadista, szociopata) eszközként használhatja mások ellen, a manipuláció,

a kihasználás, a szenvedésokozás szándékával. Breithaupt szerint az empatikus kegyetlenség során tulajdonképpen a másik megértésének igénye magyarázza a viselkedést, valamint az egyszerű beleérzésnek az élvezete. Breithaupt ezzel a magyarázattal egészen közel kerül a beleérzés minden mástól megtisztított jelenségének a vizsgálatához. „A megfigyelő tudja, hogy a fájdalom, a szenvedés vagy a manipulálás alatt hogyan érzi magát a másik, és bele is tud helyezkedni a helyzetébe” (Breithaupt 2020, 176). Ezt nevezi Breithaupt „empátia miatti empátiának” (Breithaupt 2020, 177). Ezt követően azonban, a példa jellegéből fakadóan, Breithaupt az „öncélú”, önmagában vizsgált beleérzéstől elkanyarodik a hatalom, pontosabban a másik feletti uralom és az ezáltal önfelhatalmazás, énmegerősítés funkcionális magyarázata irányába, és ezáltal szem elől veszíti a beleérzést magát.

Breithaupt pszichopatakról, szadistákról beszél, azonban az általa hozott példák közül több is kapcsolható a narcisztikus személyiségzavar viselkedési repertoárjához. Igaz ez a manipulatív empátiára, ami akár ajándékozásban is megnyilvánulhat. Ennek lényege Breithaupt szerint, hogy „az ember olyan helyzetbe akarja hozni a másikat, hogy empatikusan átláthatók legyenek a reakciói” (Breithaupt 2020, 169). Idesorolja (többek között) a hétköznapi kegyetlenség formáit, amelyek a másik emberi méltóságát sértik meg, mint a gúnyolódás, a lelki terror, a zaklatás, megszegyenítés stb. A szadista empátia gyakran segítő magatartásban nyilvánul meg, mint a szadista jótévő esetében, aki azért okoz másoknak szenvedést, hogy azután megsegíthesse őket (Breithaupt 2020, 170), vagy a szadista szószóló, aki együttérez a szenvedővel, és pártját fogja, hogy ebből merítsen öngazolást (Breithaupt 2020, 171).

Breithaupt maga is megpróbál túllépni az empátia morális megközelítésén, amelyben nem választható szét a beleérzés és az együttérzés. Amikor azonban javaslatot tesz az empátiának az észlelés kibővítéseként való megközelítésére, a művészi befogadás és a fiktív szereplő alakjába való belehelyezkedés beleélés-modelljéből indul ki. Ezért az empátia számára a képzelet területére tartozik.

A fentiek alapján akár el is fogadhatnánk Breithaupt állítását, miszerint „nem az empátiából származik az indíttatás a humanitárius beavatkozásra” (Breithaupt 2020, 132). Ennek okát azonban, vele ellentétben, nem az együttérzés morális-kulturális nyomásában látjuk. Hiszen, a felvilágosodás óta az európai mentalitásban az egyéni versengés legalább annyira a norma szintjére emelkedett, mint az univerzális emberi jogok koncepciója. Ahogyan Breithaupt is hangsúlyozza: „Hozzávetőlegesen 1770 óta újdonság a legtöbb emberi gyakorlat visszacsatolása az énre. Ennyiben tehát nem is az empátia, hanem az empátia ösztönzőjeként a növekvő individualizáció teremtett alkalmat az emberi jogok kiáltványára” (Breithaupt 2020, 132).

A felvilágosodás és a kapitalista árutermelés kezdete óta az európai ember mentalitását fokozódó mértékben határozza meg a racionális, haszonelvű, énközpontú gondolkodás. Emlékeztetünk csupán itt Max Weber és Lukács György racionalitáskritikájára és a marxi szellemi tradíció kapitalizmuskritikájában a társadalmiság, az elidegenülés, a verseny, a kizsákmányolás, az árufetisizmus, az ideológia fogalmi hálójára. A politikai szabadságjogok terén lépésenként megvalósuló egyenlőség programja a polgári demokráciákban az individualizmust erősítette, a közösségi érzés háttérbe szorításával. Az együttműködés helyett a verseny az értékek szervezőelve, amely a társadalmi szolidaritás gyengítésével és az egyének atomizálásával azokat kiszolgáltatja a hatalomnak, amelynek a felügyeletet szolgáló ideológiai manipulációi összekapcsolódnak a globális, illetve posztmodern kapitalizmus⁵ érdekeinek kiszolgálásával a fogyasztói társadalmat⁶ mára teljesen átszövő spektákulum-működésmódban, „all in kapitalizmusban”.⁷ Ezzel kapcsolatban a fogyasztói kultúra általánossá válására hívjuk fel a figyelmet, amelynek jellemzője, hogy az áruk fogyasztása egyéni döntések révén, a magánszférában valósul meg; az ehhez kapcsolódó gyakorlatok „többé nem közösségi, hanem főként egyéni szinten zajlanak” (Simányi 2005, 181). A kapitalizmus logikája szerint mindent a versengő önérték irányít, minden „homo oeconomicus” saját szükségletei, vágyai kielégítése érdekében hoz döntéseket a gazdasági racionalitás alapján, másokkal versenyezve.

Az egocentrikus társadalmi viselkedés jellemzésére Byung-Chul Han *A kiegészítő társadalmában* a „narcisztikus önirányítás” megjelölést alkalmazza, távolról sem metaforikusan (Han 2019, 80). Han destruktívnak látja ezt az attitűdöt, amely (többek között) a kiegészítő mint tömeges társadalmi jelenség oka a késő modernitásban. „Teljes mértékben képtelen kilépni magából, hogy odakint legyen, hogy a Másra, a világra bízta magát, önmagába kapaszkodik, ami viszont paradox módon az én kimerítéséhez és kiüresítéséhez vezet” (Han 2019, 81) – állapítja meg Han korunk emberéről, a „teljesítő alanyról”. A digitális kommunikációs formák ezt a narcisztikus önmagára zárulást erősítik, ahogyan egyre kevesebb Mással találkozunk, inkább csak mindenhol önmagunkat tükrözve vissza filterbuborékjainkban. Han gondolatmenetének freudi pszichoanalízisre építő módszere aligha kielégítő, ám jól látja, hogy a nyugati társadalmak individualista értékrendje lényegében narcizmusként jelenik meg, kiszolgálva a kapitalizmus gépezetét. Azonban mintha önmaga is beleesne az általa bemutatott csapdába, amikor abszolutizálja a teljesítő egyén narcizmusát, másodlagosnak

⁵ Lásd erről Kiss 2021, 75–82.

⁶ A fogalom tisztázatlanságával kapcsolatban lásd Simányi 2005.

⁷ Lásd erről Kiss 2024.

tekintve a verseny, illetve az együttműködés kérdését. Han így ír erről: „Nem az individuumok közötti konkurencia okozza a gondot, hanem az önmaguktól való függésük, ami *abszolút konkurenciává* éleződik ki. Ugyanis a teljesítő alany saját magával vetekszik, és annak pusztító kényszere alá kerül, hogy saját magát kell folyton felülmúlnia” (Han 2019, 82). Véleményünk szerint ennek a narcisztikus attitűdnek éppen az a legfontosabb következménye, hogy akadályozza a másik ember felé való megnyílást, az önérdek mentén való racionális cselekvés zárójelezését, így felszámolja a bizalom, az együttműködés, a szolidaritás lehetőségét, végső soron a közös cselekvést. Mindez úgy hat vissza az egyénre, hogy önmagába zárt egyénként elszigetelt, kiszolgáltatott mind a hatalomnak, mind a kapitalizmus spektakulumnak, amelyek így könnyedén megfosztják az autonómia minden formájától. Tekinthetjük ezt a fennálló rend (az alávetés, a manipuláció és a kizsákmányolás mechanizmusa) megváltoztatására irányuló társadalmi cselekvőképesség felszámolásának. Minden elnyomó rend számára kulcskérdés, hogy az elnyomottak ne ébredjenek öntudatra (ne legyenek tudatában helyzetük igazságtalanságának és annak, hogy ebben a sorsban másokkal osztoznak), ne alakuljon ki bennük az a szolidaritás egymás iránt, amely a közös érdekérvényesítés, akár forradalmi cselekvés alapja lehetne. Ahogyan Lukács (Lukács 1971), majd Sartre (Sartre 1992) világosan látta, az osztály-, illetve csoportöntudat kialakulása nélkül nincs közösség, nincs közös cselekvés, nincs esély a változtatásra. A hatalom szempontjából valószínűleg mindig is elsősorban ennek megakadályozása érdekében volt szükség a társadalmi ellenőrzés intézményeire. A hatalom eszközeként az individualizmus egyértelműen elősegíti a társadalmi atomizációt, Jean-Paul Sartre kifejezésével a szerializációt. Az én képzetének és ezzel együtt – paradox módon – az egyéni autonómiának és szabadságnak a megerősödése elősegíti a hatalom általi felügyeletet. Ebben a folyamatban közvetítő szerepe van az individualista értékrend eluralkodásával a társadalmi szolidaritás gyengülésének.

Társadalmi kohézió és szolidaritás

Az univerzális emberi jogok képzetének terjedésével és bővülésével a politikai szabadságjogok egyenlőségére alapozott liberális demokrácia intézményi garanciákat adott a társadalmi szolidaritás érvényesülésére, gyakran az állami, újraelosztó szociálpolitika szociális hálójá révén (például a skandináv országokban). Az angolszász országokban eközben a libertariánus modell érvényesül, a neoliberais kapitalizmus, a szabad verseny és az egyéni felelősség jegyében, háttérbe szorítva az intézményes társadalmi szolidaritást. Érthető módon ezekben a jelentősebb társadalmi egyenlőtlenséget elfogadó társadalmakban merült

fel az etika, politikaelméleti-társadalomfilozófiai gondolkodásban a társadalmi igazságosság igénye. A baloldali (neomarxista, posztmarxista) társadalomelmélet képviselői mellett az emberi jogi mozgalmak diskurzusa is ebben az irányban hatott: a befogadás, elfogadás, méltányosság követelményének középpontba állításával. Mindez valóban feltétele a bizalomnak, ami megalapozhatja a társadalmi szolidaritást, a közösségi érzést, a közös cselekvést – amelyek jól mutatják a társadalmi kohézió mértékét. Az empátiához hasonlóan a csoportkohézióval, illetve társadalmi kohézióval kapcsolatban is belekeverednek a fogalomba a hozzá (mindkettőhöz) kapcsolódó jelenségek, mint a rokonszenv, az összetartozás, az elkötelezettség, a szolidaritás, segítő cselekedet. Ezt mutatja Jan Müller szolidaritásérzésről szóló írása is a *The Routledge Handbook of Phenomenology of Emotion* fejezeteként (Müller 2020), amelyben ezt olvashatjuk: „A szolidaritás a társadalmi kötelekre vonatkozik, a más személyek és csoportok felé irányuló érzelmi viszonyulások bonyolult keverékére, amely magában foglalja a szimpátia változatos formái mellett az elkötelezettséget egy meggyőződés mellett és azok mellett, akik (feltételezhetően) osztják ezt, és az érzelmi befektetést egy ügybe vagy eszmébe” (Müller 2020, 532). A szolidaritás érzése egy attitűd, amelynek azonban cselekedetekben is meg kell nyilvánulnia. Müller szerint a szolidaritás-érzés lényege az érzelemmegosztás alapján kialakuló csoporttudat, és elválaszthatatlan a segítő cselekedettől. Ahogyan az empátia (beleérzés) esetében is, a jelenség fenomenológiai leírását a fogalom morális beágyazottsága akadályozza. Az empátia (beleérzés) működéséhez hasonlóan, a (kölcsönös) szolidaritásnak is az én és az önérdék részleges felfüggesztése az előfeltétele. Kérdés, van-e a párhuzamon túl szorosabb összefüggés a két jelenség között: például a beleérző képesség (interperszonális) gyakorlása szükséges-e ahhoz, hogy képesek legyünk a közösségi érzésre? (Feltételezve, hogy a szolidaritásérzés is képesség, amely gyakorlás által fejleszthető [Müller 2020, 535].) Az empátiától eltérően a szolidaritásérzés reflektált, és elsősorban egy konkrét csoport helyzetén, értékein keresztül kapcsol össze annak tagjaival. Közös vonás viszont a kölcsönös, szimmetrikus viszony,⁸ a hierarchia, a versengés hiánya. Müller Edith Steinre (Stein 2010 [1922]) és Angelika Krebsre (Krebs 2015) hivatkozva kiemeli – kísértetiesen emlékeztetve Jean-Paul Sartre erre vonatkozó elképzeléseire a *Critique de la raison dialectique*-ben –,⁹ hogy a szolidáris csoportnak közös proietumként, cselekvésben kell léteznie, ez feltétele a közös érzelemmegosztásnak is, ami a közösségi érzést, és ezáltal a csoport egységét, kohézióját erősíti (Müller 2020, 536–537).

⁸ Ezt hangsúlyozza Müller is (Müller 2020, 536), hasonlóan Sartre elméletéhez a szerializációt (ha csak átmenetileg is) megszüntető fúziós csoportról (Sartre 1960, 391).

⁹ Nem kizárt, hogy Stein gondolatai hatással voltak Sartre-ra. A párhuzamot hangsúlyozza Gerhard Thonhauser (Thonhauser 2018) is.

Az empátiával (beleérzéssel) kapcsolatban különösen figyelemre méltó, hogy Edith Stein az ének összekapcsolódását a szolidaritásban látja (a beleérzésben nem): a szolidaritásban „az egyének nyitottak egymás felé [...], ugyanannak az egésznek a tagjai” (Stein 2010 [1922], 177). Stein példája a bajtársiasság, amely révén egy egyének feletti tapasztalati egység (egység megtapasztalása) jön létre (Stein 2010 [1922], 144). Amennyiben ezt elfogadjuk, felvetődik a kérdés, hogyan képes az egyén egy individualista társadalomban (ráadásul tudatos aktusokon keresztül, amelyekben jelen van a reflektált én) részlegesen túllépni saját énje korlátain, azonosulva egy egyén feletti csoporttudattal.

A fogalmi tisztázás igényével íródott Thomas Szanto *Feeling Belonging and Feeling Solidarity* című, megjelenés előtt álló tanulmánya (a hivatkozás az online hozzáférhető pre-print változatra vonatkozik: Szanto 2025). A szolidaritásérzést és az összetartozásérzést a különböző szociológiai, szociálpszichológiai, filozófiai diskurzusok gyakran szinonimákként kezelik a csoporttudattal (csapatszellemmel, bajtársiassággal stb.) együtt,¹⁰ a csoportkohézió összetevőjeként, esetleg strukturális előfeltételeként. A fogalmak összemosásához Szanto szerint részben a hasonló szociálpszichológiai funkció vezetett, részben az affektív fenomenológiai leírások hiányosságai. Szanto áttekinti a szociálpszichológia két uralkodó modelljét a csoportkohézióval kapcsolatban, a vonzáselméletet és a szolidaritást az érzelmegosztással összekapcsoló magyarázatot. Az első, korai modell értelmében a proszociális hajlam, a társiasság, illetve a rokonszenv az alapja a csoportkohézióknak, amely magában foglalja az összetartozás érzését és a szolidaritás érzését (egymástól nem megkülönböztetve ezeket), ahogyan így van ez a továbbfejlesztett változatban, a szociális identitás elméletében is (Szanto 2025, 3–5). Szanto meggyőzően érvel amellett, hogy a fogalmak összemosása, viszonyaik tisztázatlansága jelentősen csökkenti az elmélet magyarázóerejét, ugyanakkor az érzelmek megosztása sem tűnik számára kielégítő magyarázatnak. Ezek után azt javasolja, hogy különböztessünk meg több eltérő odatartozás- és szolidaritástípust. Az odatartozás, illetve összetartozás esetében megkülönbözteti a) a részben kognitív, részben affektív tapasztalatát annak, hogy a csoport más tagjai értékesnek tartanak, és szükségük van rám, nem csupán elfogadnak; és b) az illeszkedés, kongruencia részben kognitív, részben affektív tapasztalatát a csoport más tagjainak tapasztalataival és értékeivel, így közösnek érezve a szociokulturális környezetet (Szanto 2025, 8). Mindkettő előfeltételezi a kölcsönösséget. Szanto a szolidaritás esetében is rámutat annak részben affektív jellegére, ám figyelmeztet, hogy ezt az érzést világosan meg kell különböztetnünk az együtt-érzés, a szánalom, a szimpátia érzéseitől, ahogyan az összetartozás-érzéstől is

¹⁰ Durkheimnél például a szolidaritás és a kohézió szinonimák.

(Szanto 2025, 12). A szolidaritás tágabb és szűkebb értelmezésén alapuló két jellemző megközelítés vagy minden proszociális, önzetlen segítő cselekedetet a szolidaritás körébe sorol, vagy pedig kizárólag a csoporton belüli közösségtudatra, mi-érzésre vonatkozik, és kölcsönösséget feltételez (valójában közvetett elvárások formájában a csoporton kívüli altruisztikus viselkedés is) (Szanto 2025, 13). Szanto megkülönböztet egy gyengébb („én és a csoport”) és egy erősebb „mi, a csoport” szolidaritást; előbbi nem jelent teljes körű azonosulást, összetartozás-érzést. Szanto a „mi-csoport szolidaritás” esetében viszont elfogadja, hogy ehhez valóban szükségszerűen hozzátartozik az összetartozás érzése és a közösség ügye iránti elkötelezettség, azonban ez nem jelenti feltétlenül az érzelmek megosztását, ellentétben az általános szociálpszichológiai magyarázattal.

Fontos, hogy Szanto különbséget tesz a csoportkohézió/társadalmi kohézió és az ettől megkülönböztetett szolidaritásérzés egyéni és csoportos dimenziója között. Itt említjük meg, hogy az empátia és a Szanto által tárgyalt jelenségek közötti viszony tisztázását lehetetlenné teszi az empátia olyan szociálpszichológiai megközelítése, amelyben megfigyelői empátiáról van szó. Az általunk javasolt megérző beleérzés nem szociálpszichológiai jelenség, hanem szigorúan diadikus, interszónális kapcsolódás: két személy között jön létre, jellemzően pillanatnyi, de legalábbis ideiglenes jelleggel. Ebben a tudati összekapcsolódásban nem megfigyelőként vagyunk jelen, nem is egy csoport tagjaként, hanem résztvevőként, jelen időben. Szanto fenomenológiai módszerrel közelít az összetartozás és a szolidaritás érzésének elemzéséhez, annak érdekében, hogy ezeket világosan megkülönböztesse. Az interszubjektivitás fenomenológiája szempontjából talán a legérdekesebb kérdés a kölcsönösség. A megérző beleérzés esetén feltételezünk egyfajta összehangolódást, amely kölcsönös nyitottságot feltételez (további kérdés, vannak-e ennek szükséges érzelmi előfeltételei, milyen viszony van a beleérzés és a rokonszenv között), azonban a pillanatnyi intencionális aktus nem feltétlenül kölcsönös, kétirányú, sőt, az esetek többségében egyirányúnak tűnik. A hagyományos vonzáselmélethez hasonlóan a szociális identitás elméletére is igaz, hogy az összetartozás-érzés (egyéni szinten a valahová tartozás érzését mint „affiliációt” vizsgálja a szociálpszichológia) és a szolidaritásérzés az egyén tudati aktusaiban nehezen választhatóak el az én tartós, csoporttagként való önmeghatározásától, amelyben az énhatárok átjárhatóvá tétele közvetett módon, a közös normákkal, értékekkel, gyakorlatokkal való azonosulás (ezek interiorizációja, avagy, másként, a csoport kognitív reprezentációjának internalizációja) révén megy végbe, részben kognitív, részben érzelmi szinten. Ehhez nincs feltétlenül szükség arra a külön intencionalitásformára, amely a megérző beleérzésben működik, nem lehetetlen azonban a kettő párhuzamos-sága, egymást erősítő hatása az interszónális viszonyokban.

Az összetartozás/valahová tartozás egyéni tapasztalatán belül Szanto az affektív fenomenológia szemléletével elkülöníti az értékesség, elfogadottság érzését (értékelve vagyok, szükség van rám) és az összeillés/beleillés érzését. Mindkettő részben kognitív, részben affektív tapasztalat. Előbbi az elismerés igényét elégíti ki, a másik a közösségi igényt, tehetjük hozzá. Szanto kiemeli, hogy mindkettőnek előfeltétele a kölcsönösség: hogy a szubjektív érzésem összhangban legyen a másokéval, ezzel szemben, a csoportidentitásomról egyoldalúan is határozhatok – ez is jelzi a csoportidentifikációs magyarázat elégtelenségét. (Más kérdés, hogy az utóbbit megerősítő gyakorlatok, rítusok, interiorizált normák erősíthetik az érzést.) Az összetartozás/valahová tartozás érzésének affektív intencionális struktúrája sajátos, eltér a legtöbb más emóciótól. Egy adott csoportra vagy kulturális közegre irányuló laza, nem-intencionális érzés váltja ki, amelyek mögött emberi interakciók viszonyai állnak konstituáló tényezőként, maguk mégis nem-relacionális entitások. Maga az érzés viszont célját és formális tárgyát tekintve is relacionális: nem magára a csoportra vagy tagjaira irányul, hanem magára az érzésre, amit érzünk feléjük. Hasonló szerkezetű a csoporttagság miatti büszkeség érzése, viszont eltér ettől a szolidaritásérzésé, amelynek célja nem-relacionális, maga a csoport, bár gyakran összekeverik ezt az összetartozás/valahová tartozás érzésének relacionális céljával. Kérdés, lehet-e az összetartozás érzésének formális tárgya maga a csoport kohéziója. Szanto cáfolata szerint azért nem, mert ez csak a kohézió egyik aspektusa (tehát nem irányulhat az egészre). Javaslatá szerint az összetartozás/valahová tartozás érzésének formális tárgya a szubjektum és a csoport közötti kapcsolat sajátossága, amelynek meghatározó jegye a kölcsönösség (reciprocitás), ez adja a közösségiség, a kongruencia értékét. Az érzés fókuszában különböző értékek, normák és ezek közös volta állhatnak, ezek konfliktust is okozhatnak, ellentétben a szolidaritással, ami ilyen értelemben egészes és feltétlen.

Szanto megkülönbözteti az összetartozás érzését az együtt-érzéstől is, amely a fenomenológiai elemzésekben az érzelem- és tapasztalatomegosztás fontos eleme. Ennek átgondolása a megérző beleérzés szempontjából is elengedhetetlen (azonban itt nincs rá lehetőségünk). Szanto leszögezi, hogy az összetartozás/valahová tartozás érzésében nem a közös célok alkotják az elsődleges fókuszot (mint az együtt gondolkodásban és az együtt cselekvésben), sokkal inkább egy homályos közös ethosz, amely értékekből, habitusokból tevődik össze, valamint az egyén kongruenciája ezekkel. (Természetesen ettől még az összetartozás érzése erősítheti a közös szándékok iránti elkötelezettséget.)

A szolidaritás érzésének affektív fenomenológiai vizsgálata, hívja fel a figyelmet Szanto, önmagában véve is problematikus. Egyrészt a szolidaritás nemcsak érzés, érzelmi állapot, de részben az. Másrészt az „affektív szolidaritás” kifeje-

zés használatos sajnálat, részvét, szimpátia értelemben is. Szanto természetesen ezekről megtisztítva szeretné megvilágítani a szolidaritás emocionális összetevőjének a működését. A szolidaritás Szanto meghatározása szerint olyan részben kognitív, részben affektív intencionális állapot, amely maga után von egy beállítódást, amely alapján hajlandóak vagyunk másokkal vagy mások helyett vagy mások (vagy egy csoport) javára cselekedni, ezért áldozatot vállalva, pusztán azért, mert értékeik, eszményeik fontosak saját szociális identitásom szempontjából. A csoportszolidaritás nem egyszerűen az egyéni elkötelezettségen múlik, mivel feltételezi a kölcsönösséget, és ennek tudatában is vagyunk. Ez általában a kölcsönös segítségnyújtás formájában konceptualizálódik a fogalom értelmezéseiben, azonban valójában szolidaritás nem csak csoportszinten képzelhető el, és nem is feltétlenül (vagy teljes egészében) altruisztikus. Akár egocentrikus is lehet a szolidaritás, amennyiben a kölcsönös segítség elvárására épül, de az egyén számítása szerint saját haszna várhatóan meghaladja saját „befektetését”. Egy csoport tagjaival szemben is lehetünk olyan formában szolidárisak, hogy elsősorban a saját érdekeinket tartjuk szem előtt. Ez esetben ez vélhetően nem társul a részünkről az összetartozás érzésével. A mi-szolidaritás esetén, ahogyan az összetartozás-érzésnél, egy csoport minden tagja elfogadja a közös ethoszt, értékeket, normákat, és ezen alapszik a tagok egymás közti viszonyainak kölcsönössége. Ez az „egy mindenkiért, mindenki egyért” bajtársiassága, amelyet az összetartozás érzése is kísér. Kérdés, mi az a különbség, amelynek köszönhetően a szolidaritásérzés következtében nagyobb áldozatot vagyunk hajlandóak hozni, mint a sajnálat, részvét, szimpátia eseteiben. Szanto fenomenológiai nézőpontja szerint az érzés célja tehát a csoport, fókuszában a mi-csoport esetében a közös, mindenki által osztott csoportethosz, annak fenntartása, védelmezése, hirdetése. Összességében tehát a saját közösség fennmaradása, virágzása. Amikor viszont külső elkötelezettség formájában jelenik meg a szolidaritás, például egy elnyomott csoport középosztálybeli szövetségeseiként, akkor ugyanazokat az értékeket vallom, mint a csoport tagjai, de nem osztom velük azt, mert valójában nem közösek a tapasztalataink, nem ugyanúgy érzünk. Ez Szanto számára annak bizonyítéka, hogy a szolidaritás nem feltétlenül vezethető le az érzelmmegosztásból.

A fenti megközelítéseket összekapcsolva megállapítható, hogy a bajtársiasságban, illetve „mi-szolidaritásban” felfedezhető szolidaritásérzés összekapcsolódhat a megérző beleérzéssel, mindkettő erősítheti a másikat, azonban ez nem szükségszerű. Eleve különbséget jelent, hogy az egyik diadikus, személyes kapcsolatban valósul meg, a másik csoportra vonatkozik. Emellett az előbbi esetében az énhatárok pillanatnyi átjárhatóvá válása valósul meg, azonban az ezt kísérő tudat másodlagos, maga az aktus a másik élményére, az ehhez való (általában egyirányú) hozzáférésre irányul. A szolidaritásérzés tartós, és magára

a többiekkel való összetartozás élményére vonatkozik, kölcsönösséget feltételezve. Mindkét esetben az énhatárok átjárhatóvá válásáról van szó, ami egyrészt megkérdőjelezi az európai filozófiai hagyomány én-fétisét, amely evidenciaként fogja fel az egyéni racionalitás és a másoktól való elválasztottság „tényét” (amely a felvilágosodással vált egyeduralkodóvá), másrészt lehetőséget ad az egocentrikus perspektíva (időleges) meghaladására. A másik, illetve mások élményéhez való hozzáférés a megérző beleérzés esetében közvetlenül történik, a szolidaritásérzés pedig a közösségen belül működő kölcsönösség feltételezésén keresztül, azt is feltételezve, hogy ugyanabban az élményben osztozunk.

Konklúzió

Az emberi jogi mozgalmakat, a diszkriminált csoportok helyzetét és az ún. identitáspolitikákat övező, a demokrácia működésének lényegét érintő viták korában különös jelentőséget nyernek az itt tárgyalt filozófiai és pszichológiai fogalmak, azok jelentésének tisztázása. Az én hipertófiájával és önmagára zárulásával járó individualizmus a szabadversenyes kapitalizmussal (annak egyre kifinomultabb formáival) együtt olyan irányban formálta az ún. nyugati gondolkodásmódot, érzékenységet, ami egyre inkább ellentétbe kerül a társadalmi igazságosság, az elismerés, az inkluzivitás társadalomfilozófiai-etikai elveivel. Az én narcisztikus társadalmi működése csak a versengéssel kompatibilis, az együttműködés, a közösségiség pedig fokozatosan a gyakorlatban értelmezhetetlen fogalmakká válnak. Az énközpontú attitűd tetten érhető a mindennapos agresszivitásban, a hétköznapi kegyetlenség formáiban (a semmibevételtől a gúnyolódáson át a részvétlenségig), amelyek mind a másik egyenlőként való elismerését számolják fel. A bizalom ilyen társadalmi légkörben ellehetetlenül, mind személyes, mind intézményi viszonylatban. Ez felerősíti a gondolatot, hogy minden egyén csak magára számíthat, a többiek pedig könnyen csupán ellenfélnek tűnnek. Ez az atomizált, szerializált lét akadálya mind az összetartozás-érzésnek, mind a szolidaritásérzésnek, vagyis felszámolja a társadalmi kohéziót. Ennek hatalomelméleti vonatkozásait itt nem tárgyaljuk, pusztán arra mutatunk rá, hogy az egyéni jóllét igazoltan összefügg a társadalmi kohézió szintjével, a biztonságérzettel, a bizalommal, a közösségi érzéssel. Az erre való képtelenség ördögi köréből a totálisan integrált spektákulum korában úgy tűnik, társadalmi forradalom útján kitörni reménytelen. A fentiekben vázolt fenomenológiai empátiamodell azonban segíthet egy alapvetőbb szinten újraalapozni az interszubjektivitás hétköznapi mintázatait, az éncentrikus, narcisztikus attitűd helyett az ént és az önérdeket zárójelező nyitottság irányába. Ennek filozófiai háttérének kidolgozásához kíván hozzájárulni a fenti vázlatos kísérlet a fogalmak és viszonyaik tisztázására.

Irodalom

- Bene Adrián. 2023. Epokhé és idegenészlelés a fenomenológiában: Az empátia/beleérzés és a megérzés problémája. *Elpis* 16 (1): 167–181.
- Breithaupt, Fritz. 2020. *Az empátia árnyoldalai*. Budapest: Typotex Kiadó.
- Derrida, Jacques. 2013. *A hang és a fenomén: a jel problémája Husserl fenomenológiájában*. Ford. Seregi Tamás. Budapest: Kijárat Kiadó.
- Fernandez, Anthony Vincent – Zahavi, Dan. 2021. Can We Train Basic Empathy? A Phenomenological Proposal. *Nurse Education Today* 98 (3): 1–3.
- Goldman, Alvin I. 2006. *Simulating Minds: The Philosophy, Psychology, and Neuroscience of Mindreading*. Cambridge: MIT Press.
- Han, Byung-Chul. 2019. *A kiegész társadalma*. Ford. Miklódy Dóra. Budapest: Typotex.
- Horkay Hörcher Ferenc. 2012. Hume és az ízlésetesztétika brit paradigmája. *Magyar Filozófiai Szemle* 56 (1): 43–60.
- Jenson, Jane. 2010. *Defining and Measuring Social Cohesion*. Commonwealth Secretariat – United Nations Research Institute for Social Development.
- Kiss Viktor. 2021. *Kívül/belül: Egy új politikai logika*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Kiss Viktor. 2024. Két novemberi nap: az „all in kapitalizmus” megérkezése. *Mérce*, jan. 5. <https://merce.hu/2024/01/05/ket-novemberi-nap-az-all-in-kapitalizmus-megerkezese/> (2025. máj. 9.)
- Krebs, Angelika. 2015. *Zwischen Ich und Du: Eine dialogische Philosophie der Liebe*. Berlin: Suhrkamp.
- Lábadi Beatrix. 2011. A megérett Másik – kapcsolat a pszichoanalízis és az idegtudomány között. *Imágó Budapest* 22 (1): 39–50.
- Lukács György. 1971. Osztálytudat. In *Uő. Történelem és osztálytudat*. 270–318. Budapest: Magvető.
- Müller, Jan. 2020. Feeling Solidarity. In *The Routledge Handbook of Phenomenology of Emotion*, szerk. Szanto, Thomas – Landweer, Hilge. 532–542. New York – London: Routledge.
- Peters, John Durham. 1999. *Speaking into the Air: A History of the Idea of Communication*. Chicago: Chicago University Press.
- Rochat, Philippe – Striano, Tricia. 1999. Social-Cognitive Development in the First Year. In *Early Social Cognition: Understanding Others in the First Months of Life*, szerk. Rochat, Philippe, 3–34. Hillsdale: Lawrence Erlbaum.
- Sartre, Jean-Paul. 1960. *Critique de la raison dialectique I*. Paris: Gallimard.
- Sartre, Jean-Paul. 1992. Materializmus és forradalom. Ford. Albert Sándor. In *Uő. A szabadságról*. 45–133. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Sartre, Jean-Paul. 1996. *Az Ego transzcendenciája: egy fenomenológiai leírás vázlata*. Ford. Sándor Péter. Debrecen: Latin Betűk Kiadó.
- Schiefer, David – van der Noll, Jolanda. 2017. *The Essentials of Social Cohesion: A Literature Review*. Social Indicators Research 132. 579–603.

- Simányi Léna. 2005. Bevezetés a fogyasztói társadalom elméletébe. *Replika*, november. 165–195.
- South, Jane. 2015. *Public Health England – Health and wellbeing: a guide to community-centered approaches*. https://assets.publishing.service.gov.uk/media/5c2f65d3e5274a6599225de9/A_guide_to_community-centred_approaches_for_health_and_wellbeing_full_report_.pdf (2025. máj. 9.)
- Stein, Edith. 2010 [1917]. *Zum Problem der Einfühlung*. ESGA 5. Freiburg: Herder.
- Stein, Edith. 2010 [1922]. *Beiträge zur philosophischen Begründung der Psychologie und der Geisteswissenschaften*. Freiburg: Herder.
- Szanto, Thomas F. 2023. Feelings of Belonging and Feeling Solidarity: Two Forms of Social Cohesion? In *The Phenomenology of Belonging*, szerk. Dolezal, Luna – Petherbridge, Danielle. Albany: SUNY Press (megjelenés előtt). https://www.academia.edu/102526281/Feeling_Belonging_and_Feeling_Solidarity_Two_Forms_of_Social_Cohesion (2025. máj. 9.)
- Thonhauser, Gerhard. 2018. From Collectives to Groups – Sartre and Stein on Joint Action and Emotional Sharing: We-Experiences, Communal Life, and Joint Action. In *Women Phenomenologists on Social Ontology: We-Experiences, Communal Life, and Joint Action*, szerk. Luft, Sebastian – Hagengrüber, Ruth. 183–194. Cham: Springer.
- Williams, Andrew James et al. 2020. *Social cohesion, mental wellbeing and health-related quality of life among a cohort of social housing residents in Cornwall: a cross sectional study*. BMC Public Health 20, Article number: 985.
- Zahavi, Dan. 2010. Empathy, Embodiment and Interpersonal Understanding: From Lipps to Schutz. *Inquiry* 53 (3): 285–306.
- Zahavi, Dan. 2023. Empathy, Alterity, Morality. In *Empathy and Ethics*, szerk. Engländer, Magnus – Ferrarello, Susi. Rowman & Littlefield Publishers. 489–500.

Adrijan BENE

FENOMENOLOGIJA EMPATIJE I SOLIDARNOSTI

Studija iz fenomenološke perspektive ispituje koncepte važne za socijalnu psihologiju i sociologiju, kao što su empatija, solidarnost i socijalna kohezija, povlačeći paralele između sistema vrednosti narcizma i kompetitivnog individualizma unutar društva. Neophodno konceptualno pojašnjenje ugrađeno je u širi ideološko-kritički pristup, oslanjajući se, između ostalog, na veberovsko-lukačevsku kritiku racionalizma i savremenu analizu potrošačkog društva.

Ključne reči: empatija, solidarnost, fenomenologija, socijalna kohezija, individualizam, narcizam, kompetitivnost, atomizacija, autonomija, saradnja

Adrián BENE

THE PHENOMENOLOGY OF EMPATHY AND SOLIDARITY

This study, from a phenomenological perspective, examines concepts that are also crucial to social psychology and sociology – such as empathy, solidarity, and social cohesion – while drawing parallels with the societal value systems of narcissism and competitive individualism. The necessary clarification of these concepts is embedded in a broader ideology-critical framework, drawing, among other things, on the Weberian-Lukácsian critique of rationality and contemporary analyses of consumer society.

Keywords: empathy, solidarity, phenomenology, social cohesion, individualism, narcissism, competition, atomization, autonomy, cooperation

DOBAI Attila

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Pedagógiai és Pszichológiai Kar
Ember-Környezet Tranzakció Intézet
Környezetpszichológia Kutatócsoport
Budapest, Magyarország
dobai.attila@ppk.elte.hu
ORCID 0000-0002-1536-6764

PSZICHIÁTRIAI BETEGEK AZ EGÉSZSÉGÜGYI RENDSZER ÉS A TÁRSADALOM LABIRINTUSÁBAN

**Psihijatrijski bolesnici u lavirintu zdravstvenog sistema
i društvene sredine**

**Psychiatric Patients in the Labyrinth of the Healthcare
System and Society**

Jelen tanulmány célja annak a szerves fejlődési folyamatnak a bemutatása, amely lehetővé tette az egészségügyi intézményrendszer és kimondottan a pszichiátria intézményesülését Magyarországon. Munkámmal a folyamat ezerarcúságát próbálom érzékeltetni, és egyben rámutatok arra, hogy milyen teendők lehetnek még az egészségügyi jog asztalánál e szűkebb szakterület vonatkozásában, egy betegközpontú, integrált ellátásszervezés megteremtése érdekében.

Kulcsszavak: pszichiátriatorténét, intézményesülés, integrált ellátásszervezés, társadalmi devianciák, betegjogok

Bevezetés, témakijelölés

Írásomban a pszichiátriai betegekkel való bánásmód némely aspektusát vizsgálom. A pszichiátria mint tudomány sajátosságairól, a tudás átadásának módjairól, a készségek és terápiás eszközök fejlődéséről már korábban írtam (Dobai 2023). Az elmebetegek társadalmi térből való kirekesztése ma is jellemző. A „nem-értelmet” (Foucault 2004), a mentális betegeket a román nyelvben nebuninak nevezik, ti. nem jók, s ez kirekesztő diskurzus. Foucault volt az első, aki megkísérelte körvonalazni a bolondság történetét, a történeti térbe ágyazottan értelmezni, s a téma kulturális beágyazását teremtette meg. Az állam a rend fenntartását a rendellenesség társadalmi és jogi (újra)definiálásával és abjektként (Csabai–Eröss 2000) történő eltávolításával látja biztosíthatónak. A pszichiátria társadalmi kérdés, mindig az adott társadalom fejlettségi szintjén realizálódik, helytelen lenne a kérdést csupán medikális, vagy tisztán tételes jogi keretben vizsgálni.

Az elfogadható társadalmi tér az elmebetegek számára a devianciazóna (Dobai 2025), ahol különböző, a többség számára „különös” egyének kapnak helyet: művészek, tudósok, szegények.

Az elzárást absztrakt szinten is lehet értelmezni, ebbe szükségszerűen beletartozik a pszichiátriai betegséggel élők kizárása az aktív társadalmi térből és száműzésük a periféria zónába. A kirekesztést leginkább a munkaerőpiacon élik meg drámaian (Kránicz 2023) egyes mentális betegséggel élők (a nagy pszichiátriai kórképekre különösen jellemző ez, a szkizofrénia nehezen kezelhető formáira, vagy a beilleszkedési zavarokat okozó súlyos személyiségzavarokra, mint pl. borderline, illetve az antiszociális személyiségzavar). Főként azon páciensek tudnak nehezen beilleszkedni, akik gyógyszerek mellett is szenvednek pszichotikus epizódok, reziduális tünetek megjelenésétől. A normatív és szokásjogi alapon egyes foglalkozási csoportok gyakorlásától eleve eltiltják a betegeket (mellőzik, nem alkalmazzák, így valósul meg a kirekesztés), megtartva őket a különböző nehézségű fizikai munkákat kínálónak.

Gyakran a megváltozott munkaképességűek részére rendelkezésre álló védett foglalkoztatás sem jelent megoldást, mert a sztereotípiák nem teszik lehetővé számukra a szabad foglalkoztatást, erre utal egy véleménycikk címe is: *Csak pszichést ne küldjenek!* (Mizsur 2018). A kirekesztés nem csupán a betegeket sújtja, hanem (paradox módon) a szomatikus orvoslással szemben a pszichoterápiát/pszichiátriát is. A pszichiátria sajátos perifériahelyzetben van a kezdetektől fogva, részben az orvostudományban elfoglalt helye, illetve az orvosi részterület tárgya miatt. A pszichiátria még mindig kísérletező részdiszciplína, nincs egyértelmű bizonyíték számos lelki jelenség pontos biológiai okaira. Az utóbbi

időben megfigyelhető a funkcionális szemléletet képviselő kognitív idegtudomány és a pszichiátria közeledése, az orvostudományi doktori iskolákban már elérhető kognitív idegtudomány-kurzusok vannak.¹

Tárgyánál fogva a pszichiátriai betegellátás potenciális terepe a kegyetlenség különböző formáinak, ezt mutatják a sokszor még ma is tapasztalható visszaélések (Barcsi 2023, 74). Jelen tanulmány keretei között a pszichiátriai ellátásban megjelenő néhány visszaállásra kívánok reflektálni. Az elmeorvosgyógyászat a 19. század végétől a 20. század közepéig olyan kísérleti színtér volt, amely az inzulinómától a hideg fürdőkön (a beteget egy kádba helyezték jéghideg vízbe, a feje a kád végében a peremen volt, a nyakig felhúztak egy falapot és így próbálták „nyugtatni”) át a lobotómiáig számos, később meghaladott módszer alkalmazását támogatta terápiás eszközként. A kényszerzubbony még a 20. században is szerepelt a megfélemezés eszköztárában. Az ön- és közveszélyesnek tartott betegeket gyakorta beletekerték, mozdulatlaná tették és leszíjagták. Az egészségügy számos más területén is voltak olyan invazív és noninvazív eljárások, amelyek nem állják ki a tudományosság kár-haszon arányának próbáját, és ma már kínzásnak számítanak. Az új terápiás szemlélet túlnőtt az intézet ethoszán, már nem a bezárás dominál (bár a közelmúltban létrehozott fokozott biztonsági kockázatú betegek részlege az országos intézetben nem erről tanúskodik – 1282/2023. [VII. 17.] Korm. határozat). A nemzetközi trendek szerint a cél a betegek társadalmi részvételének javítása, az ellátás biztonságának és a betegek szociális védelmének erősítése, költséghatékony modellek kidolgozása, erre van több jó gyakorlat is (ennek alapos összehasonlító ismertetését adja Nagy-Túri 2001). A 20. században jelentős szemléletváltásnak tekinthető a terápiás rezsimek közötti hangsúlyeltolódás, a rendszerszemléletű keretben történő esetmenedzsment, ami nem egy kuhni értelemben vett új paradigma, csupán szemléletváltás (Huxley–Poole 2023). A hazai betegellátásnak fontos mérföldköve volt a betegek jogainak kodifikálása az új egészségügyi törvény keretein belül. Jelen írásban az egyes betegjogok ismertetését a pszichiátriai betegek nézőpontjából végeztem el. A mentális zavarok integrált biológiai és pszichoszociális terápiáját tárgyaló programadó tanulmány (Fallon et al. 1998) a bio-pszicho-szociális szemléletű integrált ellátásszervezés hatékonyságára és az egyén mikrokörnyezetének fontosságára hívja fel a figyelmet. Sajnos, az azóta eltelt huszonöt évben nem sikerült megvalósítani hazánkban szélesebb körben ezt a költséghatékonyabb, a direkt és az indirekt (Harangozó 1998) gazdasági kiadások jelentős csökkenését ígérő modellt. A hazai pszichiátriai és addiktológiai (Bodrogi 1998) ellátórend-

¹ <https://semmelweis.hu/pszichiatria/oktatas/posztgradualis-kepzes/4-szamu-doktori-iskola/kognitiv-idegtudomanyok-phd-kurzus/> (2024. okt. 28.)

szer markáns átalakítása még várat magára, a megtört struktúra elsődleges oka az összehangolt, országos koncepció hiánya. Szükség lenne az átfogó, működőképes szakmai irányelvek lefektetésére, a szociális és egészségügyi alrendszerek hatékony együttműködésére a napi gyakorlatban. Az intézménytörténet a pszichiátria hazai történetével és a betegjogok megjelenésével a szerző számára egységes egészként képzelhető el, amely a társadalmi térben egységes egészként, de a különböző területek, alrendszerek folytonos kölcsönhatásából épül ki a pszichiátriai rendszer, benne az intézménnyel és a páciensekkel (betegekkel). A téma kizárólag integratív módon vizsgálható.

A hazai egészségügyi jog- és ellátórendszer felépítésének történeti vázlata

A hosszú középkort a széttagoltság, a párhuzamosság és a különböző szakterületek differenciálatlansága határozta meg. Az orvostudomány homlokterében a járványok voltak, az ember szelídíteni próbálta a vad természeti erőket és veszélyeket (Barcsi 2017). A 12–14. századi európai orvoslás még a pestistraktátusokhoz (Kapronczay 2010, 63) hasonló művekkel akadályozta a járvány terjedését, végül a középkori orvoslás lezárult a nagy pestisjárvánnyal és egy teljesen új, gyümölcsöző fejlődés kezdődött meg. A reneszánsz ember már többet akart tudni az emberi testről és lélekről, háttérbe szorult a vallás, az érzületetikák. Nem tudta elnyomni a történelmi egyházak istenfélelme a racionális ember vágyait a megismerés rejtett és titkos ösvényeinek bejárására. A kor felfedezte a testet, kendőzetlenül folytak az anatómiai bemutatások, az orvostanhallgatók képzésében domináns lett a szemléltetés. Jól mutatja a képzőművészetben és a tudományban történt forradalmat Leonardo da Vinci Vitruvius-tanulmánya az emberi testről (1490) (Múlt-kor 2014, N. N.). Terjedelmi okokból ebben az alfejezetben az 1700-as évekig tudok visszatekinteni, hiszen a szervezett egészségügyi ellátást a „felvilágosult abszolútizmus teremti meg” (Fazekas 2020, 9). A 18. századig az elmebetegséggel élők a társadalomban csavargónak, koldusnak, zavaró elemeknek számítottak, állapotuk miatt gyakori volt körükben a börtönbüntetés (Bakonyi 1983, 49). Ebben az időszakban országosan bukkantak fel különböző „egészségügyi jellegű” hivatást űzők: felcserek, borbélyok, kuruzslók, vándorgyógyítók, foghúzó, gyógyfüvesek, bábák, szemgyógyítók hatósági ellenőrzés és engedélyek nélkül (Kapronczay 2010, 68). A Habsburg Birodalom alapvetően nem tekinthető egységesnek a jogalkotás, a jogalkalmazás tekintetében sem. A nagy anyagi különbségek *ab ovo* széttagoltá tették a Monarchiát, ezért égető szükség volt az átfogó jogi szabályozásra az egészségügy területén. Az első kodifikált egészségügyi tárgyú törvény a Generale Normativum is re

Sanitatis (GNS) volt (Balázs 2007). A GNS egyértelmű célja volt az egészségügyi tevékenységeket végzőkkel szemben a bizalom kiépítése és fenntartása, illetve állami garanciák nyújtása az egyes tevékenységek végzéséhez, a szakmai feltételrendszer megteremtése. A járványok megelőzése és kezelése külön fejezetet érdemelt (Fazekas 2020, 11). 1848. június 12-én megalakult volna az első érdekvédelmi szervezet, a Magyar Orvosi Akadémia, végül ez csak 1876-ban történhetett meg, amikor megvalósult a magyar orvostudomány reformja. Az európai jogalkotás egyik legkorszerűbb rendelete megteremtette ennek jogi feltételrendszerét (Kapronczay 2010, 87). A közegészségügyi rendelet sokáig a mértékadó jogszabályok közé tartozott, rendészeti jellegű volt (ezt a járványok és a közegészségügyi viszonyok is indokolták), a jogszabály már megnevezi a tisztifőorvosok és a járási orvosok intézményét (Fazekas 2020, 12). A X. cikk részletesen foglalkozik a tébolydák ügyével és különösen a beutaltak ellátásának finanszírozásával:

Mindazon gyógyítható és gyógyíthatlan elmebetegek, kik a közbiztonságra veszélyesek, gyógyítás, illetőleg eltartás végett tébolydába helyezendők. Ellenben nem közveszélyes, gyógyíthatlan elmebetegek, továbbá ártalmatlan bányák, buták és hülyék, vagyontalanságuk esetén, a mennyiben az őket eltartani köteles rokonok vagyonnal birnának, ezeknek terhére, különben pedig illetőségi közsegeik által tartandók el (1876. évi XIV. törvénycikk).

Ebben a korszerű jogszabályban már kiemelik a családnak mint közvetlen közösségnek a szerepét, ahogy ez klasszikus volt például a faluközösségek bolondjai esetében, akiket eltartott a közösség, vagy az egyház, illetve a család. A jogalkotás meglepően magas színvonala mellett ebben az időszakban az egészségügyi rendszer nem mondható egységesnek, több magánintézmény is működött jó minőségű szolgáltatásokkal, ezek igénybevétele viszont kevesek kiváltsága volt. Budapesten több egészségügyi magánintézmény is működött, például a Dr. Pajor Szanatórium és Vízgyógyintézet, illetve a Dr. Preisich-féle Szanatórium (itt gyermekeket, később elmebeteg tüdőbetegeket láttak el, majd hosszú időn át a Tündérhegyi Pszichoszomatikus és Pszichoterápiás Osztály is itt működött). A 19. században több magán-elmeintézet is megnyitotta kapuit. Pólya József a Városliget mellett, a későbbi Angyalföldi Tébolyda helyén kezdte meg tevékenységét. Schwartz Ferenc híres klinikája a mai Országos Onkológiai Intézet területén működött. A 19. században valamennyi magánintézményben a kornak megfelelő színvonalú gyógyító munka folyt, a legtöbb beteg tehető családból származott. A periférián élő elmebetegek ezeket a szolgáltatásokat nem tudták igénybe venni, egységes betegbiztosítási rendszer még nem alakult

ki. 1876-ban nyílt meg a Hülyék tan- és nevelő-intézete is Frim Jakab vezetése alatt a Gesztenyés mellett, a XII. kerületben (Verrasztó 2015). Ez nem tartozott szorosan az egészségügyi rendszerhez, sajátos státusza miatt nem volt a korabeli egészségügyi intézményrendszer része (ennek ellenére gyógyító munkát is végeztek), sajátos gyógypedagógiai és szociális jellegű bentlakásos zárt intézmény volt.

Az egészségügy és a közegészségügy felügyelete a belügyminiszterhez került a dualizmus időszakában is (Fazekas 2020, 15). Érdekes történeti párhuzam, hogy a jelenkori egészségügyi szervezeti rendszer is a belügyminiszter munkaszervére épül. Többször fogok utalni az útfüggőség jelenségére az ellátórendszerben, ez is egy ékes példája a korábbi idők struktúráinak át-visszavételére. Az egészségügy finanszírozása is széttagolt volt, az egységes egészségbiztosítási rendszer kialakítása csak fokozatosan történt meg. A pszichiátriai betegeket is markánsan érintő betegbiztosítás első gyökerei az 1907-ben létrehozott Állami Munkásbiztosító Hivatal létrehívásáig nyúlnak vissza, a hivatal hatásköre volt a különböző biztosítók felügyelete, ellenőrzése, amely ellenőrzés kiterjedt mind a pénztárakra, mind a velük kapcsolatban lévő intézményekre (Gyarmati et al. 1997). Több átszervezést is megélt a társadalombiztosítás rendszere a 20. században, végül „1927-ben született meg az 1927. évi XXI. tc., amely az Országos Munkásbetegsegélyező és Balesetbiztosító Pénztár teljes feladatkörét az Országos Munkásbiztosító Intézetre ruházta át” (Gyarmati et al. 1997).

Később Magyarország is csatlakozott a Nemzetközi Munkaügyi Szervezethez (International Labour Organization, ILO), amely biztosította az előfeltételeket a bismarcki típusú biztosítási rendszerhez történő kapcsolódáshoz (Fazekas 2020, 16). A szocializmus természeténél fogva az állam szerepvállalásában látta a széles társadalmi csoportok egészségügyi ellátásának biztonságát, a magánintézmények és -biztosítók háttérbe szorultak és megszűntek. Egyes foglalkozási csoportokban megmaradtak az önkéntes pénztárak. 1950-ben az Országos Társadalombiztosítási Intézet megszűnt, feladatait részben a Szakszervezeti Társadalombiztosító Központ vette át (Fazekas 2020, 16). A szocialista egészségügy elve a díjtalan, széles rétegek számára hozzáférhető, egységes ellátási rendszer kialakítása (Fazekas 2020, 19). Az egészségügyi jogszabályok ebben az időszakban még sokfélék voltak, nem volt egységes kodifikáció, amely végül 1972-ben történt meg, azzal az egészségügyi törvénnyel, amely évtizedekre meghatározta az egészségügy és járványügy jogi kereteit (Fazekas 2020, 19). A fentiekből jól látható, hogy a politikai berendezkedés milyen módon tagolta az egészségügy szervezetét és a kapcsolódó joganyagot. A szocializmust mindenképpen az egységes rendszerre törekvés, az intézmények megformálása, az országos hatáskörű intézményrendszer stabilizálása jellemezte. A fenti szerves fejlődés ellenére, paradox módon, a jelenlegi vagyoni, jövedelmi viszonyok az ellátáshoz való egyenlő hozzáférést

determinálják, a szegényebektől (bizonyos jövedelmi küszöb alatt) a minőségi ellátást a rendszer sajátos dinamikája elzárja, a járóbeteg-ellátás keretein belül a szűkös kapacitások miatt kevés komplex ellátást nyújtó lehetőség(hely) van.

A kezdeti intézményesülés részben az ideg- és elmeorvosok tudásanyagának integrálását jelentette, majd a kapcsolódó helyi, illetve országos ellátás megszervezését, a terápiás eszközrendszer kialakítását. A második világháború után kórházi elmeosztályok, egyetemi klinikák és ún. „mamutintézmények” működtek, pl. az Országos Ideg- és Elmeorvosok Intézet (később OPNI), illetve a Róbert Károly körúti Kórház (Benedek 2023), valamint több elmeszociális otthon is volt az országban. Ma egyetlen 800 ágyas intézmény van, Szentgottárdon (Rádaparti Integrált Szociális Intézmény, Vas Vármegye), illetve Ópusztaszeren (Tóhajlat Otthon) egy kisebb intézmény (részben kitagolt), amely egy sajátos totális intézményként a kitagolást várja, kevés eséllyel. A modellként működő és a szocializmus utolsó évtizedeiben és a rendszerváltozás után reneszánszukat élő fővárosi és vidéki pszichoterápiás osztályok jórészt megszűntek, közülük néhány működő terápiás kisközösség maradt életben (pl. Tündérhegy, Intaháza). Az egyetemi klinikák bázisain Budapest, Szeged, Debrecen, Pécs városokban szerveződtek meg eltérő hangsúlyokkal komplex terápiás eszközökkel dolgozó közösségek.

Betegjogok és jogsértések

A pszichiátriai betegek, mint kiszolgáltatott, fokozott védelmet igénylő csoport, csupán 2005-ben (Hidvéginé–Sáriné 2012, 130), egy sor egészségügyi tárgyú jogszabály módosítása kapcsán került az egészségügyi törvénybe (Eütv. – 1997. évi CLIV. törvény az egészségügyről). A betegjogok alapkatalógusa általános, olyan jogok és kötelezettségek együttese, amely igazodási pontként az egészségügyi ellátás mint aszimmetrikus jogviszony esetén az irányadó magatartási szabályokat rögzíti. Ennek ellenére speciális betegcsoportok számára jogi garanciák biztosítására feltétlenül szükség volt. A kodifikációval párhuzamosan országos szintű ellenőrzési folyamatok zajlottak (célzottan, tervszerűen és állampolgári bejelentésekre is), amelyek felfedték a pszichiátriai intézményrendszer (egészségügyi, szociális alrendszerek) működési zavarait, és több esetben alapjogsértéseket is feltártak. Az érintett intézmények részben megszüntetésre kerültek, illetve a vezetés több esetben a napi működés szintjén alapvető változtatásokat hajtott végre. Az ellátáshoz, az emberi méltósághoz és a kapcsolattartáshoz való jog elemzésén keresztül mutatok rá néhány, a pszichiátriát közvetlenül érintő problémára.

Az egészségügyi ellátáshoz való jog

Az Eütv. 6. szakasza kimondja: „minden betegnek joga van sürgős szükség esetén az életmentő, illetve a súlyos vagy maradandó egészségkárosodás megelőzését biztosító ellátáshoz, valamint fájdalomának csillapításához és szenvedésének csökkentéséhez”. Ebben a szakaszban kifejezésre jut a jogalkotó akarata, hogy egy tágabb alanyi kör (bárki, aki megbetegedett, sürgős szükség esetén), biztosítási jogviszonytól függetlenül, ne maradjon ellátatlanul, hanem kapja meg a számára szükséges életmentő beavatkozásokat, azokhoz hozzáférjen. Morális imperatívuszt is magában foglal ez a normaszöveg, hiszen az emberi életre mint értékre mutat rá, amelyet a jog eszközeivel sürgős szükség esetén is védeni kell. Külön jogszabály tárgyalja, hogy mely beavatkozások tartoznak a sürgős szükség fogalmi körébe. Az 52/2006 (XII. 28.) EüM rendelet melléklete 1–31. pontjaiban taxatív felsorolja ezeket az esetköröket (*Heveny pszichés zavarok, pszichózisok* cím alatt tárgyalja a pszichiátriai betegekre vonatkozó rendelkezéseket). Ez a jogszabály az Eütv. 142. szakaszához kapcsolódik, amely szintén nevesíti azokat az ellátásokat, amelyek esetében az igénybevétel alapjául szolgáló jogviszony előzetes igazolása nélkül vehetők igénybe egyes ellátások. Az orvosnak kell mérlegelnie, hogy az adott kórfolyamat a meglévő kategóriákba beilleszthető-e, bár elég konkrét megbetegedésekről van szó. Az Eütv. a 7. § 1. bekezdéstől a megfelelő egészségügyi ellátáshoz való jogra vonatkozó szakaszokat tartalmazza. Folyamatosan hozzáférhető ellátást biztosít valamennyi egészségügyi szolgáltató, de a szolgáltatási kör korlátozott: szabályozottan igénybe vehető, beutalási rend szerint működik, területi dimenziók és progresszivitási szintek vonatkozásában is tagolódik (Kovácsy 2016). Az orvosi és egészségügyi szakdolgozói kamarák, továbbá a szakmai protokollok rendszere bontja ki a megfelelőség szerteágazó kritériumrendszerét. Az biztosan elmondható, hogy tágan értelmezhető a megfelelő ellátás fogalma, de mégis több jogi és nem jogi jellegű szabály határozza meg, mi az, ami megfelelő és elérhető. Alapvetően az ellátás mindenki számára 24 órán keresztül hozzáférhető szolgáltatást takar. Aki nem fizet járulékot, annak a TAJ-száma érvénytelenítésre kerül. A pszichiátriai betegek jelentős része rászoruló, közöttük vannak hajléktalanok is, akik számára nehezen elérhető a pszichiátriai ellátórendszer. A szolgáltatások számukra alanyi jogon járnak, mégis körükben a legnagyobb a pszichiátriai betegségek láten-ciája. A pszichiátriai sürgősségi ellátást a területi pszichiátriai osztály látja el, elsősorban tervezetten kerülnek felvételre a betegek, az akut betegek többnyire mentőszállítással érkeznek az ügyeletes pszichiátriai intézménybe. A kikerkező ellátószemélyzetnek (mentőtiszt, mentőorvos stb.) és rendőrnek együttesen kell dönteniük nem együttműködő beteg esetén arról, hogy az Eütv. 188. § c) pontja

...közvetlen veszélyeztető magatartás: a beteg – akut mentális zavara következtében – saját vagy mások életére, testi épségére, egészségére közvetlen és súlyos veszélyt jelent, és az azonnali kezelés hiánya állapotának további romlását eredményezné, amely a 196. § b) pontja szerinti azonnali intézeti gyógykezeléssel hárítható el

alapján járnak-e el. Ha igen, akkor a beteget akarától függetlenül azonnal kórházba szállítják és alkalmazzák a 60/2004-es rendelet szerinti fizikai,

...fizikai korlátozás: a pszichiátriai beteg szabad mozgásának megtagadása, illetve mozgási szabadságának testi kényszerrel, fizikai és mechanikai eszközökkel, berendezésekkel való korlátozása, így különösen az osztály, a részleg és az intézet elhagyásának megtagadása és megakadályozása, az intézet területén történő mozgás korlátozása, az elkülönítés, a testi kényszer, a rögzítés, valamint a lekötés

kémiai vagy biológiai korlátozást

...kémiai vagy biológiai korlátozás: a veszélyeztető, illetve a közvetlenül veszélyeztető magatartás elhárításához szükséges mennyiségű gyógyszer belegegyezés nélkül történő alkalmazása

...kémiai vagy biológiai korlátozás: a veszélyeztető, illetve a közvetlenül veszélyeztető magatartás elhárításához szükséges mennyiségű gyógyszer belegegyezés nélkül történő alkalmazása.

A közvetlen veszélyeztető magatartás megítélése szakmai feladat, rutint és körütekintést igényel, az érintettek érdekeire tekintettel (TASZ 2023). A pszichiátriai diagnózis önmagában nem indokolja zavart viselkedés esetén a sürgősségi:

Eütv. 196. § b) azonnali intézeti gyógykezelést szükségessé tevő közvetlen veszélyeztető magatartás esetén, az azt észlelő orvos intézkedése alapján (a továbbiakban: sürgősségi gyógykezelés), c) a bíróság kötelező intézeti gyógykezelést elrendelő határozata alapján (a továbbiakban: kötelező gyógykezelés)

vagy kötelező:

Eütv. 200. § 1. bek. A bíróság annak a pszichiátriai betegnek a kötelező intézeti gyógykezelését rendeli el, aki veszélyeztető magatartást tanúsít, de sürgősségi gyógykezelése nem indokolt

gyógykezelést. Az ellátáshoz való jogban benne rejlik az ellátás során a beteg számára biztosított jogvédelem, és a betegjogok kodifikálása által létrehozott védőháló. A Kúria 190 eljárás részletes elemzésével mutatott rá arra, hogy mind a pszichiátriai intézménybe szállítás, illetve a bírói szemle során sérülhetnek a

betegek jogai. Jogesetek elemzésével feltártak egy meghatározó anomáliát is: „Az is problémát jelent, hogy az érintett bár jogosult meghatalmazni egy hozzátartozót vagy jogi képviselőt a bírósági szemle idejére, a Kúria által vizsgált 190 ügyben egyetlenegyszer sem került erre sor, ami nagyrészt a tájékoztatás hiányából fakadhat” (TASZ 2023). Az alábbiakban részletesebben vizsgálom a kényszerintézkedéseket az alapvető jogok metszetében. Az egészségügyi ellátáshoz való jog a pszichiátriai ellátás során a beteg érdeke szerint való jogként jelenik meg, aki egy megváltozott tudatállapot során, a realitáskontroll hiányában, fokozott védelemben részesül a jogszabály rendelkezései szerint.

Az emberi méltósághoz való jog

Az emberi méltóság olyan alapvető jog, amely az emberi mivoltból fakadóan mindenkit megillet, s az emberként való kölcsönös elismerést juttatja kifejezésre (Lenkovics et al. 2014), amelyet az egészségügyi ellátás során is tiszteletben kell tartani. „Az emberi méltósághoz való jog minden más személyiségi jog ún. anyajoga” (Lenkovics et al. 2014). A jogalkotó a *Polgári Törvénykönyvben* (Ptk.) kidolgozta az emberi méltóság megsértésére vonatkozóan a sérelemdíj intézményét is, amely a Ptk. szóhasználatában és a jogalkotó rendelkezése szerint a személyhez fűződő jogok megsértéséért járhat (Lenkovics et al. 2014). A felróhatóságtól független szankciórendszer került bevezetésre, amely többféle lehet, az eset körülményeihez képest követelhető: a) a jogsértés tényének bírósági megállapítása; b) a jogsértés abbahagyása és a jogsértő eltiltása a további jogsértéstől; c) a jogsértő adjon elégtételt; d) a sérelmes helyzet megszüntetése, jogsértést megelőző állapot helyreállítása; e) jogsértő vagy jogutódja a jogsértéssel elért vagyoni előnyt engedje át javára a jogalap nélküli gazdagodás szabályai szerint. A Ptk. a fenti 2:51. § 1. bekezdésen kívül nem vagyoni jellegű károkért járó sérelemdíj megállapítását is lehetővé teszi (az egészségügyi jogviszonyokban ez sokkal relevánsabb lehet). A személyiségi jogok közvetlen kompenzációja érhető el ezzel a lehetőséggel. Alapvetően a jogsértés ténye – bizonyítása nem könnyű – elegendő ahhoz, hogy megalapozza a sérelemdíjra vonatkozó igényt (Székely 2018). A sérelemdíj mértékét a bíróság fogja meghatározni, amely során mérlegeli a jogsértés súlyát, ismétlődő jellegét, a felróhatóság mértékét, a sértettre és a környezetre gyakorolt hatását (Székely 2018).

Az Eütv. részletesen (10. § 1. bek. 1–7. Az emberi méltósághoz való jog) meghatározza, hogy az egészségügyi ellátás során mi számít az emberi méltósághoz való jog megsértésének. A taxatív felsoroláson túl a jogalkotó az első bekezdésben kimondja, hogy kizárólag az ellátáshoz szükséges vizsgálatok végezhetőek el, és a beteg nem korlátozható jogaiban, csak a szükséges mérté-

kig. Korlátozás csak szükséges időn át, a beteg állapotának megfelelő mértékben alkalmazható. A 60/2004 ESZCSM rendelet mellékletében egy kitöltendő adatlap is található, amely a korlátozó intézkedés kötelező dokumentuma, ezt a korlátozás egész időtartama alatt vezetni szükséges. A korlátozó intézkedés bevezetéséért, fenntartásáért az elrendelő orvos felelős, együttműködésben az egészségügyi szakdolgozóval. A 60/2004-es rendelet utaló szabályt tartalmaz az Eütv. 192., továbbá a 199. szakaszaira vonatkozóan. Típusosan a pszichiátriai, neurológiai, addiktológiai, politraumatizált, toxikológiai stb. betegeknél – vagy metabolikus kórképek esetén – fordul elő, hogy állapotuk indokolja akár kémiai, fizikai módszerek alkalmazását annak érdekében, hogy egyáltalán a betegellátás, vagy az érdemi vizsgálat megkezdhető legyen. Gyakori probléma, hogy nem ismerik fel a belgyógyászati kórképet, és a beteget a tünetei miatt utalja be adatközlője (orvos, pszichiáter) a pszichiátriára (saját interjúk kutatásunk [Dobai–Düll 2022–2024]). Kínzó, kegyetlen, embertelen, megalázó bánásmód nem alkalmazható, és csak addig tarthat a fizikai, kémiai, biológiai korlátozás, ameddig annak oka fennáll. Ezzel összefüggésben számos visszaélést tárt fel az Alapvető Jogok Biztosának Hivatala különböző pszichiátriai otthonokban vagy akut osztályokon, ahol korlátozó intézkedés gyanánt például a beteget az öntöttvas radiátorhoz kötözték (AJB-410/2015), kitéve őt az égési és egyéb traumás sérülések lehetőségének. Számos olyan korlátozó intézkedést, mint a kényszerzubbony vagy a hálós ágy, ma már nem alkalmaznak a pszichiátriai betegellátásban. A biológiai pszichiátria elterjedésével azonban kémiai úton, különböző barbiturátokkal és benzodiazepin származékokkal, illetve különféle antipszichotikumok szándékos túladagolásával is meg lehet sérteni az Eütv. vonatkozó rendelkezését, ez végeredményben kegyetlen bánásmód is lehet (Barcsi 2023, 74). A gyógyszerelésre is igaz, hogy a szakma szabályai szerint – *lege artis* – szükséges végezni, és az adagoláskor a gyártó erre vonatkozó utasításait, a beteg egyéni toleranciaszintjét is szükséges tekintetbe venni. A korlátozó módszerek további garanciális szabályok betartását is igénylik az alkalmazó egészségügyi dolgozóktól (elsősorban a kezelőorvost nevesíti a jogszabály), de itt a szakdolgozók is felelősségre vonhatók, amennyiben nem az orvos utasításának megfelelően járnak el a korlátozó intézkedések alkalmazásakor. Az ilyen jellegű intézkedéseket a betegdokumentációban rögzíteni szükséges (az alkalmazott korlátozó eszköz fajtája, elrendelő neve, elrendelés időpontja, megszüntetés időpontja). A korlátozó intézkedéssel összefüggő lényeges információkat az ápolási dekurzusba is kötelező átvezetni. A jogszabályban 16 órás időablak került rögzítésre, amely alatt a szakápoló köteles értesíteni az általa alkalmazott – elsősorban fizikai – korlátozó eszköz bevezetéséről a kezelőorvost, kizárólag

akkor, ha nincs orvos. Kémiai korlátozó eszköz kizárólag az orvos utasítása szerint alkalmazható. A pszichiátriákon gyakorlat volt korábban a beteg meglévő gyógyszereinek túldozírozása az ápolók által, illetve többletgyógyszer beadása orvosi utasítás nélkül. Kémiai korlátozás – nagy adag antipszichotikum vagy barbiturát adása esetén – szükséges a vitális paraméterek (légzés, keringés, kiválasztás) monitorozása, eltérés észlelése esetén az orvos értesítése. Egyes gyógyszerek kiválthatnak olyan mellékhatásokat is, amelyek csak szubintenzív vagy intenzív osztályon kezelhetők, ezeket időben fel kell ismerni. Klasszikus eset a pszichiátrián jelentkező, nem kellő időben felismert belgyógyászati kórkép és annak szövődményeiből adódó komplikációk.

Az AJB-410/2015 jelentésben az Alapvető Jogok Biztosa az ágyrács egész napos használatával kapcsolatban lépett fel; a beteg radiátorhoz kötözése sem megengedett, és egyben ütközik az Alaptörvény III. cikkének 1. bekezdésével is. Pszichiátriai betegeknél nem tekintette a bíróság jogellenesnek annak a pszichiátriai megbetegedésben szenvedőnek a személyi szabadságának korlátozását, akinél kötelező pszichiátriai gyógykezelést rendeltek el, veszélyeztető magatartás miatt (Kövesné 2018, 6).

A beteget ruházatától csak a szükséges mértékben és ideig lehet megfosztani, tekintettel kell lenni szeméremérzetére is. Az OPNI-ban gyakorlat volt, hogy a betegosztály elnevezése is szerepelt a ruházaton (a betegek az intézmény pizsamáját hordták), például V. Pszichiátria, korábban pl. II/A Férfi Elme. Ez az emberi méltóságot sértő eljárás volt. A betegek azonosítását biztosító kórházi felvételkor adott karszalag is ennek a maradványa. Erre vonatkozóan nincs és korábban sem volt szabályozás, ezeket az eljárásokat a pszichiátriai gyógykezelésekhez kapcsolódó íratlan szokásjog és a kapcsolódó közjogi szervezetszabályozó eszközök, házirendek munkálták ki.

A betegellátás számtalan olyan helyzetet eredményezhet, amikor több páciensnek kell egy helyen ellátni. A sürgősségi betegellátás ilyen, de a háziorvosi ellátás során is előfordulhat interferencia, amikor két beteg egyszerre van jelen, vagy csupán egyetlen beteg van jelen, de nem biztosítják a megfelelő vizuális izolálást. Pszichiátriai betegeknél előfordulhat, hogy az exploráció során megzavarják a rendelőt, vagy mások is hallják a beteg részéről elmondott tüneteket. A személyiségi jogok védelme érdekében a rendelők ablakait belátásgátló fóliával kell ellátni, a belső terekben pedig paravánokat, illetve függönyöket kell alkalmazni. Intenzív osztályon a betegek könnyebb észlelését lehetővé tevő üvegezett kórtermeket alakítanak ki, hogy a nővérpultból az orvosok és a nővérek is lássák a betegeket és a monitorokat is. Beavatkozások esetén, vagy haláleset során szükséges a belső térben az egyéni izolálás. Különösen akkor, ha látogatók jönnek a már eszméleténél lévő beteghez. Nem jó az a gyakorlat, amikor a

beteget levetkőztetik és várakoztatják, miközben az orvos és a szakdolgozó pl. beszélgetnek, vagy még az előző beteggel foglalkoznak. A szeméremérzet figyelembevételére minden betegellátó intézményben ki kell dolgozni és alkalmazni szükséges olyan jó gyakorlatokat és eljárásokat, amelyek ennek a törvényi rendelkezésnek a betartását segítik elő.

A különböző felekezetekhez tartozó hívők emberi méltósága az ellátással összefüggésben többféle módon sérülhet (Dobai 2022). A MOK² Etikai Kódex II. 1.3. *(Az orvosi hivatás általános etikai követelménye)* 4. bekezdése is rögzíti:

Az orvos nem élhet vissza betege kiszolgáltatott helyzetével, nem sértheti emberi méltóságát, figyelembe kell vennie szeméremérzetét, szégyenérzetét. Még kilátástalannak tűnő esetben is vigaszt kell nyújtania, erőt adva betegének. Feltétlenül el kell kerülnie a beteg tárgyiasulását, amelynek következtében esetté, a kutatás tárgyává, vagy sorszámmá válhat.

Az Egészségügyi Tudományos Tanács által kidolgozott Etikai Kódex is kiemeli a 3.5. pontban: „az orvos-beteg találkozások során a beteg gyakran kerül kiszolgáltatott helyzetbe. Az orvos nem sértheti a beteg emberi méltóságát, szemérem- és szégyenérzetét”.

Itt különösen is kiemelendő, hogy az orvos nem tehet olyan utalásokat, amelyek sértik az Alaptörvény IX. cikkének 5. bekezdését, amely kimondja:

A véleménynyilvánítás szabadságának a gyakorlása nem irányulhat a magyar nemzet, a nemzeti, etnikai, faji vagy vallási közösségek méltóságának a megsértésére. Az ilyen közösséghez tartozó személyek – törvényben meghatározottak szerint – jogosultak a közösséget sértő véleménynyilvánítás ellen, emberi méltóságuk megsértése miatt igényeiket bíróság előtt érvényesíteni.

Az egészségügyi ellátással összefüggően is előfordulhatnak (és elő is fordulnak) ilyen jogsértések. Az emberi méltóság tárgykörébe tartozik az is, ha oktatási célból hallgatókat vonnak be a diagnosztikus vagy terápiás folyamatba – a klinikai képzésben részt vevő orvosokat illetően külön beleegyezés nem szükséges, de a beteg figyelmét a tájékoztatás során erre a tényre fel kell hívni. A befekvés napján az illető tudomásul veszi, hogy az intézmény oktatási jellegéből adódóan ki lesz téve a orvosok esetleges vizsgálatainak is – ha ezt kimondtan nem ellenzi – (szerintem szűk körben élhet ezzel a lehetőséggel), hiszen oktatási célokat szolgál vele. Különösen érzékeny kérdés a pszichiátriai betegek vizsgálata (bemutatása) a klinikákon, a gondnokság alatt lévők orvosok általi kikérdezése fokozottabb körtekintést igényelhet.

² A MOK Kódex rendelkezései: <https://mok.hu/a-kamararol/etikai-kodex>. (2024. okt. 28.)

A kapcsolattartás joga

Akut vagy krónikus betegség esetén emberi szükséglet a hozzátartozókkal, barátokkal való kapcsolattartás, amelyet az egészségügyben is szükséges biztosítani. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ez a jog korlátozás nélkül gyakorolható, hiszen a látogatásoknak is illeszkedniük kell a kórházban kialakult napirendhez, a betegek és az ellátásban résztvevők napi rutinjához. Súlyos állapotú betegeknek, pszichés krízishelyzetben lévőknek joguk van arra, hogy az általuk megjelölt személy mellettük legyen, látogatási időn kívül is, az Eütv. 11. § 8. bekezdése alapján. A kapcsolattartás joga nem korlátozható a jogalkotó szándéka szerint, de a jog gyakorlásának szabályozása a kórházi házirendekben történik meg. A házirendnek illeszkednie kell a kórházban nyújtott ellátási formákhoz, a házirend nem korlátozhatja a kapcsolattartás jogát, kivéve, ha ez indokolt, pl. járványügyi érdekből (Eütv. 69. § 1.). A házirendre vonatkozó részletszabályokat az Eütv. 27. §-a, valamint a 43/2003. (VII. 29.) ESZCSM rendelet 5. §-a adja meg. Ebben a körben a gyógyintézeteknek széles jogkört biztosít arra vonatkozóan, hogy szervezetükre sajátos, adott esetben szigorúbb működési rendet állapítsanak meg, különösen, ha az ellátás sajátosságai ezt indokolják. Jellemzően délelőtti vizsgálatok, vizitek vannak, célszerű a látogatást a délutáni időpontokra időzíteni és szabályozni, de ennek is több akadálya lehet. Járványok esetén a látogatás járványügyi érdekből megtiltható, vagy egyes osztályokon a betegellátó egység speciális jellege meg is kívánja a korlátozást (pl. intenzív terápiás ellátásban hosszú látogatások nem lehetségesek). A korlátozás elrendelése a főigazgató hatáskörébe tartozik, illetve országosan rendeleti úton előírható. Az Eütv. 11. §-ának 6. bekezdése kimondja: „A beteget megilleti a vallási meggyőződésének megfelelő egyházi személlyel vagy vallási egyesület vallásos szertartást hivatásszerűen végző tagjával való kapcsolattartásnak és vallása szabad gyakorlásának joga”, amit a pszichiátriai betegek számára is állapotuktól függetlenül biztosítani kell.

A felvételnélkor egyes (zavart, eszméletlen) betegek esetében értékleltár készül (korábban minden pszichiátriára felvett betegnél ez megtörtént), a szűrő-vágó eszközöket elzárják, régebben civil ruházatot sem lehetett hordani, erre már korábban utaltam. A mobiltelefonok elkobzása tekintetében a pszichiátriákon a gyakorlat nem egységes. Számos olyan pszichiátriai intézmény létezik, ahol a mobiltelefonokat a felvétel napján beszedik, és csak egy-egy órára adják vissza a nap folyamán, hogy a legszükségesebb beszélgetéseket megoldja a beteg. Ezt még az önkéntesen felvett betegek esetében is alkalmazzák, aminek az a célja, hogy semmilyen külső negatív esemény ne befolyásolja állapotuk javulását. Olyan eset is előfordul, amikor a beteg állapota kifejezetten indokolja a mobiltelefon „elkobzását”. Egy mániásan felhangolt beteg ötpercenként is hívogathatja

a családját (akár éjszaka is), vagy meggondolatlan üzleteket köthet, interneten vásárolhat. Ennek megelőzése okán a kapcsolattartásnak ezt a formáját korlátozhatja az intézmény (Péter 2022, 25). A kapcsolattartás jogának jelentős korlátozása mindenképpen egyéni mérlegelést és körütekintést igényel.

Zárógondolatok

Jelen tanulmány célja a pszichiátriai betegellátás egyes jogi és társadalmi aspektusainak bemutatása volt. A 19. század végétől a 20. század második feléig a tudományterület dinamikus fejlődését figyelhetjük meg. A test integritását jelentősen sértő fizikai módszereket kiegészítette, majd nagyobb részben felváltotta az új gyógyszerkészítmények alkalmazása. Végül a szociálpszichiátria a társadalmi mikro- és makroközösségek közötti kapocsként az egyént társas kontextusban vizsgálta, és a gyógyítás színtere is kitágult, a család szerepe különösen a reszocializációban kulcsfontosságú lett. A társadalombiztosítási rendszer kialakulása lehetővé tette szélesebb rétegek számára az egészségügyi szolgáltatások igénybevételét, az egyes társadalmilag érzékeny csoportok betegség, rászorultság esetén szolidaritási alapon juthatnak kezeléshez. A rendszerváltást közvetlenül megelőző és azt követő években az integrált szemléletű terápiás kisközösségek dinamikus fejlődésnek indultak. A betegek és a pszichiátriai kezelés jogi keretrendszere szofisztikáltabb lett, a célzott jogi szabályozás növelte a jogtudatosságot. Elmondható, hogy a demokratizálódó szakmai térben érlelődött egy olyan feltételrendszer, amely megfelelő szakpolitikai akarat mellett hosszabb távon megteremthette volna a pszichiátriai intézmények új, megújuló struktúráit és szerepét. Mára ez a folyamat – a jelentősebb intézménybezárásoknak köszönhetően is (Dobai et al. 2024) – lelassult. A terápiás arzenál az eltelt időben sokat változott, a fizikai és kémiai megfékezés ma már csupán *ultima ratio* a betegellátásban. A betegek lelki értelemben vett törékenységüknél fogva kiszolgáltatottak, ezt több konkrét példán keresztül igyekeztem szemléltetni. A jogi szabályozás – szakpolitikai értelemben – vegyes. A pszichiátriai betegek számára egészségügyi és szociális ellátást is nyújtanak, az ellátórendszer rendkívül széttagolt, hiányzik az egységes szakmódszertani kontroll, koordinálás. A közösségi pszichiátria aktorai körében végzett, folyamatban lévő interjúk kutatásunkban is feltártunk súlyos rendszerszintű problémákat. Az Országos Alkoholológiai Intézetnek, az Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézetnek jelentős szakmódszertani szerepe is volt. Jelenleg az egyetemi pszichiátriai klinikák tudományos bázisain képzelhető el az új irányok és lehetőségek megtalálása a hazai pszichiátriai ellátórendszer számára. Jelen munka témakijelölés kívánt lenni, terjedelmi okokból nem volt módom a fentínél részletesebb elemzést adni a tárgykörben.

Irodalom

- Bakonyi Péter. 1983. *Téboly, terápia, stigma*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Balázs Péter. 2007. *Mária Terézia 1770-es egészségügyi alaprendelete*. Piliscsaba: Magyar Tudománytörténeti Intézet Tudományos Közleményei, Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár.
- Barcsi Tamás. 2017. Változatok kegyetlenségre: Filozófiai vázlat a civilizáció és az embertelenség néhány összefüggéséről I. *Nagyerdei Almanach* 1, 7 (14): 1–40.
- Barcsi Tamás. 2023. *Embertelenség az együttérzés korában: Filozófiai vázlat a kegyetlenségről*. Budapest: Attraktor Kiadó.
- Bodrogi Andrea. 1998. Integrált pszichiátriai ellátás az alkoholbetegek kezelésében. *Pszichoterápia* 7. Supplementum 65–75.
- Csabai Márta – Erőss Ferenc. 2000. *Testhatárok és énhatárok: Az identitás változó keretei*. Budapest: Jósöveg Műhely Kiadó.
- Dobai Attila – Düll Andrea. 2022–2024. *Az OPNI volt dolgozói közösségének retrospektív kvalitatív vizsgálata*. ELTE PPK Ember-Környezet Tranzakció Intézet.
- Dobai Attila – Tótsági Gergely. 2024. *Közösségi pszichiátriai ellátóhelyek kvalitatív vizsgálata*. ELTE PPK Ember-Környezet Tranzakció Intézet.
- Dobai Attila. 2022. Egyes vallásfelekezetek és érzékeny csoportok jogainak érvényesülése a betegellátás során. *Ügyészek Lapja* 29 (3): 29–46.
- Dobai Attila. 2023. A totális pszichiátriai intézmény, mint társadalmi produktum arcélei a XX. században. *De iurisprudentia et iure publico* 14 (4): 17–37.
- Dobai Attila – Tóth Varga Violetta – Düll Andrea. 2024. A pszichiátriai intézményrendszer történeti jellemzői az 1989-es magyarországi demokratikus fordulat után. *Kaleidoscope* (28): 334–347. DOI: 10.17107/KH.2024.28.18
- Dobai Attila. 2025. Az intézménytelenítés társadalmi és jogi hatásai a hazai pszichiátriában (doktori disszertáció ELTE ÁJK)
- Fallon, Ian et al. 1998. A mentális zavarok integrált biológiai és pszichoszociális terápiája: az optimális gondozási modell alapjai. *Pszichoterápia* 7. Supplementum 6–15.
- Fazekas Marianna. 2020. Az egészségügyi közigazgatás kialakulása: Az állami feladatok változása az egészségügyben. In Asbóth Márton – Fazekas Marianna – Koncz József szerk., *Egészségügyi jog és igazgatás*. 9–20. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Foucault, Michel. 2004. *A bolondság története*. Budapest: Atlantisz Kiadó.
- Gyarmati György – Püski Levente – Barta Róbert. 1997. *Magyarország a XX. században II. Társadalombiztosítás* fejezet, MEK OSZK, oldalszám nélkül. Szekszárd: Babits Kiadó. <https://mek.oszk.hu/02100/02185/html/231.html> (2024. okt. 28.)
- Harangozó Judit. 1998. Pszichiátriai szolgáltatások költség/hatékonyaság vizsgálata Magyarországon. *Pszichoterápia* 7. Supplementum 76–91.
- Hidvéginé Adorján Livia – Sáriné Simkó Ágnes. 2012. *A betegek jogairól: Orvos-beteg jogviszonyok az egészségügyben I*. Budapest: Medicina Kiadó.
- Huxley, Peter – Poole, Rob. 2023. Social psychiatry lives! *BJPsych Bulletin* 47 (2): 65–67. DOI: 10.1192/bjb.2022.77

- Kapronczay Károly. 2010. *Az orvostörténelem századai*. Budapest: Semmelweis Kiadó.
- Kövesné Kósa Zsuzsanna. 2018. A sürgősségi pszichiátriai intézeti gyógykezelés elrendelésének gyakorlata. *Forum Scientiarum Curiae* (1): 6–8.
- Lenkovics Barnabás – Keserű Barna Arnold – Kőhidi Ákos. 2014. *Magyar polgári jog: Polgári jogi alapok*. Budapest: Eötvös József Kiadó.
- Nagy Léna – Túri Gergő. 2021. Mentális betegeket célzó szolgáltatások hatékonyságának fejlesztési lehetőségei két komplex nemzetközi program tükrében. *Magyar Pszichológiai Szemle* 76 (1): 157–171. DOI: 10.1556/0016.2021.00024
- Péter László. 2022. A pszichiátriai betegek ellátásának jogi és szakmai háttere. *Honvéddorvos* 74 (3–4): 13. DOI: 10.29068/HO.2022.3-4.13-30

Felhasznált további források

- Benedek László. 2023. *Az Angyalföldi Tébolyda*. <https://benedeklaszlo.hu/2023/04/az-angyalfoldi-tebolyda/> (2024. okt. 28.)
- Kráncz Dorottya. 2023. Megbélyegezve – munkakeresés pszichiátriai diagnózissal. *Magyar Narancs*. <https://magyarnarancs.hu/lelek/megbelyegezve-260723> (2024. okt. 28.)
- Mizsur András. 2018. *Csak pszichést ne küldjenek!* <https://abcug.hu/csak-pszichest-ne-kuldjenek/> (2024. okt. 28.)
- Múlt-kor. 2014. https://mult-kor.hu/20140220_beteg_volt_da_vinci_tokeletes_embere (2024. okt. 28.)
- Pajor Szanatórium. [é. n.] <https://www.ilyenisvoltbudapest.hu/ilyen-is-volt/nyolcadik-kerulet-jozsefvaros/item/1909-vas-utca-a-pajor-szanatorium> (2024. okt. 28.)
- Szegedi Szabolcs. 2021. *Preisich Szanatórium*. https://elherdaltorokseg.blog.hu/2021/07/19/preisich_szanatorium_budapest_tunderhegy (2024. okt. 28.)
- Verrasztó Gábor. 2015. *Hegyvidék*. A XII. Kerületi Önkormányzat folyóirata, szept. 24. <https://hegyvidekujsg.hu/archivum-2015-oktober-6/frim-jakab-hulyenevelo> (2024. okt. 28.)

Hivatkozott jogszabályok

- (Valamennyi jogszabály a Wolters Kluwer Jogszabályok tárából származik.)
- A Kormány 1282/2023. (VII. 17.) Korm. határozata az emelt biztonságú pszichiátriai osztály kialakítását biztosító intézkedésekről.
1876. évi XIV. törvénycikk a közegészségügy rendezéséről.
- 3/2003. (VII. 29) ESZCSM rendelet a gyógyintézetek működési rendjéről, illetve szakmai vezetői testületéről.
2005. évi CLXXXI. törvény egyes egészségügyi tárgyú törvények módosításáról.
- 47/2004. (V. 11.) ESZCsM rendelet az egészségügyi ellátás folyamatos működtetésének egyes szervezési kérdéseiről.
- 117/1998. (VI. 16.) Korm. rendelet egyes egészségügyi ellátások visszautasításának részletes szabályairól.

Kommentárok

- Kovácsy Zsombor. 2016. Kommentár. In Dósa Ágnes – Hanti Péter – Kovácsy Zsombor. *Kommentár az egészségügyi törvényhez*. 1–17, 91–92. Budapest: Wolters Kluwer Kiadó.
- Székely László. 2018. Kommentár. In Vékás Lajos – Gárdos Péter szerk. *Nagykommentár a Polgári Törvénykönyvhöz, 1. kötet*. 127–207. Budapest: Wolters Kluwer (Második Könyv Első-Második Rész, Harmadik Rész).

Dokumentumok

- Egészségügyi Tudományos Tanács. 2024. *Etikai Kódex*. <https://ett.okfo.gov.hu/orvosetikai-kodex/> (2024. júl. 30.)
- Magyar Orvosi Kamara. 2024. *Etikai Kódex*. [https://mok.hu/public/media/source/Etikai%20K%C3%B3dex%20hat%C3%A1lyos%202022%2005%2028%20\(1\).pdf](https://mok.hu/public/media/source/Etikai%20K%C3%B3dex%20hat%C3%A1lyos%202022%2005%2028%20(1).pdf) (2024. okt. 28.)
- TASZ. 2023. *Útmutató a sürgősségi és kötelező gyógykezelésről a kúria összefoglaló véleménye alapján*. <https://tasz.hu/cikkek/utmutato-a-surgossegi-es-kotelezo-gyogykezelesrol-a-kuria-osszefoglalo-velemenye-alapjan/> (2024. okt. 28.)

Attila DOBAI

PSIHIJATRIJSKI BOLESNICI U LAVIRINTU ZDRAVSTVENOG SISTEMA I DRUŠTVENE SREDINE

Cilj studije je da predstavi proces razvoja zdravstvenog sistema u Mađarskoj, sa posebnim naglaskom na oblast psihijatrije. Studija nastoji da ukaže na višestruku složenost procesa institucionalizacije u ovoj oblasti, kao i na poželjne modifikacije zdravstvenog zakonodavstva, koje bi bile u interesu postizanja integrisane zdravstvene zaštite, usmerene na pacijenta.

Ključne reči: istorija psihijatrije, institucionalizacija, organizovanje integrisane zdravstvene zaštite, socijalna devijantnost, prava pacijenta

Attila DOBAI

PSYCHIATRIC PATIENTS IN THE LABYRINTH OF THE HEALTHCARE SYSTEM AND SOCIETY

The aim of this study is to present the organic developmental process that enabled the institutionalization of the healthcare system, and specifically of psychiatry, in Hungary. With my work, I aim to illustrate the multifaceted nature of this process and at the same time highlight what further actions may still be necessary at the table of health law in relation to this narrower field, in order to create a patient-centered, integrated care organization.

Keywords: history of psychiatry, institutionalization, integrated care management, social deviance, patient rights

PRIPKÓ Judit

Pécsi Tudományegyetem, Egészségtudományi Kar

Egészségtudományi Doktori Iskola

Pécs, Magyarország

pripkojudit@gmail.com

ORCID 0009-0009-6480-4562

AZ EGÉSZSÉGÜGYBEN MEGJELENŐ BETEGPANASZOK VIZSGÁLATA A BIOETIKAI ALAPELVEK MENTÉN

**Uvid u prigovore pacijenata prilikom korišćenja zdravstvene zaštite
u svetlu bioetičkih principa**

**Analysis of Patient Complaints in Healthcare Through the Lens
of Bioethical Principles**

A tanulmányban a bioetika fejlődését, a jelenlegi egészségügyi ellátórendszerben való értelmezhetőségét, a betegpanaszok bioetikai megközelítését részletezzük. Az orvostudomány fejlődésével különböző, eddig nem vizsgált etikai dilemmákkal is szembesülünk, amelyek új gondolkodási alapot teremtenek a bioetikával foglalkozó szakembereknek. Az etikai megközelítés mellett a betegpanaszokat megalapozó nemzetközi és hazai jogi szabályozás fejlődését is áttekintjük. Néhány esettanulmány segítségével a bioetikai alapelvek mentén két betegpanasz elemzését végezzük el. Az esszének nem célja a jelenlegi panaszkezelési rendszer kritikus elemzése, ugyanakkor következtetései hasznosak lehetnek a bioetika, a betegjogok, a betegpanasz és a panaszkezelés folyamatainak szintetizáló értelmezésében, rávilágíthat a betegpanaszok megelőzésének lehetőségeire.

Kulcsszavak: bioetika, betegjogok, betegpanasz, orvostudomány, kommunikáció, autonómia, önrendelkezés

A bioetika megjelenése egészen az ókori görög időkig vezethető vissza, amennyiben eredetének a Salus aegroti suprema lex esto (A beteg üdve a legfőbb

törvény), valamint a Nil nocere! (Nem ártani!) elveket vesszük alapul Hippokratész (Kr. e. 460–370) idejéből. Később, ahogy az eltérő vallási filozófiai gondolkodásban is egyre nagyobb teret nyer az emberi személy fogalma, úgy a bioetikai gondolkodás is egyre tágul. Mindig megmarad egyfajta erkölcsi iránytűnek, melyhez igazodva értelmet és igazságot kereshetünk egy cselekedet magyarázatára. Modernebb értelmezésben, a liberálisabb etikai megközelítés szerint az autonómia elvén van a hangsúly, mely szerint minden ember önálló entitás (Gaizler 1999).

A bioetikai alapelvek nem kizárólag az orvosi és ápolói hivatás erkölcsi alapjaiként szolgálnak, azokat az egészségfejlesztéssel foglalkozó szakembereknek is figyelembe kell venniük. Barcsi és munkatársai az egészségfejlesztés morális kereteit írják le, mely szerint a szakembereknek célként és nem eszközként kell tekinteniük a velük kapcsolatba kerülő emberekre, tiszteletben tartva mások személyiségét, életének szentségét. Ahogy fogalmaznak: „A jótékonyság megvalósítása is alapvető cél, hiszen az egészségfejlesztőnek jobb állapotba kell hoznia mindazok egészségi állapotát, akikkel foglalkozik” (Barcsi et al. 2022).

Megfigyelhető az orvostudományban, hogy a bioetika további fejlődése a tudomány fejlődésével párhuzamosan zajlik. Újabb etikai mérőföldkövek, kérdések jelennek meg, melyekre számos tudományterület (filozófia, vallás, szociológia, orvostudomány, jog) keresi a válaszokat. Jó példa erre a mesterséges megtermékenyítés sikeres elindulása is. A téma azóta is központi bioetikai kérdés, hiszen az asszisztált reprodukció körül felmerülő kérdések teljesen tisztán logikai alapon a mai napig megválaszolhatatlanok (Sándor 2005). A biotechnológia és a digitális egészségügyi technológiák robbanásszerű fejlődése új bioetikai kihívásokat teremtett, mint például a génszerkesztés,¹ a mesterséges intelligencia alkalmazása az egészségügyben és az adatvédelem. A mesterséges intelligencia alkalmazása Meskó szerint csak akkor lehet hasznos, ha sikeresen beépül az egészségügyi gyakorlatba. Ennek az adaptációnak az egyik valószínű akadályja lehet az orvosok általános féltelme, hogy a fejlődő technika, a mesterséges intelligencia fölöslegessé teheti őket. Míg a nagymértékben repetitív és adatalapú szakmákban fellelhető folyamatokat valószínűleg befolyásolja az automatizálás, az orvoslás, a betegellátás továbbra is a humanitáriusság, az empátia és az együttérző gondoskodás, a holisztikus szemléletű gyógyítás lesz. Programozási nyelvre ezeket szinte lehetetlen lefordítani, mert akkor dehumanizálnánk az ellátást (Meskó–Görög 2020).

További bioetikai kérdések felmerülésének táptalaja az is, hogy az orvostudomány színvonalának fejlődése sehol nem áll arányban az ellátás színvonalá-

¹ CRISPR – a baktériumok genomjában található rövid, ismétlődő DNS-szakaszok.

nak a fejlődésével. Ennek oka, hogy az ellátás színvonala nagymértékben függ a humán tényezőktől, a szakmai fejlődés pedig tudományos tényezők függvénye. A bioetika egyfajta hídként jelenik meg a klasszikus etika és az élettan, orvostudomány között. A jövőben egyre több, orvostechikailag egyre bonyolultabb beavatkozás áll majd rendelkezésünkre. Milyen módon lehet elosztani ezeket a forrásokat, kik kapják meg az adott esetben életmentő kezelést, és kik nem? Az új eljárasmódok új cselekvésmódokat is feltételeznek, meg kell kérdeznünk, hogy közülük melyek jók és melyek rosszak, azaz melyeket tudjuk öncélúan vagy társadalmi szinten elfogadni, és melyeket akarjuk visszautasítani, vagy melyekről indítunk bioetikai vitát. Balogh összefoglalása szerint a bioetika fogalmának tisztázása során már nem elegendő a hagyományos etika mentén levezetni a fogalmat, szükséges a modern orvostechológia által előidézett erkölcsi dilemmákat is megvizsgálni (Balogh 2009).

A bioetikában 1979-ben megfogalmazott alapelvek segítséget nyújtanak a szakembereknek akkor, amikor az ellátás során döntési helyzet előtt állnak. A modern bioetika kapcsán ezen négy alapelv mentén vizsgálhatjuk meg a cselekedetek helyességét, morális elfogadhatóságát (Beauchamp–Childress 1979): 1) Ne árts!, 2) Jótékonyság elve, 3) Autonómia elve, 4) Igazságosság elve.

A bioetika négy alapelvének felállítása önmagában természetesen még nem jelent megoldást az orvosi tevékenység során felmerülő etikai dilemmákra, de mint dimenziók, jól használható irányt mutatnak, amikor látszólag egyszerű, mégis konfliktushelyzetet előidéző döntéseket kell meghoznunk. Ilyenek a betegpanaszok, melyek kezelése során találkozunk azokkal a morális kérdéseket feszegető helyzetekkel, melyeket nem egyszerű megválaszolni. Viszont, ha ismerjük a konkrét esetet, a beteg személyét, a körülményeket, akkor az alapelvek segíthetnek a legjobb jó vagy a legkevésbé rossz döntés meghozatalában.

Segíthet az alkalmazott etika is, mely a szűkebb értelemben vett „filozófiai” etikához sorolható. Ahogy Birher is említést tesz róla, az alkalmazott etika lényegében a normatív etikai szabályok gyakorlatba történő átültetése, olyan konkrét esetek, erkölcsi dilemmák és kérdések esetén, amelyek rendszerint valamilyen speciális hivatás gyakorlása során merülnek fel (Birher–Ujházi 2024).

A betegjogok történelmi fejlődése

A betegjogok fejlődésének alapja volt, hogy az orvos és a beteg között létrejövő kapcsolat erkölcsi megítélése is fejlődött. Dósa szerint az emberi jogok fejlődésének részeként a hagyományos orvoslásban az ősidők óta jellemző paternalisztikus viszonyt felváltotta az egyéni autonómiát tiszteletben tartó orvos-beteg mellérendeltség. Ugyanakkor a mellérendeltség alapfeltétele az

információs aszimmetria kiküszöbölése, melynek áthidalására a betegjogok között megjelenik a tájékoztatáshoz való jog, mely az orvosnak ír elő tájékoztatási kötelezettséget (Dósa et al. 2021, 466).

A történeti fejlődést áttekintve, a szabályozások gyors egymást követő megjelenését tapasztaljuk. A betegjogok nemzetközi fejlődése az egészségügy etikai szabályait tartalmazó deklarációkon keresztül ment végbe. A Nürnbergi Kódex (1947),² a Genfi Deklaráció (1948),³ a Nemzetközi Etikai Kódex (1949),⁴ majd a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya (1966)⁵ és az Oviedói Egyezmény (1997)⁶ is a mai értelemben vett betegjogokat megalapozó dokumentumok, melyekhez a megjelenésüket követően számos kiegészítő jegyzőkönyvet csatoltak (Zakariás 2023). A Nürnbergi Kódex esetében Lukács megjegyzi, hogy nemzetközi szinten először ez a dokumentum foglalta keretbe, hogy az orvosi beavatkozáshoz a beteg önkéntes beleegyezése szükséges, ezért is tekinthető a kódex a modern orvosi etika alapszövegének (Lukács 2020).

A történelem során az orvosetikai normák fejlődése Magyarországon látszatjogszabályok mentén alakult. Pogány összefoglalása szerint hazánkban – hosszú éveken át – az egészségügyben az etikai normáról azt gondolták, hogy betartása esetén nem érheti semmilyen elmarasztalás az ellátó oldalt. Ehhez kapcsolódik az a jogelv is, hogy az etikai normával ellentétes tartalmú jogi parancs nem is létezhet (Contra bonos mores elv: erkölcstelen magatartásra jogot alapítani nem lehet). A magyar jogalkotás területén a betegjogok egyértelműsítésére irányuló törekvésekkel majd az 1990-es évektől találkozunk. Miután a teljes körű és részletes tájékoztatáshoz való jog nem volt írásban deklarálva, így addig

² A Nürnbergi Kódex alapelveit a nürnbergi orvosperrel összefüggésben fogalmazták meg, mely 1946. december 9. és 1947. augusztus 20. között zajlott Nürnbergben. A nürnbergi per azoknak a német orvosoknak a pere, akik a nemzetiszocialista diktatúra során az orvosi esküvel mélyen ellentétes, emberiségellenes bűntetteket hajtottak végre.

³ Az Orvosok Világszövetsége 1948-ban fogadta el a Genfi Nyilatkozatot. A nemzetközi orvosi eskü szövegét tartalmazza.

⁴ 1949-ben fogadta el az Orvosok Világszövetsége a Nemzetközi Etikai Kódexet. A Nemzetközi Etikai Kódex szövegében szerepel, hogy az orvos a páciens által elmondott titkot még a halál után is megőrzi, senkinek sem adja tovább.

⁵ Az ENSZ Közgyűlése által 1966. december 16-án elfogadott egyezmény 1976. március 23-án lépett hatályba. 2014-ig 168 állam erősítette meg, ma már a ratifikáló államok között található az Egyesült Államok és a Kínai Népköztársaság is. Magyarország 1974. január 17-én csatlakozott az Egyezségokmányhoz.

⁶ Magyarországon kihirdette: 2002. évi VI. törvény az Európa Tanácsnak az emberi lény emberi jogainak és méltóságának a biológia és az orvostudomány alkalmazására tekintettel történő védelméről szóló, Oviedóban, 1997. április 4-én kelt Egyezménye. A dokumentum az egyén védelmét helyezi a középpontba, mely szerint semmilyen kollektív, illetve tudományos érdek sem lehet olyan jelentős, hogy háttérbe szorítsa az emberi lény individuális jogait.

a korrekt betegjogi szabályozás hiánya a legmarkánsabban az önrendelkezési jog gyakorlásának elégtelenségében nyilvánult meg. Az egységes joggyakorlat kialakítása érdekében adta ki a *Magyar Orvosi Kamara Etikai Kollégiuma a IV. számú állásfoglalását a betegek tájékoztatásáról*, 1991 júliusában (Pogány 2010).

Az etikai normarendszereken túl és azon felül Magyarországon az 1998 óta hatályos jogi szabályok is meghatározzák a konkrét betegjogokat. Az 1997. évi CLIV. törvény az egészségügyről kilenc betegjogot nevesít, valamint a betegek kötelezettségét is.

Nevesített betegjogok Magyarországon

1. A megfelelő szintű egészségügyi ellátáshoz való jog
2. Az emberi méltóság tiszteletben tartásához való jog
3. A kapcsolattartás joga
4. A gyógyintézet elhagyásának joga
5. A tájékoztatáshoz való jog
6. Az önrendelkezéshez való jog
7. Az ellátás visszautasításához való jog
8. Az egészségügyi dokumentáció megismerésének joga
9. Az orvosi titoktartáshoz való jog

Az Eütv. és végrehajtási rendeletei részletesen szabályozzák a területet. A betegjogok törvényi rögzítése elvileg lehetővé teszi, hogy az ellátók és ellátottak egyenrangú félként vehessenek részt az ellátásban (Asbóth–Fazekas–Koncz 2020).

A paternalista egészségügyi rendszer szigorú szabályozottsága miatt ez a gyakorlatban továbbra sem érvényesül maradéktalanul. Pintér úgy tartja, hogy a beteg participatív részvétele az egészségügyi kommunikáció hatékonyságának egyik fontos eleme. Egy ilyen kommunikációs folyamat nem lehet tekintélyelvű, a paternalista megközelítést nélkülöznie kell, csak ebben az esetben tudja kiszolgálni a 21. századi betegek infokommunikációs szükségletét (Pintér 2021).

Betegpanaszok a gyakorlatban

Petkó összefoglalásában a betegpanaszok kezelésének a módját követhetjük végig. A cikkben a szerző a panaszkezelés jogi hátterét és a gyakorlati megjelenését is bemutatja, kiemelt figyelmet fordítva az igényérvényesítési csatornák ismertetésére (Petkó 2013).

A szolgáltató szektorban kiemelt szerepe van a panaszkezelésnek. Az általános folyamatok szerint a fogyasztókkal (betegekkel) szembeni tisztességtelen kereskedelmi gyakorlat tilalma, az üzleti reklámokra vonatkozó szabá-

lyok vonatkoznak az egészségügyi szolgáltatásokra is. Vannak ugyan speciális szabályok, például nem tesznek különbséget a gazdasági vállalkozásban vagy egyéb keretek között történő gyógyszerrendelés, gyógyászati segédeszközreklám között. Az egészségügyi ellátásban – a szolgáltatás jellegéből adódóan – a folyamat hasonló elvek mentén működne, hogyha a szolgáltatás tárgya nem ember lenne. Emberen végzett szolgáltatás jellege miatt viszont, az egészségügyi ellátásban kiemelten figyelni kell arra, hogy az emberi méltóság tisztelete ne sérüljön. Barcsi szerint az emberi személy önnön létezésével alapvető etikai értékeket valósít meg (Barcsi 2023), így azokat megkerülni vagy figyelmen kívül hagyni a panaszkezelés során nem lehet.

A panaszkezelési folyamatot a fent említett erkölcsi-etikai gondolkodási logika mellett külső és belső szabályozások alakítják, ezek egyfajta keretbe rendezik a folyamatot. A betegpanaszok megjelenését és kezelési alternatíváit esettanulmányok segítségével, a bioetikai alapelvek mentén mutatom be.

Külső szabályzók

1. Az eljárásjogi lépéseket írják le, a 2023. évi XXV. törvény a panaszokról, a közérdekű bejelentésekről, valamint a visszaélések bejelentésével összefüggő szabályokról
2. Az 1997. évi törvény az egészségügyről nevesíti azokat a betegjogokat, melyek megalapozhatják panasz esetén a keresetet
3. Etikai kódexek (Magyar Orvosi Kamara⁷ és Magyar Egészségügyi Szakdolgozói Kamara⁸)

Belső szabályzók

1. Egészségügyi intézmények saját hatáskörben kiadott szabályzatai, eljárásrendjei (például Panaszkezelési szabályzat, Házi rend)
2. Bizottságok felállítása, melyek célja közé tartozik a panaszok megelőzése (például Betegjogi és Panaszkezelési Bizottság)

⁷ Az Egészségügyi Tudományos Tanács által 2023. július 11-én kiadott, a korábbi Magyar Orvosi Kamara Etikai Kódexét hatályon kívül helyező kódex. Jelentős módosítása, mely szerint 2023 szeptemberétől már nem a Magyar Orvosi Kamara (MOK), hanem az Egészségügyi Tudományos Tanács (ETT) végzi az etikai eljárásokat az orvosok és egészségügyi dolgozók körében.

⁸ 2014. április 16-án a Magyar Egészségügyi Szakdolgozói Kamara által kiadott kódex, melyben az alapvető hivatásbéli erkölcsi követelmények megfogalmazásával iránymutatásul szolgál az egészségügyi szakdolgozók számára a betegekkel és a társadalommal kapcsolatos, illetve az egészségügyi szakdolgozók egymás közötti, valamint más egészségügyi és más egészségügyben dolgozóval szemben követendő etikus magatartás szabályairól, továbbá az etikai vétségnek minősülő cselekményekről.

Esettanulmány

Ebben az esetben a témához használt esettanulmányt nem tudatos adatgyűjtési módszer eredményeként értelmezem, hanem retrospektív, az általánosítás felé is mutató, az empirikus adatgyűjtést az elméletalkotással összekötő módszertani eszközként. A fókusz arra irányul, hogy a jelentésalkotó folyamatokat, illetve az egyedi, ritka eseményeket feltárjuk.

Az alább részletezett és változatlan formában bemásolt panasz működő egészségügyi intézmény valós panasza. A bioetikai elvek mentén történő elemzéshez ezt a személyiségi jogokat, az adatvédelmi szabályokat betartva anonim módon használom.

Konkrét panaszok

1. panasz

„...sajnálattal kell közölnöm, altatás előtt morfin beadása után kértek tőlem egy utólagos aláírást, miközben már nem tudtam szemüveg nélkül, zavartan, mit írtak alá, joggalannak tartom. Ez a mai tiszta tudatom közben jött elő, kérek egy másolatot ebből, akkor már teljes zsibbadás alatt, érzéketlenül írhattam alá, utána már nem is emlékszem semmire. Csak most tudtam géphez kerülni, ezt eszembe jutva kérni. Biztonságba szeretnék maradni, mivel szemüveggel olvasok, nem láttam, nem is közölték, mit írjak alá. Az orvostól szereztem tudomást, hogy morfint kaptam, soha életemben nem kaptam ilyent. Kérem Önöket ezen dokumentum másolatát elküldeni.”

Kivizsgálás eredménye, az altatóorvos visszajelzése (belső levelezés):

Dr. XY beszélt telefonon a pácienssel „Sajnos ez részben igaz a műtéti beleegyezőt a műtőasztalon írta alá a páciens Fentanyl injekció adása után. A betegről elnézést kértem és megígértem, hogy átküldjük az aláírt beleegyezőt. XY Professzorral és az altatással is rendkívül elégedett volt, csak a dokumentációt hiányolta. Professzor urat hosszasan dicsérte, tehát én nem gondolom, hogy ebből továbbgyűrűzne az ügy. Aneszteziológiai beleegyezőt szabályosan a premedikáció előtt dr. XY aláíratta. Mindannyiunk számára fontos a pontos dokumentáció. Ez egy nehéz nap volt mivel számos kicsi műtét volt abban a műtőben. Bízom benne, hogy mihamarabb rendeződnek az ilyen jellegű anomáliák.”

Az 1. panasz bioetikai elemzése

1. Ne árts!

A Ne árts! elve nem sérül, mert ebből hátrány nem érte a beteget. Szempont itt, hogy magánegészségügyi szolgáltató az érintett, így a beteg előre meghatározott árat fizet egy előre meghatározott beavatkozásért (nem ideértve a műtét közben felmerülő eltéréseket).

2. Jótékonyág – nem érintett döntően.

3. Autonómia

Teljes mértékben sérült. A beteg nem tudta pontosan, hogy mit ír alá, nem önállóan, szabad akaratából, befolyástól mentesen írt alá hivatalos dokumentumot. Nevesített betegjogai sérültek: tájékoztatáshoz és önrendelkezéshez való jog.

4. Igazságosság – nem érintett. A rendelkezésre álló erőforrásokat a beteg szolgálatába állították (az előzetesen kifizetett szolgáltatás megvalósult).

A panasz kapcsán további lépésekre nem volt szükség, a beteg megkapta a kért dokumentumot, személyesen is egyeztettek vele a történetekről. Többször elnézést kértek, a beteg melegevéssel távozott.

2. panasz

„...nem tudtam kihez fordulni az osztályon, amikor műtét után az ágyban fekvüdtem. Fájdalomcsillapítót szerettem volna kérni, de a hívógombot nem értem el, a körülöttem fekvő idősebb betegek azt sem tudták, hogy hol vagyunk. Nagyon fáj a műtéti seb, csak kiabálni tudtam segítségért. Erre bejött valaki – aki szerintem takarító volt – és mondta, hogy ne kiabáljak, hagyjam a dolgozókat amíg kávéznak, mondjam meg neki, hogy mi a bajom...”

A panasz kivizsgálása során az érintett fekvőbeteg-osztály vezetője a következő sorokkal magyarázta az esetet:

„...Sajnálattal olvastuk a beteg panaszát, szerencsésebb lett volna, ha itt az osztályon, az ittléte alatt jelez nekünk, hogy mi a probléma. Utólag mindig nehezebb rekonstruálni a történeteket. A műtétes betegeinknél a fájdalomcsillapításnak külön szakmai protokollja van, melyet a panaszosnál is követtünk, a dokumentációból ez visszakereshető. A nővérhívó jelzőt minden esetben odakészítik az ápolók a beteg kezéhez. Előfordulhat, hogy az ágyban történő forgolódás miatt az lejjebb csúszott és nem érte már el a beteg. A segítségkérésre egy, az osztályon tartózkodó takarító ment be a kórterembe és valóban elhangzott ez a sajnálatos mondat, hogy hagyja kávézni a beteg a dolgozókat. A takarító által tett kijelentésért elnézést kérünk, erre sajnós nincs ráhatásunk. A takarítást kiszervezett tevékenység keretében egy kórháztól független cég látja el. Szükségesnek látok egy kommunikációs tréninget a számukra...”

A 2. panasz bioetikai elemzése

1. Ne árts!

A Ne árts! elvének sérüléséhez meg kell vizsgálnunk, hogy a szakma szabályai szerint követendő fájdalomcsillapítási protokoll megfelelt-e annak, amit a panaszos beteg állapota igényelt volna. A szakmai protokollok követésekor fontos, hogy az orvos a protokolltól eltér-e adott esetben.

2. Jótékonyság

Jót tenni, önzetlenül. A takarító ebben az értelemben etikailag helyesen járt el, mert a segítségkérő hívásra reagált, nem hagyta figyelmen kívül.

3. Autonómia

A beteg emberi méltóságának tiszteletben tartása ebben az esetben nem valósult meg. Közvetlenül a műtét után, ébredő, fájdalommal küzdő embert nem hagyhatunk magára, mert a mozgáskorlátozottság miatt a kiszolgáltatottság érzése felerősödik, a szenvedése nem enyhül.

4. Igazságosság

Kérdés, hogy a rendelkezésre álló erőforrásokat milyen mértékben és a szükségnek megfelelően állították-e a beteg szolgálatába. Lehetséges, hogy szakmailag már nem volt lehetőség több fájdalomcsillapító beadására.

Ebben az esetben a panasz további vizsgálata szükséges, nem zárható le első körben.

A fenti panaszok kapcsán látható, hogy az egészségügyben keletkezett panaszokat nem lehet a panasztevőtől függetleníteni, nem lehet egy sablon alapján besorolni és algoritmusok alapján megoldást találni rá. A betegek fokozottan érzékenyek az állapotuk miatt, illetve kiszolgáltatottságuk eredményeképp nem úgy vagy nem akkor jelzik elégedetlenségüket, amikor az eset megtörténik. A jogi fogalmak értelmezése sem várható el a betegtől, így érdekei védelmében több szervezet vagy hatóság is hivatott eljárni (Integrált Jogvédelmi Szolgálat,⁹ Nemzeti Népegészségügyi és Gyógyszerészeti Központ¹⁰).

Bioetikai szempontból a betegek panasza minden esetben kérdéseket kell hogy felvessen. Az alapelvek közül a Ne árts! elve sérülése esetén a betegnél fizikai vagy lelki extra terhelést feltételezünk, melynek elkerülése érdekében kell minden tőlünk telhetőt megtennünk.

A Jótékonyság elvének megvalósulása betegpanaszok esetén úgy alakul, hogy a beteg által elmondottakat objektíven, racionális gondolkodás mentén kell megítélni. Alapvető kiindulási pont, hogy megelőzzük a rosszat, és jót cselekedjünk. Feltételezve azt, hogy a beteg szándékai is hasonlóak, törekednünk kell ennek a megvalósulására. Nem feltételezhetünk rosszindulatot a betegek

⁹ Az Integrált Jogvédelmi Szolgálat (IJSZ) a Belügyminisztérium önálló szervezeti egységként működik a beteg-, ellátott-, gyermekjogokkal kapcsolatos állampolgári jogok integrált érvényesítésének érdekében. Az IJSZ-t a kormány az Integrált Jogvédelmi Szolgálatról szóló 381/2016. (XII. 2.) Korm. rendelettel 2017. január 1-jei hatállyal hozta létre.

¹⁰ A Nemzeti Népegészségügyi és Gyógyszerészeti Központ (NNGYK) 2023. augusztus 1-jén jött létre az Országos Gyógyszerészeti és Élelmezés-egészségügyi Intézet (OGYÉI) Nemzeti Népegészségügyi Központba történő beolvadásával. Az NNGYK irányító szerve a Belügyminisztérium (BM), vezetője az országos tisztifőorvos.

oldaláról, amikor panaszt tesznek. Ugyanakkor nehézséget okoz ettől elvonatkoztatni a magánellátásban, ahol a pénzvisszatérítés érdekében vélt sérelmeket is felhozhatnak a betegek.

Az Autonómia elve talán a leghangsúlyosabban elemezhető a modern bioetikában, így a betegpanaszok kezelése során is. Az egészségügyben a nevesített betegjogok között megjelenik az önrendelkezéshez való jog, ami feltételezi a beteg autonómiájának tiszteletben tartását. Az autonómiára úgy kell gondolnunk, mint az ember által egyfajta önmagának szabott törvény, amit maga akar megtenni, melynek betartásáért saját maga felé felel.

Immanuel Kant akkor tekintette az akaratot autonómnak, hogyha az nem valaki vagy valami által befolyásolva valósult meg (például jutalomért vagy valakitől való félelem miatt). Befolyás alatt álló egyénnek Kant szerint nem autonóm az akarata, hanem heteronóm (idegen törvényű) (Tóth 2020).

Az autonóm akarattal rendelkező embernél feltételezzük, hogy az egészségügyi ellátás során a döntését, hogy bizonyos vizsgálatokba vagy beavatkozásokba beleegyezik vagy sem, szabad akaratából, kényszerből mentesen hozza meg. Egyből felmerül a kérdés, hogy az az ember, aki valamilyen betegségben szenved vagy fájdalma van, az már eleve nem autonóm akarattal rendelkező entitás. A kanti filozófiából kiindulva, a fájdalom vagy a betegségtől való félelem már egy kényszer, mely befolyásolhatja a döntését. Az egészségügyi dolgozóknak erkölcsi felelőssége ebben az esetben az, hogy objektív módon, a racionalitás mentén haladva (Jótekonyság elve) tájékoztassák a beteget a lehetőségekről, hogy aztán a beteg részéről a döntés meghozatala a lehető legnagyobb mértékben elérhető autonómia alapján történjen.

Betegpanaszokra fókuszálva látjuk az Integrált Jogvédelmi Szolgálat 2023. évi beszámolójából, hogy a panaszesetek 9%-a tájékoztatáshoz való jog megsértésén alapszik. Ez az autonómia elvének megsértésére vezethető vissza (1. számú ábra).

Az Igazságosság elve a méltányosság, az esélyegyenlőség, valamint a rendelkezésre álló erőforrások felelősség alapú elosztását elemzi. Mikor vagyunk igazságosak egy beteggel szemben? Kit terhel a felelősség, ha az erőforrás-elosztások nem felelnek meg az igazságosság elvének? Az erőforrások elosztásánál figyelembe kell venni a humán-, a tárgyi, az időbeli és a pénzügyi erőforrásokat is. Egy beteg esetében, aki a térdprotézis műtétjére egy évet vár – ez igazságosnak minősíthető? Erre nem lehet egyértelműen válaszolni, mert attól függ, hogy mihez viszonyítunk. Tudjuk, hogy a műtéti beavatkozásoknak van egy felső korlátja minden hónapban (teljesítmény volumen korlát), és az azon felül elvégzett beavatkozásokat nem vagy nem teljes elszámolással finanszírozzák (degreszív finanszírozás) (Endrei et al. 2015). A kórház szempontjából nem várható el, hogy finanszírozás nélkül végezzen tevékenységet, hiszen a pénzbeli bevételre

szüksége van ahhoz, hogy – többek között – az egészségügyi dolgozók bérét a következő hónapban is ki tudja gazdálkodni. Az elvárható alap szolgáltatói magatartás az, hogy az állami intézményekben a hely adta lehetőségekhez képest szakmailag minden elvárhatót meg kell tenni a beteggel. Hogyha a beteg a területi ellátási kötelezettség keretein belül jelenik meg, akkor el kell látni. Hogyha a kórház úgy ítéli meg, hogy várhat az ellátása, akkor szakmailag értelmezhető távolságon belüli előjegyzési időpontot kell adnia. Hogyha nem tudja ellátni, de nem is halasztható az ellátás, akkor területen kívül máshova kell utalni a beteget, ekkor az intézménynek menedzselnie szükséges a betegutat. A közfinanszírozott intézményekben gyakran előforduló betegpanasz, hogy sokára van csak időpont, hónapokat kell várni az adott ellátásra. A betegről nem várható el, hogy tisztában legyen a betegsége vagy panasza súlyosságával. Az egészségügyi dolgozó felelőssége, hogy megfelelően tájékoztassa a beteget arról, hogy ez a várakozás hátrányt okoz-e neki vagy sem.

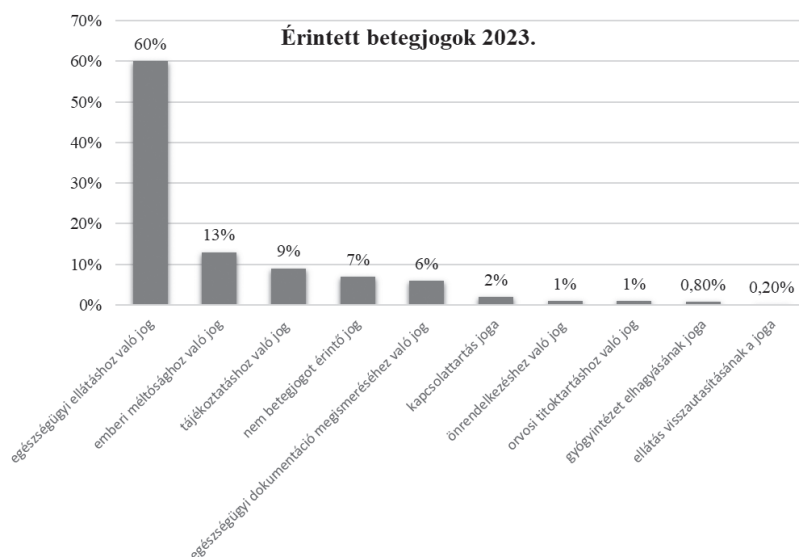
Magánellátásban szolgáltatói oldalról minden tekintetben meg kell felelni annak, amit a szerződésben vállalt az intézmény. Betegoldalról itt fizetési kötelezettség keletkezik. Tisztán szerződéses kötelemről beszélni ebben az esetben sem lehet, hiszen az egészségügyi ellátás szakmai szabályai mellett erősen hangsúlyosak az etikai szabályok is.

A humánerőforrás eloszlását vizsgálva a betegpanaszokban jelentkezhet, hogy egy fekvőbeteg-ellátásban nincs elég szakdolgozó, emiatt a beteg panasszal él, hogy például csengetett, de sokáig nem jött az ápoló. Mi számít sokáignak? Szakmai indokok alapján felállítható egy potenciális lista, hogy mely esetekben szükséges 1, 5 vagy 10 percen belül megjelenni a beteg jelzését követően. Ugyanakkor egy egészségügyi intézmény működésének (működési engedély kiadásának) a feltétele, hogy megfelel a 60/2003. (X. 20.) ESzCsM rendelet az egészségügyi szolgáltatások nyújtásához szükséges szakmai minimumfeltételekről előírásainak, amely jogi irányt mutat abban a kérdésben, hogy a betegellátás során milyen tárgyi eszközökkel és humánerőforrással kell minimum rendelkeznie. További kérdéseket vet fel, hogy vajon ez a jogszabály megfelel-e a bioetikai alapelveknek? Hogyha nem, akkor nem várható el, hogy ilyen alapokra fektetve az ellátórendszer meg tudjon felelni az alapelveknek. Ezek olyan erőn és lehetőségeken felüli elvárások, amelyeket nem biztos, hogy számon lehet kérni. A beteg oldaláról ugyanakkor ez a magyarázat általánosságban nem elfogadható. Ami leggyakrabban elhangzik a betegek részéről, hogy fizetik az állami biztosítást, mégsem kapnak időben ellátást, és ezért az aktuális döntéshozókat terheli a felelősség. Viszont, ha megfordítjuk, akkor az aktuális kórházvezetők mindent megtesznek azért a napi intézményműködtetés során, hogy megfelel-

jenek a jogszabályi előírásoknak (finanszírozás szabályai, munkaszerződések, munkaköri köteleességek), hiszen azok kikényszeríthetők és szankcióval sújthatók (amiért felelősséggel tartoznak). Nem várható el tőlük a lehetőségen felüli teljesítés, de az igen, hogy megtegyenek mindent annak érdekében, hogy elérjék az ellátási kapacitásuk maximumát.

De akkor kit terhel a felelősség? Meg kell vizsgálni, hogy milyen körülmények vezetnek ahhoz, hogy bizonyos döntések megszületnek, milyen más terület befolyása érvényesül. Ennek vizsgálata külön dolgozat tárgyát képezi.

A betegpanaszok megítélése bioetikai szempontból nem egyszerű. Számos perspektívát kell figyelembe venni, és nem lehet kizárni teljesen a szubjektumot sem. Éppen ezért a panaszok elbírálása mindig egyedi esetelemzést igényel, ahol meg kell vizsgálni az összes szempontot, ami a panasz kialakulásához vezetett. Csak így van lehetőségünk megtalálni a panasz valódi okát, adott esetben azokat a rendszerbeli hiányosságokat, melyek kijavításával az egészségügyi ellátás erkölcsi-társadalmi megítélése is javulhat.

1. számú ábra.

2023-ban a betegjogi képviselőkhez beérkezett betegpanaszokban a betegjogok százalékos megoszlásának alakulása, ahol az összes megkeresés: 39.860 eset, n=39.860 (Integrált Jogvédelmi Szolgálat 2023)

Irodalom

- Asbóth Márton – Fazekas Marianna – Koncz József. 2020. *Egészségügyi jog és igazgatás*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, ELTE Jogi Kari Jegyzetek 28, 45.
- Balogh Lehel. 2009. A bioetika egzisztencialista megalapozása. *Elpis Filozófiatudományi Folyóirat* 3 (1): 41–73.
- Barcsi Tamás – Dinnyés Katalin Julianna – Pusztafalvi Henriette. 2022. Az egészségfejlesztés alapjai. In *Kézikönyv az egészségfejlesztéshez*, szerk. Boncz Imre – Lampek Kinga – Pusztafalvi Henriette. 11–36. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Egészségtudományi Kar (PTE ETK).
- Barcsi Tamás. 2023. *Életvégi döntések járvány idején*, szerk. Filó Mihály. 27–35. Budapest: Medicina Könyvkiadó Zrt.
- Beauchamp, Tom Lamar – Childress, James Franklin. 1979. *Principles of Biomedical Ethics*. Oxford University Press.
- Birher Nándor – Ujházi Loránd. 2024. *Etika mint normarend*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, PPKE Szent II. János Pál Pápa Kutatóközpont, Teremtésvédelmi Kutatóintézet.
- Dósa Ágnes. 2021. *A betegek jogai*, szerk. Bódi Stefánia – Schweitzer Gábor. 466. Budapest: Ludovika Egyetemi Kiadó.
- Endrei Dóra – Boncz Imre – Csákvári Tímea – Ágoston István. 2015. *Egészségpolitikai esettanulmányok*, szerk. Boncz Imre. 68–70. Budapest: Medicina Könyvkiadó Zrt.
- Gaizler Gyula. 1999. *Bioetika*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Integrált Jogvédelmi Szolgálat: Éves szakmai beszámoló 2023. <https://www.ijsz.hu/menuPontok-2-52.html> (2025. febr. 10.)
- Lukács Viktória. 2020. A tájékoztatáshoz való jog szerepe az egészségügyben, különös tekintettel a tájékozott beleegyezés elvére. In *Az egészségügy és a jog kapcsolata*, szerk. Kappel Gergely – Kiss Kelemen Bence – Pozsárkó András. 69. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Óriás Nándor Szakkollégiuma.
- Meskö Bertalan – Görög Márton. 2020. Rövid útmutató egészségügyi szakemberek számára a mesterséges intelligencia korában. *Magyar Tudomány* 181 (10): 1361–1377.
- Petkó Mihály. 2013. Betegjogok gyakorlása. *Debreceni Jogi Műhely* 10 (1): 35–44.
- Pintér Dániel Gergő. 2021. A kommunikáció jelentősége az egészségügyben. *Jel-Kép* (1). DOI: 10.20520/jel-kep.2021.1.1
- Pogány Magdolna. 2010. A betegjogok szabályozása a kezdetektől napjainkig. *Acta Sana* 5 (1): 21–33.
- Sándor Judit. 2005. A terápiától a szelekcióig: Jogi és etikai viták a reprodukciós beavatkozások új módszereiről. *Acta Humana: Hungarian Centre for Human Rights publications* 16 (4): 3–20.
- Tóth János. 2020. Bioetika. EFOP-3.4.3-16-2016-00014. Szeged.
- Zakariás Kinga. 2023. Betegjogok. In *Internetes Jogtudományi Enciklopédia*, szerk. Jakab András – Könczöl Miklós – Menyhárd Attila – Sulyok Gábor. 2–3. Budapest: ORAC Kiadó Kft. Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézete.

Judit PRIPKO

UVID U PRIGOVORE PACIJENATA PRILIKOM KORIŠĆENJA ZDRAVSTVENE ZAŠTITE U SVETLU BIOETIČKIH PRINCIPA

U članku se daje uvid u razvoj bioetike i njeno osmišljavanje u savremenom zdravstvenom sistemu, kao i u primenu bioetičkog pristupa prilikom razmatranja prigovora pacijenata. Sa razvojem medicine, suočavamo se sa raznim do sada neispitanim etičkim dilemama, koje stvaraju novu osnovu za angažovanje bioetičkih stručnjaka. Pored etičkog pristupa, razmatra se i razvoj međunarodne i domaće pravne regulative posvećene prigovorima pacijenata. Koristeći nekolike studije slučaja, analiziraju se dva takva prigovora, na osnovu bioetičkih principa. Rad nema za cilj kritičku analizu postojećeg sistema postupanja po prigovorima, mada njegovi zaključci mogu biti korisni u celovitom osmišljavanju bioetike, u sferi prava i prigovora pacijenata te postupanja po njima, ukazujući na mogućnosti predupređivanja potrebe za istim prigovorima.

Ključne reči: bioetika, prava pacijenata, prigovori pacijenata, medicina, komunikacija, autonomija, samoopredeljenje

Judit PRIPKÓ

ANALYSIS OF PATIENT COMPLAINTS IN HEALTHCARE THROUGH THE LENS OF BIOETHICAL PRINCIPLES

This study explores the development of bioethics and its applicability within the contemporary healthcare system, with a particular focus on the bioethical interpretation of patient complaints. As medical science advances, it gives rise to previously unexamined ethical dilemmas, prompting new frameworks of thought for professionals engaged in bioethical inquiry. In addition to the ethical dimensions, the paper provides an overview of the evolution of both international and domestic legal regulations underpinning patient complaints. Through selected case studies, the analysis applies core bioethical principles to the examination of two patient complaints. While the paper does not aim to provide a critical evaluation of the current complaint management system, its findings may offer valuable insights for the integrated interpretation of bioethics, patient rights, complaints, and complaint-handling processes. Furthermore, it may shed light on potential strategies for the prevention of patient grievances.

Keywords: bioethics, patient rights, patient complaints, medical science, communication, autonomy, self-determination

Júlia FARKAS

University of Pécs, Faculty of Health Sciences, Doctoral School of Health Sciences, Pécs
Department of Pastoral Psychology, Pentecostal Theological College, Budapest
farkas.julia@ptf.hu
ORCID 0009-0007-8980-0272

Tamás BARCSI

University of Pécs, Department of Philosophy of Law and Social Theory
HUN-REN Research Centre for Humanities, Institute of Philosophy, Research Group on
Values and Science of the Hungarian Academy of Sciences
barcsi.tamas@ajk.pte.hu
ORCID 0009-0008-8091-6217

A LOGOTHERAPEUTIC ANALYSIS OF FERTILITY DIFFICULTIES AS AN EXISTENTIAL CRISIS

**Logoterapijska analiza poremećaja fertiliteta,
kao egzistencijalne krize**

**A terméketlenség mint egzisztenciális válság logoterápiás
elemzése**

The aim of this paper is to provide a philosophical understanding of the human well-being and existential crisis, with a special focus on the role of the spiritual dimension. Drawing on the conceptual frameworks of Viktor Frankl's logotherapy and Axel Honneth's theory of recognition, the authors examine the areas of well-being: physical, psycho-social, and spiritual. This philosophically grounded approach is enriched by empirical research focusing on how the logotherapeutic life-affirming triad—meaning, hope, and potential for meaningful action—manifests in the context of fertility difficulties. The

findings suggest that this triad can serve as a practical framework for supporting the reconstruction of a sense of dignity and internal coherence in existential crisis situations.¹

Keywords: logotherapy, existential crisis, hope, meaning, potential for meaningful action, well-being, sense of dignity

1. Introduction

In this study, we investigate how logotherapy and existential analysis can support individuals in coping with existential crises. As a theoretical foundation, we first outline a possible conceptualisation of well-being by examining its three core domains: physical, psycho-social, and spiritual well-being. Particular emphasis is placed on the contributions of Maslow (2003), Honneth (1997; 2013), and Frankl (1997; 2012). We present Frankl's theory of meaning, which asserts that meaning is always situated—tied to a specific person and context (*ad personam, ad situationem*)—and we describe his three ways for the realisation of meaning: through creative values (what we give to the world), experiential values (what we take from the world), and attitudinal values (the stance we adopt toward unchangeable suffering).

Next, we introduce findings from our own empirical study, which combines qualitative and quantitative methods, involving a sample of 24 individuals. These participants had encountered sustained stress conditions, such as fertility difficulties, bullying, cancer, or relationship crises. The research explored how hope, life satisfaction, and potential for meaningful action interact—elements that together constitute what we call the logotherapeutic life-affirming triad. One of the central contributions of this study is the articulation of the concept of potential for meaningful action, understood as the existential capacity to take purposeful steps in the direction of meaning realisation, even in the face of suffering.

2. The basic conditions for well-being

Well-being can be interpreted in many different ways. In the following, we will describe the foundations of well-being based on humanistic psychological theory of basic human needs, two philosophically based psychotherapies and a concept of recognition theory.

¹ The publication of the study was supported by the Hungarian Academy of Sciences “Morals and Science” Research Group.

2.1. The physical well-being

An important component of well-being is the ability of individuals to adequately meet their needs for physiological and physical security (Maslow 2003; Fodor 2007). Ensuring physical well-being presupposes the existence of caring love, especially in childhood and essential care at more vulnerable times of human life (illness, old age). Axel Honneth, in his Hegelian theory of recognition, distinguishes three basic forms of recognition, which can be understood as the basic conditions for a good life (Honneth 1997; 2013). The recognition relationship, which is situated at the first level of the practical relationship with the self, allows for the development of a bodily self-confidence: each person is recognised as a person whose needs are of unique importance to another person. We can describe this relationship in terms of care or love. This concept also points to the relationship between physical well-being and psycho-social well-being.

2.2. Psycho-social well-being (appropriate human relationships, recognition)

A positive relationship with oneself and with other people is an essential element of a good life: meaningful human relationships, social engagement and social integration that is appropriate to one's personality. From a needs-theory point of view, it is about satisfying the needs of belonging, love, social prestige and recognition (Maslow 2003; Fodor 2007). The first form of recognition, Honneth's, should be mentioned here, since our psycho-social well-being cannot be imagined without love relationships. At the second level of the practical relation to the self, the individual is recognised, Honneth writes, as a person with the same moral competence as others. To denote universal equality, we can use the concept of moral acceptance or legal recognition. This can lead to the development of self-respect. The normative self-understanding and moral competence of a person is compromised if a person is not recognised as a subject capable of moral judgement. On the third level of the practical relation to the self, the individual is recognised as a person whose abilities are of constitutive importance for a community, whose way of life and self-actualisation (its value) are accepted by the community. Honneth captures this through the concept of solidarity with alternative lifestyles, which supports the development of an individual's self-esteem.

2.3. Spiritual well-being (the pursuit of a meaningful life)

Man must answer the question of what meaningful life means to him with his life. In addition to observing the norms of coexistence expected of everyone, one's own ethical values are at stake. Intellectual well-being is naturally linked to these two components of well-being, since a person's individual values determine his or her relationship to his or her body, physiological-material needs and

human relationships. The third group of well-being components includes the satisfaction of one's cognitive, aesthetic, and self-actualization needs (Maslow, 2003; Fodor, 2007).

According to the logotherapy and existential analysis developed by Viktor Frankl, the question of the meaning of life is an intrinsically human question. In Frankl's definition, we must see man as a spiritual person: existence is always directed towards a meaning (logos) to be fulfilled, towards something or someone: human existence can be considered human if it is expressed in the service of something or in love for another person (Frankl 2012, 15–38). According to Frankl, if we ask the question of the meaning of life in general (what is the meaning of life in general), we cannot, because it is impossible to answer it. Such a question can only ever be concrete: it can only be asked *ad personam* and *ad situationem*, tied to a specific person and a specific situation. Each personal situation has its own meaning. The question of the meaning of life has to be answered, we have to work on the answer (Frankl 2012, 89–90). Although, according to the logotherapeutic approach, the question of the meaning of life can only be asked in relation to a specific person and a specific situation, one tends to ask about the basis of meaning: is the world meaningful, and if so, why is it meaningful? Frankl believes that the Whole does not have a meaning, but a higher meaning (*Übersinn*), which is beyond meaning, beyond the grasp of human reason. Since the supersense is unprovable and can therefore only be believed in, if not otherwise, as a kind of limiting concept, the religious person defines the supersense as God (Frankl 1997, 55–59; 2012, 90–95). The fulfilment of the meaning of life is through the realisation of values. Frankl distinguishes between three basic categories of values: creative values (in the realisation of which we shape the world in some way), experiential values (which are linked to the experience of some experience) and attitudinal values, which we realise in our attitudes towards the limitations of our existence. In the latter case, we are talking about attitudes to an unchangeable fate: for example, preserving dignity in the face of failure, showing courage in the face of suffering. There are human situations in which it is no longer possible to realize a creative value, but we can still realize experiential values. Even if we no longer have the possibility to do so, it is still possible to fulfil the value of life by developing the right attitude (Frankl 1997, 70–73; Frankl 2012, 95–97).

Existential psychotherapy, developed by the American psychiatrist Irvin D. Yalom, seeks to address anxiety about the human condition (death, freedom, existential isolation and meaninglessness). Yalom adopts Frankl's theory of the three ways of realising meaning and, like Frankl, emphasises the cultural context of meaninglessness. At the same time, Yalom argues that Frankl's approach is

,essentially religious', but he doubts that meaning can be found in the world: drawing on the works of Sartre and Camus, he writes of the world's lack of meaning, of man's abandonment. But the absence of ,cosmic reason' does not necessarily imply the absence of personal reason. Existential psychotherapy aims to help patients who cannot accept a higher meaning as a limiting concept, not to find meaning, but to make meaning (Yalom 2019; Barcsi–Farkas 2023).

The spiritual dimension, as already mentioned, permeates our relationship to the other two well-being components. We can realise creative values, experiential values and attitudinal values in relation to the physical-physiological and social aspects of our lives. We realise creative values in the development of our bodies, our health, and in the fulfilment of our human relationships, but also in the struggle against the insults of recognition. We realise experiential values in experiencing physical experiences or experiences of human relationships (in these cases, we are not just talking about physical or relational experiences, but also about spiritual experiences). We realise attitudinal values in relation to immutable physical or socio-relational endowments. Some experience values are specifically spiritual: learning, cognition, aesthetic experiences, religious and spiritual experiences. Self-realisation occurs through the realisation of spiritual creative values. Self-actualisation can be creative work, the pursuit of some extraordinary achievement, transcendent self-actualisation, or even the conception of love (love in the sense of ,agape') as a life vocation. It is also of great importance to develop the right attitudes towards the conditions of our existence, such as death, freedom, existential isolation and inevitable suffering, as a way of realising spiritual values.

3. Existential crisis

During an existential crisis, one or more aspects of well-being are called into question, the way of life and the values one has been living up to then are radically problematised and one often struggles with a sense of meaninglessness. Frankl uses the concepts of existential vacuum and existential frustration to describe the state of being in a sense of meaninglessness. Existential frustration is not in itself an illness, as it can lead an individual to rethink his or her life and try to find his or her own meaning in life. But if he does not do so, he can easily fall into the trap of conformism or totalitarianism: because he does not know what he wants, he wants what others want him to do in the first case and does what others want him to do in the second (Frankl 1997, 27, 52–53). He can also develop, with physical and psychological symptoms, the so-called noogenic neurosis, which Frankl introduced, distinguishing it from psychogenic neuroses (Frankl 1997, 28–29).

Logotherapy, as an intellectual approach to psychotherapy, can help people experiencing existential frustration and is the most appropriate treatment for noogenic neurosis. The logotherapist engages in a philosophical conversation, a Socratic dialogue with the patient, asking questions, arguing, debating. Logotherapy also uses other specialised methods such as paradoxical intention and dereflexion. Paradoxical intention is based on a person's capacity for self-distancing: the patient is encouraged to do what he or she is anxious about, to seek out situations in which he or she experiences anxiety. The method of dereflexion is related to man's capacity for self-transcendence: the patient's attention should be directed away from himself, from his symptoms, towards the fulfilment of a meaningfulness (Frankl 1997, 169–200).

An existential crisis can lead to a different perception of life and new ways of realising values. In the following, we will interpret existential crisis from a logotherapeutic perspective and add to it based on our research. We believe that hope and the potential for meaningful action play a major role in resolving the crisis, in addition to meaning making.

4. The links between hope, meaning and potential for meaningful action

4.1. Well-being and life satisfaction

A logotherapeutic interpretation of the crisis of well-being is drawn along the lines of noogenetic tensions: meaninglessness, emptiness, stuckness (Batthyány 2020, 13–15, 31–36). Diener interprets well-being not as a goal state but as psychological wealth, which goes beyond the traditional hedonic understanding of happiness (Diener–Biswas –Diener 2008, 6–14, 183–184). Batthyány also writes about the logotherapeutic interpretation of psychological wealth: 'what makes us rich is that we give, if we contribute in our own personal way to making the world a better place' (Batthyány 2020, 36–37). In the following, we will present this broader theory and then turn to our own research, which is based on the mutually reinforcing triad of hope, meaning and potential for meaningful action.

In Diener's theory (2008), psychological richness is not just a set of positive emotional states, but a comprehensive inner experience that includes spirituality, life meaning, positive thinking, quality relationships, and active immersion in work or leisure (Farkas–Barcsi 2024). The results of our own research, in particular the correlations between life satisfaction, hope and meaning, confirm that well-being is not a static state. It is a dynamic state of well-being that can drive individuals to action even in the most difficult situations of life – if they can hold on to something, if they believe and hope that "there is a place for

them” (Batthyány 2020, 23). In line with this, Fredrickson’s (2001) broaden-and-build theory also suggests that positive emotions do not only bring momentary mood improvements, but also build internal resources over the longer term – for example, increasing resilience, creative thinking and social relationships – so that well-being can be understood as a dynamic and constructive process. Satisfaction with life is not just a feeling or mood, but a retrospective and present evaluation of life – a judgement of the extent to which our lives seem to us to be fulfilling and valuable (Diener et al. 1985; Steger et al. 2006). This cognitive level evaluation is a pillar of subjective well-being and is closely related to the physical, psychosocial and spiritual dimensions along which we understand well-being.

4.2. Research for meaning and hope

Our research, licensed by the Scientific and Research Ethics Committee of the Health Sciences Council under the number BM/12939-1/2024, analysed the relationship between meaning and hope in a sample of 24 people, based on logotherapy and existential analysis. We studied participants who had experienced one of the following enduring stressful situations: fertility difficulties, bullying of a child or themselves, cancer, or long-term relationship crises. In addition to questions of value-based meaning, we explored hope and life satisfaction as cognitive aspects of well-being. The role of these three elements was measured by questionnaires and in-depth interviews were conducted using mixed methods: for example, triangulation was used to see how meaning, hope and life satisfaction evolve in individuals with fertility difficulties in the light of numerical data and interviews.

One of the main outcomes of the research was the creation of a new concept for logotherapy practice, the concept of potential for meaningful action. This complex concept, belonging to the spiritual dimension, refers to the fact that, however much hope and reason are present for the individual, if he or she is not able to act, to move, to change, our logotherapy intervention will be ineffective. The manifestation of potential for meaningful action in the logotherapeutic sense is when one not only recognises but also acts on the direction one believes makes sense (Wong 2016).

We hypothesize that the elements of the meaning–hope–potential for meaningful action triad not only mutually reinforce one another in a circular manner, but also function as an existential response system, enabling individuals to cope with existential crises in the face of suffering. We have called this the life-affirming triad. One of our important aims with this study was to incorporate new elements into the methodology of logotherapy. In addition to exploring

questions of meaning based on Frankl's value categories—creative, experiential, and attitudinal—we examined hope and life satisfaction as cognitive aspects of well-being. The role of these three elements was measured through questionnaires, and in-depth interviews were conducted using mixed methods. For example, triangulation was used to assess how meaning, hope, and life satisfaction unfold in individuals with fertility difficulties, in light of both numerical data and narrative interviews. In a logotherapeutic sense, potential for meaningful action is expressed when the individual not only recognises but also takes steps toward the direction that appears meaningful (Wong 2016). We hypothesise that the triad of meaning, hope, and potential for meaningful action functions as a mutually reinforcing existential response system that supports individuals in the face of suffering. We refer to this as the life-affirming triad.

5. The existential crisis of fertility difficulties

5.1. Logotherapy interpretation in fertility difficulties

This interview was conducted with a 40-year-old woman with fertility problems. Fertility difficulties are not only a medical problem, but also a profound psychological and existential crisis that can significantly affect an individual's self-identity, self-esteem and future outlook (Morse–Steger 2019). However, according to the principles of logotherapy, people are able to find new meaning in their lives even when the desired goal, such as having children, is not fulfilled. This ability is rooted in the spiritual dimension and can contribute to inner stability, value-based decisions and meaningful responses.

Qualitative research in Iran, similar to the present research, has shown that overcoming identity crisis and rebuilding self-esteem is crucial for women living with infertility. The authors emphasise that logotherapy can help women to shape their self-identity by defining their own worth not solely through motherhood (Soleimani–Khodabakhshi–Koolaei 2023). Participants emphasised that maintaining hope and an active commitment to a meaningful life – even if motherhood is not achieved – is key to maintaining their female identity and inner balance.

In this process, logotherapy supports not only meaning-seeking thinking, but also the ability to freely choose values despite suffering, and not to renounce a positive attitude towards life. This, in Frankl's (1997) view, is a sign of the freedom and responsibility that belong to the spiritual dimension, which can be preserved without external recognition by others. Logotherapy can provide support in this process so that the individual not only survives the crisis but is able to find meaning in it.

According to Frankl:

He who cannot shape his fate – in the form of the realization of creative values – can no longer shape it, but can still overcome it in another way, namely by realizing attitudinal values, i.e. by relating to the fateful with a correct attitude through real suffering. The precondition for this is that we must acquire the capacity to suffer. This inner mastery, in addition to the renunciation of external shaping, ultimately proves to be shaping: self-shaping. For the acquisition of the capacity to suffer is an act of self-fashioning (Frankl 2012, 97).

This idea is particularly valid for the situation of women with fertility difficulties, where the originally desired goal is not achieved, but the attitude towards suffering becomes malleable. According to the logotherapeutic approach, this self-constructive attitude helps to strengthen the inner experience of dignity and to rebuild inner integrity in life situations where control seems to be lost.

Suffering means achievement and growth. And also, maturation. Because a person who grows beyond himself grows into himself. Yes, the actual performance of suffering is nothing but a maturing process. However, maturation is based on the fact that one gains inner freedom – despite all external dependencies (Frankl 2012, 105).

The use of logotherapy among women with fertility difficulties can help to reduce psychological distress, increase self-esteem and find meaning in life (Mosalanjad–Khodabakhshi–Koolae 2013; Dehghanet et al. 2024).

5.2. Analysis of qualitative material: hope, meaning and potential for meaningful action

In this chapter, we present a qualitative case study exploring the role of meaning and hope as protective factors, demonstrating in practice the concept of potential for meaningful action that we have introduced, which describes the inner force that can be mobilised along meaning and hope. The participant's story shows how the life-affirming triad we have created – the triad of meaning, hope and potential for meaningful action – is spontaneously drawn up and becomes a source of strength in the face of adversity. This triad is modelled on Frankl's tragic triad and we consider it a model that can be applied in practical work. The story shows how these protective factors emerge experientially, spontaneously, and how they are linked to the individual's sense of dignity. Dignity here does not mean human dignity, but a life worthy of human dignity as understood by the individual according to his or her own values, and is thus related to self-fulfilment and self-creation as part of spiritual well-being (respect for human dignity and

equal legal recognition of the freedom of self-fulfilment are prerequisites for self-fulfilment). The preservation of a sense of dignity in an existentially challenging situation indicates that the individual feels able to live a meaningful life in this situation. An internal structure emerges in the participant's recollections that is able to build on the mutually reinforcing relationship between hope, meaning and a sense of dignity, even through the experience of fertility difficulties. Here, the noetic dimension of Frankl's logotherapy model is not an abstract philosophy but becomes a lived experience. The following quotations and interpretations seek to unfold this inner construction.

One after another, the participant lost the children she had hoped for, the implantations proved unsuccessful again and again, yet she retained an inner conviction that her life was not meaningless – and that suffering, though real, did not prevent her from remaining in touch with the possibility of meaning. Hope thus functioned not as a belief in a favourable turn of circumstances but as an inner conviction independent of objective outcomes. However, the interviews also show that not everyone is able to access this sense or hope directly - especially if the crisis persists and there is no help available or understood. In this case, pain may be exacerbated and the experience of coherence may disintegrate (Antonovsky 1987). It is therefore crucial that hope and meaning, even if dormant, are made available to those who cannot relate to it on their own. Help can support the individual in being able to re-perceive the value of their own life.

Hope, as an ethical and spiritual trust in the future, is presented as a sustaining force that carries the possibility of autonomous choice and the experience of inner freedom. This kind of hope is not only an emotional state but also an existential position that contributes to the participant's sense of dignity even when he or she is physically or psychologically vulnerable.

5.2.1. Hope in adversity – based on the interview

Parts of the interviews that have been highlighted and quoted verbatim are indicated in italics and indented below.

- Even if it's hard to fight... I don't derive my happiness from the child.
→ Here, hope is separated from the desired outcome: it is no longer exclusively the existence or absence of a child that determines the interviewee's happiness.

Hope is thus not goal-oriented, but an existential position: a kind of internal space that allows us to move on even after failure. This kind of attitude gives meaning and strength to keep going. Hope thus appears as a change of attitude towards suffering. Although Frankl (1985) gives few explicit descriptions that are hope-centred, behind every sentence he writes there is a 'nevertheless' attitude

that can cling to the possibility of meaning even in the depths of suffering. Snyder (2002), by contrast, describes hope as a cognitive-affective construct consisting of goal-directed thinking and the search for attainable paths - in his model, the subtle tugs of hope in the participant's story are manifested precisely in the refusal to give up action, even when the desired goal is increasingly uncertain.

- I have a confidence that God is watching my life. → A spiritual source of hope, which Lukas says refers to the presence of a noetic dimension (Lukas 2011).

Faith is here understood as trust in God: it does not demand expectations, but gives an inner assurance that life's events are embedded in a larger, transcendent meaning. This trust sustains a life-affirming attitude even in vulnerable situations.

- I don't think all seven are viable, but... we won't let them. → Hope is here expressed in the form of responsibility for life. This is the emotional climax of the interview: the participant states that each embryo has a place in their life. This attitude expresses the ethical aspect of hope.
- I'm going in for a transplant next week. → Restarting the process is in itself an act of hope. For many women, this point is a place of resignation, where there is no more. The participant, on the other hand, acts - it is an expression of noetic freedom.

5.2.2. Interpretation – imbuing experience with meaning

The search for meaning and the discovery of meaning helps the participant not to be a passive witness to events, but to relate to them in a creative way – transforming the events of the past into a new, meaningful narrative. In the spirit of logotherapy practice, this is an active shaping of meaning that reinforces the autonomy of the individual.

- I got everything I needed because God always took care of me. → The statement reflects a narrative reinterpretation of life history. Behind the acceptance of the „not perfect, but sufficient” experience is gratitude, spiritual reflection and meaningful retrospection. In doing so, the participant not only finds meaning in the past, but also retrospectively affirms the subjective unity of the self – a pillar of narrative coherence. (This high level of coherence – post childhood trauma – is striking when compared to the full interview.)
- I'm also quick to go to the bad. → This is a self-ironic reflection, yet it carries a deep self-awareness and self-reflection. The sentence contains a recognition of one's own functioning and an acceptance of responsibility, which is an essential part of the recognition of meaning in the here and

now. This type of reflection is a prerequisite for the participant not only to find meaning, but also to develop a new relationship with his own action, i.e. to activate her own potential for meaningful action.

5.2.3. Potential for meaningful action - the noetic dynamics of the realisation of meaning

- I'm going for a transplant next week. → Action stemming from hope and meaningful experience: the participant re-engages in the process. He wants not only to believe but to participate in his own life. Behind the decision is not naivety, but a mature intention – it is the setting of reason in motion.
- We will not abandon [the embryos]. → This is not only a moral stance, but also a commitment to action. The consequences of the decision have long-lasting consequences – the participant takes them on, preserving not only a sense of dignity but also an active attitude towards life. This is the 'yes' to life in the logotherapeutic sense.
- If it doesn't work, we'll still go back for the rest. → Hope is not only present, but also sets the direction for the future – and in doing so, opens up new patterns of action.

The participant does not have a static faith, but a meaning-based activity. It is the unfolding of potential for meaningful action, which is part of the noetic dimension, as an inner force that allows a person not only to reflect on the possibility of a meaningful life, but also to move towards it. As the story testifies, the participant not only understood and experienced but also activated these dimensions: returning to implantation, deciding on the fate of the embryos, taking a stand on matters of conscience, and spousal communication and self-reflection are all manifestations of this noetic agency. It is not a mere willpower, but an existential commitment: an act of grasping reality.

The qualitative case study presented here clearly shows that hope, reason and potential for meaningful action are not abstract concepts, but mutually reinforcing internal resources that can maintain one's autonomy and affirmative attitude towards life even in crisis situations caused by fertility difficulties. The participant's story exemplifies how the experience of pain and loss can not only be endured, but also interpreted in terms of Antonovsky's coherence theory - as understandable, manageable and meaningful events - integrated and translated into action (Antonovsky 1987; Farkas 2024). The narrative structure organised along the life-affirming triad suggests that the noetic dimension, with its potential for meaningful action, can set people in motion towards meaningful life.

5.2.4. Rebuilding a sense of dignity through reason, hope and potential for meaningful action

If the individual feels that she has lost his sense of dignity, then the spiritual dimension is not accessible at the experiential level, and his connection with the noetic level is broken. In the interview, this rupture is painfully apparent:

- I'm a woman who is worthless, who can't have children. → This is not only a crisis of self-worth, but also a subjective collapse of a sense of dignity.
- At the same time, a noetic movement is set in motion throughout the story: meaning, hope and freedom of choice are activated, and with them a sense of dignity is rebuilt.
- I couldn't look that child in the eye and say, why don't you take... we're not leaving [the embryos]. → It's not just a biological decision; it's an existential decision about responsibility that you don't shirk and pass on to someone else.

In the conceptual framework of logotherapy, this is a noetic act: an expression of one's spiritual freedom and moral responsibility. The person representing the spiritual dimension also supports this movement:

- If they call me, I don't know what to say... I'd rather write a message. → Here the participant draws a line and does not allow the environment to decide for her, about her own body and her future child.

This is an important aspect from a logotherapeutic point of view, since the exercise of inner freedom does not mean idealising circumstances, but also maintaining the boundaries of the self. These details show that the experience of dignity is not an abstract theory, but a concrete reactivation of meaning and hope. When one is able to reconnect with one's noetic sources – whether spiritually, by choice or by boundary drawing – a sense of dignity can be regained.

6. Summary

In Frankl's dimensional ontology, which understands the human being as a physical, spiritual and mental unity, it is the spiritual (noetic) dimension that allows the experience of hope, meaning and a sense of dignity at the existential level. Logotherapeutic assistance becomes truly effective when we can talk not only about finding meaning, but also about realising it.

It is the potential for meaningful action – the capacity to take concrete, existential steps towards meaning – that completes the triad. It is this dynamic, rooted at the spiritual level, that enables the individual to turn his destiny around

in spite of suffering, and thus to make his life truly more than himself. The story of the character in the interview presented is precisely an example of this inner unity and of his mobilised potential for meaningful action, clearly demonstrating that the functioning of the life-affirming triad is not only meaningful, but also measurable and developable. This insight opens new doors for logotherapeutic interventions, particularly in those life stages where the sense of dignity is fragile and where the rebuilding of meaning, hope and potential for meaningful action can be particularly vital. The functioning of the life-generating triad is not merely a theoretical construct, but a practical, existentially experiential response to crises of well-being. The findings suggest that hope, meaning and potential for meaningful action are in a mutually reinforcing circular relationship and thus play a key role in successfully coping with existential crises. The results of this research emphasise that the ability to respond existentially is fundamental to maintaining and restoring well-being.

Bibliography

- Antonovsky Aaron. 1987. *Unraveling the mystery of health: How people manage stress and stay well*. Jossey-Bass.
- Barcsi Tamás. 2014. A pozitív pszichológia és a jó élet filozófiája (*The Philosophy of Positive Psychology and the Good Life*). In Lőrincz István (szerk.): XVII. Apáczai-napok Tudományos Konferencia. *Mobilis in mobili: Egyszerűség és komplexitás a tudományokban. 1–10*. Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó: Győr.
- Barcsi Tamás, Farkas Júlia. 2023. Frankl és Yalom a halálról: A logoterápia és az egzisztenciális pszichoterápia halálértelmezésének filozófiai és párterápiás aspektusai (Frankl and Yalom on Death: Philosophical and Couple Therapy Aspects of Death Interpretation in Logotherapy and Existential Psychotherapy). *Kharón – Thanatológiai Szemle*, 27 (4): 32–49.
- Batthyány Alexander. 2020. *A közömbösség legyőzése: Az értelem megtalálása változó korunkban* (*Overcoming Indifference: Finding Meaning in Our Changing Times*). Ursus Libris.
- Dehghan Maryam, Khodabakhshi-Koolaei Azam, Heidari Hamid, Najdi Nahid. 2024. Improving daily spiritual experiences and hope among infertile women: The impact of spiritually integrated psychotherapy. *Journal of Religion and Health*, 63 (2): 123–135. <https://doi.org/10.1007/s10943-024-01906-z>
- Diener Ed, Biswas-Diener Robert. 2008. *Happiness: Unlocking the mysteries of psychological wealth*. Blackwell Publishing.
- Farkas Júlia. 2024. Hogyan formálnak a hit- és értelemkrízisek bennünket? A szalutogenezis, az identitásfejlődési modell és a toleranciaablak logoterápiával integrált szempontjai (*How Do Faith and Meaning Crises Shape Us? Integrating Salutogenesis, Identity Development Model, and the Window of Tolerance with Logotherapy*). In: Krasznay Mónika (szerk.): *Pasztorálpszichológiai tanulmányok II.: Élettémák – (nem csak) pasztorálpszichológiai gondolatok*. Pünkösdi Teológiai Főiskola. 114–139.

- Farkas Júlia, Barcsi Tamás. 2024. Leisure in pain: A logotherapeutic view. *International Forum for Logotherapy*, 47 (1): 62–80.
- Fodor László. 2007. *Fejezetek a motivációkutatásból (Chapters from the Study of Motivation)*. Gondolat.
- Frankl Viktor Emil. 1985. *Man's search for meaning* (Rev. ed.). Washington Square Press.
- Frankl Viktor Emil. 1997. *Orvosi lélekgyógyászat (Medical Care of the Soul)*. UR Kiadó.
- Frankl Viktor Emil. 2006. *Man's search for meaning*. Beacon Press.
- Frankl Viktor Emil. 2012. *A szenvedő ember: Patodicea-kísérlet (The Suffering Human: A Patodicean Experiment)*. JEL Kiadó.
- Fredrickson Barbara L. 2001. The role of positive emotions in positive psychology: The broaden-and-build theory of positive emotions. *American Psychologist*, 56 (3): 218–226. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.56.3.218>
- Honneth Axel. 1997. *Elismerés és megvetés: Tanulmányok a kritikai társadalomelmélet köréből (Recognition and Disrespect: Studies in Critical Social Theory)*. Jelenkor.
- Honneth Axel. 2013. *Harc az elismerésért (The Struggle for Recognition)*. L'Harmattan.
- Lukas Elisabeth, Schönfeld Helmut. 2021. *Psychotherapy with dignity: Logotherapy in action*. Elisabeth-Lukas-Archiv GmbH.
- Maslow Abraham Harold. 2003. *A lét pszichológiája felé (Toward a Psychology of Being)*. Ursus Libris.
- Morse Jennifer L., Steger Michael F. 2019. Giving birth to meaning: Understanding parenthood through the psychology of meaning in life. In *Pathways and Barriers to Parenthood*. 1–17. https://doi.org/10.1007/978-3-030-43441-1_1
- Mosalanejad Leili, Khodabakhshi-Koolaei Azam. 2013. Looking at infertility treatment through the lens of the meaning of life: The effect of group logotherapy on psychological distress in infertile women. *International Journal of Fertility & Sterility*, 6 (4): 230–237.
- Schooler Jonathan W., Ariely Dan, Loewenstein George. 2003. The Pursuit And Assessment Of Happiness Can Be Self-Defeating. In Brocas Isabelle, Carrillo Juan D. (szerk.): *The psychology of economic decisions*. Vol. 1. Oxford University Press. 41–70.
- Snyder Charles R. 2002. Hope theory: Rainbows in the mind. *Psychological Inquiry*, 13 (4): 249–275. https://doi.org/10.1207/S15327965PLI1304_01
- Soleimani Maryam, Khodabakhshi-Koolaei Azam. 2023. Women living with infertility in Iran: A qualitative content analysis of their experiences. *BMC Women's Health*, 23 (1): 45. <https://doi.org/10.1186/s12905-023-02550-3>
- Steger Michael F., Frazier Patricia, Oishi Shigehiro, Kaler Matthew. 2006. The meaning in life questionnaire: assessing the presence of and search for meaning in life. *Journal of Counseling Psychology*, 53 (1): 80.
- Wong Paul T. P. 2013. From logotherapy to meaning-centered counseling and therapy. In Wong Paul T. P. (szerk.): *The human quest for meaning: Theories, research, and applications*. 2. kiadás. Routledge. 619–647.

Wong Paul T. P. 2016. Integrative meaning therapy: From logotherapy to existential positive interventions. In Wong Paul T. P. (szerk.): *Clinical perspectives on meaning: Positive and existential psychotherapy*. Springer. 329–352. https://doi.org/10.1007/978-3-319-41397-6_20

Yalom Irvin D. 2019. *Egzisztenciális pszichoterápia (Existential Psychotherapy)*. Park Kiadó.

Julija FARKAŠ – Tamaš BARČI

LOGOTERAPIJSKA ANALIZA POREMEĆAJA FERTILITETA, KAO EGZISTENCIJALNE KRIZE

Cilj studije je da pruži filozofsko tumačenje ljudskog blagostanja i egzistencijalne krize, sa posebnim akcentom na ulogu duhovne dimenzije. Nadovezujući se na konceptualni okvir logoterapije Viktora Frankla i teorije priznanja Aksela Honeta, autori ispituju tri oblasti blagostanja: fizičko, psihosocijalno i duhovno blagostanje. Filozofski utemeljen pristup upotpunjen je empirijskim istraživanjem koje istražuje kako se logoterapijska trijada koja potvrđuje život – smisao, nada i akcioni potencijal – manifestuje u kontekstu poremećaja fertiliteta. Rezultati istraživanja sugerisu da ova trijada može poslužiti i kao praktičan okvir za podršku ponovnoj izgradnji osećaja dostojanstva i unutrašnje koherentnosti, narušenih u situacijama egzistencijalne krize.

Gljučne reči: logoterapija, egzistencijalna kriza, nada, smisao, akcioni potencijal, blagostanje, osećaj dostojanstva

FARKAS Júlia – BARCSI Tamás

A TERMÉKETLENSÉG MINT EGZISZTENCIÁLIS VÁLSÁG LOGOTERÁPIÁS ELEMZÉSE

Tanulmányunkban arra keressük a választ, miként őrizhető meg a jóllét egzisztenciális krízishelyzetekben. A frankli logoterápia és az elismerésselmélet alapján három jóllét-dimenziót különítünk el: testi, lelki-társas és szellemi szinteket. Külön figyelmet fordítunk arra, hogyan válhat a szellemi dimenzió belső erőforrássá a szenvedés idején. Empirikus kutatásunkban hosszú távú stresszhelyzetet megélt személyek tapasztalatait vizsgáltuk, különösen a termékenység nehézségek kapcsán. A reményt, az értelmet és a cselekvési potenciált azonosítottuk a megküzdés kulcstényezőiként. A cselekvési potenciált új fogalomként vezetjük be, amely az értelmes cselekvés belső feltételét jelenti. Az „életigenlő triász” modellje ennek a három tényezőnek az egymást erősítő jelenlétéből bontakozik ki. E megközelítés szerint a személyes értékek felé fordulás, a remény és az aktív cselekvés összhangja révén a krízis nemcsak elviselhetővé, hanem értelempotenciállá formálható.

Kulcsszavak: logoterápia, egzisztenciális krízis, remény, értelem, cselekvési potenciál, jóllét, méltóságérzet

KRITIKA

ERDÉLYI Kiara

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Mai Magyar Nyelvi Tanszék
Budapest, Magyarország
Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar
Magyar Nyelvtudományi Tanszék
Budapest, Magyarország
e.kiara98@gmail.com
ORCID 0009-0007-9668-3561

HANGOK A MAGYAR DIASZPÓRÁBÓL

A diaszpórákutató nyelvpedagógiai vonatkozásai

Glasovi iz mađarske dijaspore

Lingvo-pedagoški aspekti istraživanja dijaspore

Voices from the Hungarian Diaspora

The Language Pedagogical Aspects of Diaspora Research

Gazsó Dániel. 2022. *Otthon és itthon: A magyar diaszpóra és anyaországa*. Budapest: Gondolat Kiadó.

Gazsó Dániel monográfiája a diaszpóralét sokrétű lenyomata, amely fontos elméleti és lélektani támpontot nyújt a politika- és történettudomány, a szociológia, az antropológia, sőt némely alkalmazott nyelvészeti diszciplína számára is. A jelen ismertetés arra ad rálátást, hogy az *Otthon és itthon* című kötet milyen adalékokkal szolgál az alkalmazott nyelvészeti kérdéskörök iránt érdeklődő, ezen belül a magyar nyelvet oktató és a magyar kultúra értékeinek megismerését szorgalmazó olvasók számára. Az alkalmazott nyelvészeti irányzatként ismert MID (a magyar mint idegen nyelvi szemlélet) és a könyv témájaként meghatározott diaszpóralét összefonódási pontjában a magyar nyelv származásnyelvként (örökségnyelvként) való tanítása áll, melynek identitásformáló folyamatában a magyar származástudattal bíró nyelvtanuló nem csupán a magyar nyelvet és a kultúrát, hanem azzal párhuzamosan saját magyarságát, identitásának egy új vagy már

elfeledett elemét is (újra) felfedezheti. A tudományos igényű kötet azért is ajánlható a magyar nyelv tanításával foglalkozók számára, mert szerzője – a Kőrösi Csoma Sándor Program (KCSP) ösztöndíjasaként – testközelből is megtapasztalta a diaszpórában élők mindennapjait, élményeit pedig monográfiájában is rögzítette.

A 2022-ben megjelent *Otthon és itthon* című kötet Gazsó diaszpórára fókuszáló kutatómunkájának eredményeként született meg, és a szerző 2020-ban megvédett doktori disszertációjának átdolgozott, kiegészített változata.

A szerző kutatói kiindulópontja az etnográfiai alapú kulturális és szociálintropológia: a társadalom fejlődését meghatározó egyetemes törvények felkutatása helyett (lásd evolucionista felfogás) a kultúrák sajátos értékeinek és belső szerveződésének megértésére koncentrál. A könyvben alkalmazott megközelítés leszámol a karosszék-antropológiával, vagyis az egyoldalú magyarázati lehetőségekre építő, egyedül a külső szemlélődő (a kutató) nézőpontját érvényesítő evolucionista felfogással. Ez a paradigmaváltás a szerző diaszpóráközösségekről való gondolkodását is áthatja: egyfelől kettős perspektívát nyit, másfelől azt vallja, hogy a diaszpóralét és a diaszpórapolitikák nagyfokú diverzitást mutatnak, természetük pedig dinamikusan változóként írható le. A kötet kettős nézőpontú megközelítése lehetővé teszi a magyar diaszpórák korábbiaknál átfogóbb leírását, és általában a diaszpórában élők magyar nyelvhez és kultúrához való viszonyulásának teljesebb megértését. Ezek az adalékok a magyarnyelv-oktatás számára főleg azért lehetnek tanulságosak, mert a megfelelő származásnyelvi módszertan kialakításához köztudottan nélkülözhetetlen a magyar gyökerekkel rendelkező nyelvtanuló életterének és motivációjának megismerése, ahogyan nyelvi hátterének és tudatosságának felderítése is.

A könyv előszóból, bevezetésből és négy témakifejtő részből áll. A kötet szerkezeti felépítése a külső perspektívától fokozatosan halad a belsőig, a nézőpontváltás a harmadik és a negyedik fejezet között következik be.

A könyvhöz Kántor Zoltán szociológus és politológus írt előszót, aki amellett, hogy már tudományos szárnybontogatása óta ismeri a szerzőt, témavezetőként kísérté figyelemmel a kötet alapját képező disszertáció megszületését. Kántor a következőképpen méltatja a könyvet: „túlzás nélkül állíthatom, hogy a témában megkerülhetetlen [...], megélt és átélt munkát tart kezében az olvasó” (Kántor 2022, 13).

A bevezetésben a diaszpórákutásban (is) hasznosítható antropológiai megközelítésről, illetőleg a munka tartalmáról kapunk képet. Ebben a részben a diaszpóra úgy nyer értelmet, mint az emberi képzelőerő intézményesült formája, ami ugyan felülről, a politikai és nemzetállami szereplők által konstruált, megértéséhez a benne élő emberek feltételezéseinek és vágyainak figyelembevétele is szükséges.

A bevezetést követően a téma kifejtése négy fő részre tagolódik. Az első rész általános, a külső interpretáló szemszögét tükröző ismereteket tartalmaz. Itt többek között választ kapunk arra, „mit jelentett a *diaszpóra* régen és ma?”, „mikor és hogyan vált szét az eredetileg szinonim *diaszpóra* és *szórvány* kifejezés jelentése?”, illetőleg „milyen kritériumok alapján dönthető el, hogy adott közösség *diaszpóra*-e vagy sem?”. A második rész kutatási kérdései a magyar viszonyok feltárására irányulnak. Ez a fejezet a magyar diaszpóra fejlődéstörténetét és a jelenkori magyar társadalmat érintő migrációs folyamatokat mutatja be, ahol a történelmi múlt és az aktuálpolitikai jelen egymást kiegészítő látószögek. Itt nyerünk betekintést a magyar diaszpóra négy fejlődéstörténeti szakaszába, egészen az első világháború előtti időszaktól az 1989-es rendszerváltást követő évekig, ugyanakkor olyan, a korunk emberét érintő társadalmi ügyekbe is, mint pl. a kollázslét, az idegenellenesség és az asszimiláció. A harmadik fejezet a diaszpóra politikai vetületeit, a diaszpóra és az anyaország kapcsolatát, illetőleg a Kőrösi Csoma Program szerepét tárgyalja. Ez a rész összekötő egységként szolgál a korábbi fejezetek és a negyediket alkotó mélyinterjúk között. A külsőtől a belső felé haladó nézőpont-módosulás zökkenőmentességét a harmadik rész utolsó alfejezetének (*A Kőrösi Csoma Program*) szerzői pozícióváltása biztosítja. Az első és a második fejezetben a szerző még kutatói szerepkörében, a harmadik részben pedig már a diaszpóralét közvetlen megfigyelőjeként, a chilei magyar közösség megmaradásáért tevékenykedő ösztöndíjasként tárja eléink meglátásait. Ezt követően jutunk el a tisztán belső nézőpontú negyedik részhez, ahol kilenc, eltérő nyelvi és kulturális viszonyok között élő diaszpórávezetővel készített interjú leirata olvasható. A mélyinterjúk a világ különböző szegleteiről, az amerikai, a venezuelai, az ausztriai, a svéd, a német és az ausztráliai diaszpórák közösségekről tudósítanak. Minden interjú előtt megtalálható az interjúalany rövid bemutatása, amely segít belehelyezkedni a másik fél helyzetébe. Ezekből kiderül, hogy a diaszpórávezetők családjai miért hagyták el Magyarországot, és végül melyik másik országban leltek új otthonra.

Az eddigiekből is látszik, hogy az elsősorban antropológiai indíttatású, diaszpórákutatással foglalkozó munka több okból is hasznos olvasmány a magyar nyelvet és kultúrát tanítók számára. A MID-ben a diaszpórákutatás jelentőségét a származásnyelvi oktatás adja, amely mostanra nyelvpedagógiai fogalomká vált. A diaszpórában élő (vagy onnan hazatérő) nyelvtanulók igényeit és fejlesztési lehetőségeit a származásnyelvi pedagógiában fektetik le. A származásnyelvi oktatás fogalma a kétnyelvű, szórványban vagy diaszpórában élő gyermekek és felnőttek szervezett keretek közötti tanítását jelöli (Maróti 2021, 129). A diaszpórákutatás felől közelítve a származásnyelv mint terminus olyan nyelvvállapot, amely a legalább második generáció óta diaszpórában élő, az anya-

országához érzelmileg és kulturálisan kötődő egyének sajátja (Maróti 2021, 136; Giay 1998, 19). Régóta kérdéses, vajon mivel magyarázható a második és további generációk újult érdeklődése szüleik, nagyszüleik kultúrája iránt. Herberg (1956) tézise szerint míg az emigránsok gyermekei (a másodgenerációsok) – a teljes beilleszkedés és a siker reményében – alapvetően igyekeznek eltávolodni származási közösségüktől, addig a harmadgenerációsok, minthogy szüleik révén már elérték a kívánt társadalmi státust, szabadabban és nagyobb érdeklődéssel fordulnak az elődeik által elhagyott nyelvi és kulturális örökség felé (Herberg 1956; Nagy 1977, 9–10).

A magyar határokon kívül csak bizonyos színtereken van lehetőség magyar nyelven kommunikálni (pl. család, kisebbségi közösségi események), emiatt a diaszpórában élők nyelvhasználatát bizonytalanság jellemezheti. Az asszimilációnak kitett bevándorló családok biztonságérzetét nagyban növeli az új környezet nyelvének magas szintű ismerete, miközben a befogadó országok csak ritkán támogatják a nyelv megőrzését elősegítő intézmények fenntartását. A diaszpórában élők esetében – nyelvtanítási szempontból – a környezetnyelvből származó kontaktusjelenségek beépülésével, illetőleg bizonyos magyar nyelvi kompetenciák leépülésével, esetleg azok teljes hiányával szükséges számolnunk (Nádor 2018, 15–16). E téren legelőször is azt tapasztalhatjuk, hogy az olvasás és az írás kompetenciája kezd visszaszorulni. Előfordulhat, hogy a többedgenerációs magyar leszármazottak ugyan (még) tisztában vannak a magyar kultúra sajátjaival, a magyar nyelvi kommunikáció már komoly nehézségeket jelent számukra. Végére is

[a]z, hogy meddig őrizhető meg az anyanyelv diaszpórában, ma már, amikor a világhálónak köszönhetően bármikor lehet beszélni valakivel, filmeket, híreket nézni, online folyóiratokat, könyveket olvasni, blogot írni, ugyanúgy egyéni döntéstől függ, mint az elvándorlás (Nádor 2018, 16).

Az *Otthon és itthon* című monográfia egyik MID-szempontból sarkalatos megállapítása, hogy a diaszpórában élők továbbra is kötődnek az óhazához, közülük pedig többen is vágynak a hazalátogatásra vagy a hazatérésre. Ez annyiban lényeges, hogy a hazalátogatók és a hazatérők számának fokozatos növekedése a magyar származásnyelv célnyelvi környezetben történő oktatása iránti igény megerősödését vonhatja maga után. A monográfia alapján a származási helyhez való kötődés alapvető jelentőségű a diaszpóráközösségek belső önmeghatározásában és külső megítélésében. Olyannyira, hogy Gazsó a migrációs eredeten, a társadalmi integráción és az etnikai határmegtartáson kívül az anyaország-orientációt is a diaszpóra csoportkohéziós összetevői között tartja számon (Gazsó

2022, 49–70). Habár a szerző értelmezésében az anyaország-orientáció elsősorban nem honvagyat vagy hazavágyódást, hanem a kollektív tudatot is átható speciális kötődést jelent a valós vagy elképzelt származási helyhez (Gazsó 2022, 64), alighanem ez az az identitáselem, amely a hazaköltözésre való hajlandóság egyik fokmérője is. A jelenség bemutatására vegyük a könyvben is idézett Safran-féle diaszpóradefiníció (Safran 1991) egyik anyaország-orientációval kapcsolatos pontját: „[a diaszpórák közösségei tagjai] az óhazájukra úgy tekintenek, mint igaz és ideális hazájukra, ahová nekik vagy leszármazottaiknak esetlegesen vissza lehet (vagy kell) térniük, ha azt a körülmények engedik” (Safran 1991, 83–84¹). Az itt leírtak összefüggenek a 2020 óta működő Diaszpóra Felsőoktatási Ösztöndíjprogram egyre nagyobb népszerűségével, melynek keretében a diaszpórában élő fiatalok magyarországi felsőoktatási intézményekben folytathatják tanulmányaikat és/vagy nyári egyetemi kurzusokon vehetnek részt. Az ösztöndíjas időszak alatt a különböző nyelvi bemenettel érkezők közelebb kerülhetnek magyar gyökereikhez, emellett jobban elmélyedhetnek a magyar nyelvben és kultúrában. A fiatalok egy része éppen azért jelentkezik a programra, hogy célnyelvi környezetben tanulhassa felmenőinek nyelvét, a magyart. Eközben az is megfigyelhető, hogy a diaszpórában élők – mintegy a származási helyhez és az ott élőkhez való kapcsolódási szándék jeleként – gyakran szerveznek karitatív jellegű pénzgyűjtést egyes magyarországi régiók, vagy nehéz helyzetben lévő közösségek megsegítésére (Gazsó 2022, 170).

Miként a világban élő magyarok, a származásnyelvi oktatást igénylők száma is szakmai becsléseken alapul. Gazsó az elvándorlás útján létrejött közösségek lélekszámának meghatározásában arra jut, hogy megközelítőleg annyi magyar élhet diaszpórában, mint ahányan a határváltoztatások miatt létrejött, őshonos kisebbségi közösségekben. Eszerint kb. 2–2,5 millió fő él jelenleg is diaszpórában (Gazsó 2022, 75), közülük legtöbben az Egyesült Államokban (kb. 1,4 millió fő) és Kanadában (316 ezer fő) (Gazsó 2022, 76–77). 2023-ban az Egyesült Államokból és Kanadából érkezett a legtöbb fiatal Magyarországra a Diaszpóra Felsőoktatási Ösztöndíjprogram keretében (internet1). Az Egyesült Államokat és Kanadát magában foglaló észak-amerikai kisebbségi környezetben élők nyelvtanulási igényeit nem csupán a Diaszpóra Ösztöndíjprogramban való jelentős részvételük mutatja, hanem az is, hogy körükben – a szerző felmérése alapján – rendre felmerül a magyarnyelv-oktatás szükségessége. Az ottani tananyagok összeállításában elsősorban az odaérkező KCSP-ösztöndíjasok szaktudása jelent nagy segítséget (Gazsó 2022, 227–228). A származásnyelvi oktatás tekintetében a monográfiában ismertetett statisztikai adatok arról vallanak, hogy a diaszpórikus

¹ Gazsó (2022, 63) fordítása.

léthelyzetet megtapasztaló nyelvtanulók nyelvi-kulturális háttere nagy valószínűséggel valamely észak- vagy dél-amerikai területhez köthető.

Az Egyesült Államokban régre visszanyúló hagyománnyal bír a közösségépítést elősegítő cserkészlet. Az amerikai cserkészfoglalkozásokon és általában a diaszpórákban is elképzelhető ahhoz hasonló eset, mint amiről Lendvai-Lintner Imre, a Külföldi Magyar Cserkészszövetség elnöke mesélt az egyik mélyinterjújában:

Volt olyan, hogy régi nagy cserkészvezető elhozta hozzánk az unokáját, a kis Józsikát, aki egy mukkot sem tudott, hogy mi tanítsuk meg magyarul. Közöltük vele, hogy nem tanítjuk meg magyarul, adja be a magyar iskolába, foglalkozzanak vele a szülei, tanuljon meg magyarul, és amikor az alapszintet elérte, akkor majd bevesszük a cserkészletbe. A baj az, hogy amint valaki egy másik nyelven megszólal, mindenki átvált arra, mert az sokkal könnyebb nekik. Látom az unokáimnál is, hogy amikor valaki megszólal angolul, rögtön rákapcsolnak az angolra (Lendvai-Lintner 2022, 256).

A nyelvmegőrzés kihívásairól szóló sorok szerint az alapszintű magyar nyelvtudás egyes esetekben akár a közösségi eseményeken való részvétel előfeltétele is lehet. A közösséghez való tartozás vágya tehát újabb ok lehet arra, hogy az érintettek felfedezzék elfeledett nyelvi és kulturális örökségüket.

A monográfiában hangsúlyos szerephez jutó Kőrösi Csoma Sándor Program (KCSP) olyan anyaországi, a diaszpórában élők magyar nyelvi és kulturális ismereteit ápoló kezdeményezés, amely szorosan kapcsolódik a MID-tanári feladatkörökhöz. A könyvben ismertetett kutatás alapján 2016 és 2018 között a nyelvoktatás a négy leggyakoribb feladatkör között szerepelt a KCSP-ösztöndíjasok napirendjében (Gazsó 2022, 226). A magyar nyelv oktatása legtöbbször hétvégi iskolákban valósult meg, de az ösztöndíjasok csoportoknak és magánszemélyeknek is tartottak nyelvórákat (Gazsó 2022, 225).

A szerző KCSP-ösztöndíjasként szerzett élményeivel a *Chilei kiküldetésem trilógiája* című részben (Gazsó 2022, 230–239) ismerkedhetünk meg. Kollégájával együtt 2014 áprilisában érkezett Santiagóba azzal a megbízással, hogy segítse a Chilei–Magyar Kulturális Egyesület munkáját. Nehezítette helyzetüket, hogy más térség országaitól eltérően a chilei kolónia akkoriban nem rendelkezett saját kultúrházzal, cserkészegylettel, de tánc- és sportegyesülettel sem. Ottlétük alatt filmklubot, táncházat, főzőkurzust és beszélgetőesteket is szerveztek a magyarul alig beszélő közösség tagjai számára, akikkel leginkább spanyol nyelven tartották a kapcsolatot (Gazsó 2022, 231). Legizgalmasabb feladatuk mégis a Chilében élő magyar származásúak felkutatása volt, hogy a lehető legtöbben megismerjék az

egyesületet és az általuk szervezett rendezvényeket. Az ösztöndíjasok így találkoztak többek között a Szabó és a Gerzanits családdal, akik örömmel megosztották gondolataikat magyarságukról, illetőleg a magyar nyelvről és kultúráról. A chilei magyarok beszámolóí lélektanilag keretezik a monográfiát, általuk jobban megérthetjük, miért dönt úgy valaki, hogy egy távoli kolóniában (újra) elkezd magyarul tanulni. Szabó Antonio, aki tiszteletbeli magyar konzul az észak-chilei Arica városában, a következőket osztotta meg: „Nem tudok magyarul, a magyar történelmet sem nagyon ismerem, de azt tudom, hogy Magyarország több mint ezeréves, és hogy István király alapította. Apámat is Istvánnak hívták, a fiamat és az unokámat is Istvánnak hívják” (Gazsó 2022, 232). A beszélgetésből hamar kiderült, hogy Antonio feleségének édesanyja korábban kapcsolatban állt egy Laura nevű magyar nővel, akinek unokája, Gerzanits Pyroska szintén Aricában él. Mint megtudjuk, Pyroska sem beszél már magyarul. Ő spanyol nyelven arról mesél, hogy néhány magyar szóra és az esti imára még emlékszik, utóbbit pedig azóta is mindig elmondja gyermekeinek lefekvés előtt, pont úgy, ahogyan azt az édesapja is elmondta neki (Gazsó 2022, 232). Míg Antoniónak máig szívfájdalma, hogy nem tud magyarul, Pyroska egyik álma az, hogy legalább annyi időre visszatérjen családjával Magyarországra, hogy két kislánya megtanulja a nyelvet (Gazsó 2022, 233).

A magyar diaszpórák átfogó bemutatását tartalmazó *Otthon és itthon* című kötetben – bár implicit módon – számos a nyelvpolitikához, szociolingvisztikához és a magyar mint idegen nyelv oktatásához kapcsolódó kérdéssel találkozhatunk. Gazsó egyebek közt szót ejt arról, mi motiválhatja a diaszpórában élőket a hazatérésre vagy a hazalátogatásra, miben nyilvánul meg az elvándorló családok származási helyhez (és nyelvhez) való kötődése, illetőleg mennyiben lehetséges az elődök kultúrájának és nyelvének megőrzése egy távoli kolóniában. A különböző léhelyzeteket átél és megfigyelt szerző hiteles szócsöve a diaszpóráközösségeknek, aki a kutatói szerepkörhöz kötődő elméleti kérdések mellett a személyes sorsokat is tárgykörének tekinti.

A MID látószögében a kötet legnagyobb értékét az adja, hogy a benne található statisztikai és lélektani ismeretek hozzájárulhatnak a származásnyelvi oktatás sikerességéhez. Különösen igaz ez a belső nézőpontot érvényesítő részekre, ahol a chilei kolónia tagjai, illetőleg a világ különböző szegletein élő diaszpórávezetők adják közre legbensőbb gondolataikat a magyar nyelvről és kultúráról. Azzal, hogy átfogóan megismerjük a diaszpóráközösségek szervezettségét, valamint a diaszpórában élők környezetét, vágyait és nyelvtanulási motivációit, megfelelőbb származásnyelvi módszertant dolgozhatunk ki számukra.

Irodalom

- Diaszpóra Felsőoktatási Ösztöndíjprogram. Az ösztöndíjprogramról. <https://diasporascholarship.hu/hu/rolunk/> (2025. máj. 5.)
- Gazsó Dániel. 2022. *Otthon és itthon: A magyar diaszpóra és anyaországa*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Gyay Béla. 1998. A magyar mint idegen nyelv fogalma. In Gyay Béla – Nádor Orsolya szerk., *A magyar mint idegen nyelv: Hungarológia*. 18–25. Budapest: Osiris Kiadó.
- Herberg, Will. 1956. *Protestant-Catholic-Jew: An Essay in American Religious Sociology*. New York: Doubleday, Garden City.
- Kántor Zoltán. 2022. Előszó. In Gazsó Dániel: *Otthon és itthon: A magyar diaszpóra és anyaországa*. 13–14. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Lendvai-Lintner Imre. 2022. „...a diaszpórában működő szervezetek legtöbbjét cserkészek alapították”. In Gazsó Dániel: *Otthon és itthon: A magyar diaszpóra és anyaországa*. 243–260. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Maróti Orsolya. 2021. Ismeretlen, de nem idegen nyelv – A származásnyelvi tudásszerkezetről és oktatási helyzetről. In Bándli Judit – Pap Andrea – Zajacz Zita szerk., *MID-körkép. Magyar mint idegen nyelv: Oktatási helyzetek, módszertani tudnivalók*. 129–150. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó – Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- Nádor Orsolya. 2018. *Tanított (anya)nyelvünk*. Budapest: L'Harmattan Kiadó – Károli Gáspár Református Egyetem.
- Nagy Károly. 1977. Magyar iskolák az Egyesült Államokban. In Nagy Károly szerk., *Tanít-sunk magyarul: Tanulmányok, cikkek, beszélgetések a szórványmagyarság nyelvoktatásáról, kultúra-műveléséről*. 5–11. New York: Püski.
- Safran, William. 1991. Diasporas in Modern Societies. Myths of Homeland and Return. *Diaspora: A Journal of Transnational Studies* (1): 83–99.

Zoltán SZÚTS

Eszterházy Károly Catholic University
Faculty of Pedagogy, Eger, Hungary
szuts.zoltan@uni-eszterhazy.hu
ORCID 0000-0001-8539-670X

Vanessza KAPUSI

Eszterházy Károly Catholic University
Doctoral School of Education, Eger, Hungary
kapusi.vanessza@icloud.com
ORCID 0009-0005-1661-5055

Dalma Lilla DOMINEK

Ludovika University of Public Service, Budapest, Hungary
Dominek.Dalma.Lilla@uni-nke.hu
ORCID 0000-0002-8460-640X

PLATFORMS, POWER, SPEECH

Platforme, moć, govor

Platformok, hatalom, beszéd

Gergely Gosztonyi: *Censorship from Plato to Social Media*. [Cenzúra Arisztotelésztől a Facebookig]. Springer, 2023, 182 p.

In an era characterised by the dissemination of false information and the manipulation of algorithms, the subject of censorship has become increasingly pertinent. In the context of current societal challenges pertaining to the maintenance of free expression in the face of content that is deemed harmful or misleading, academic works such as Gosztonyi's contribute a valuable degree of clarity and structure to an increasingly fragmented debate.

Gergely Gosztonyi's book *Censorship from Plato to Social Media* presents a timely and in-depth exploration into one of the most enduring and increasingly

complex phenomena in legal, political, and technological discourse: censorship. Published in 2023 as part of Springer's *Law, Governance and Technology* series (Volume 61), the book builds upon the author's earlier Hungarian publication, expanding its scope for an international audience. Gosztonyi, a legal scholar with a strong interdisciplinary orientation, examines how the forms and functions of censorship have evolved from antiquity to the digital present, with particular emphasis on content moderation in social media environments.

The book opens with an accessible yet thought-provoking introduction that draws attention to contemporary regulatory dilemmas, such as the European Union's amendment of the Audiovisual Media Services Directive (AVMS). This serves as a springboard for a broader inquiry into the dynamics between freedom of expression, copyright, and algorithmic content filtering. Gosztonyi's central aim is to redefine censorship as a fluid and multifaceted concept shaped by technological innovation, shifting societal norms, and legal frameworks. He draws on various methods – including legal analysis, historical case studies, and comparative approaches – to illustrate the changing contours of content control.

In his work *Censorship from Plato to Social Media*, Gosztonyi explores the historical arc of censorship tracing its evolution from ancient philosophical debates to contemporary challenges in the digital age. The initial chapters delve into the intellectual underpinnings of censorship, beginning with Plato's advocacy for strict control over artistic expression to protect the moral fabric of the ideal state. This perspective was mirrored in Ancient Rome, where censorship was institutionalized to maintain public morality and social order. During the Middle Ages, censorship became closely tied to religious authority, with the Catholic Church's *Index Librorum Prohibitorum* serving as a prominent example of efforts to suppress heretical and non-conforming ideas. The invention of the printing press in the 15th century amplified concerns over the dissemination of unregulated information, prompting both religious and secular authorities to increase control over printed materials.

The Enlightenment era marked a significant shift in attitudes toward censorship. Thinkers like Voltaire and Diderot championed freedom of expression and criticized the suppression of ideas, advocating for the dissemination of knowledge to empower individuals and challenge authoritarian rule. This period saw the emergence of liberal democratic ideals that emphasized individual rights and the importance of a free press in fostering informed public discourse. However, the 20th century revealed that censorship did not vanish with the rise of liberal democracies. Authoritarian regimes, such as Nazi Germany and the Soviet Union, employed sophisticated propaganda and censorship apparatuses to control information and suppress dissent. Even within democratic societies, wartime periods often saw the

implementation of censorship measures aimed at maintaining national security and public morale. Gosztanyi narrates this historical trajectory through a nuanced lens, emphasising the socio-political contexts that have shaped each era's approach to regulating speech. His analysis underscores the persistent tension between the desire to protect societal values and the imperative to uphold individual freedoms. By situating contemporary debates on digital censorship within this rich historical framework, Gosztanyi invites readers to consider the complexities and enduring challenges of balancing freedom of expression with the need for regulation in an ever-evolving information landscape.

One of the book's most compelling sections explores the digital environment, where social media platforms now act as powerful intermediaries of communication. Gosztanyi highlights how platforms such as Facebook, Twitter, and YouTube have evolved into quasi-regulatory entities, establishing their own forms of quasi-legislation through terms of service and community standards. He systematically categorizes censorship into political, economic, and voluntary (self-censorship) types and underlines how algorithmic moderation and opaque decision-making structures challenge traditional notions of legal accountability and transparency.

Gosztanyi sheds light on the evolving legal landscape governing online content moderation, particularly through the lens of European jurisprudence. A dedicated chapter explores the legal frameworks and case law of the European Court of Human Rights (ECtHR) and the Court of Justice of the European Union (CJEU), illustrating the intricate balance between intermediary liability and freedom of expression in the digital age.

One of the pivotal cases analyzed is *Delfi AS v. Estonia*, where the ECtHR held that an online news portal could be held liable for offensive comments posted by its readers. Despite Delfi's implementation of a notice-and-takedown system, the Court found that the portal's failure to prevent the publication of clearly unlawful comments constituted a justified and proportionate restriction on its freedom of expression. This ruling underscored the responsibility of online platforms to proactively monitor and moderate user-generated content, especially in cases involving hate speech or incitement to violence. In contrast, in *Magyar Tartalom-szolgáltatók Egyesülete and Index.hu Zrt v. Hungary*, the ECtHR adopted a more lenient stance. It ruled that imposing objective liability on website operators for user comments – without considering the effectiveness of existing moderation mechanisms – violated Article 10 of the European Convention on Human Rights. This decision highlighted the importance of balancing reputation protection with the right to freedom of expression, particularly when the comments do not constitute hate speech.

Gosztonyi further analyzes the CJEU's decision in *L'Oréal SA v. eBay International AG*, which addressed the liability of online marketplaces for trademark infringements committed by their users. The Court held that eBay could not benefit from the liability exemption provided under Article 14(1) of the E-Commerce Directive if it played an active role in promoting or optimizing the sale of counterfeit goods. This ruling clarified the conditions under which online intermediaries can be held accountable for user activity – especially when they exert knowledge of or control over infringing content.

By juxtaposing these landmark cases, Gosztonyi illustrates the nuanced and, at times, inconsistent application of liability principles for online platforms within European jurisprudence. He contrasts the European regulatory approach with that of the United States and China, revealing how distinct legal traditions navigate the balance between freedom of expression and competing rights and societal interests. In the U.S., for instance, Section 230 of the Communications Decency Act provides broad immunity to online platforms for user-generated content, fostering a more permissive environment for free speech. Conversely, China's stringent regulations and state-controlled internet infrastructure exemplify a model where censorship and content control are heavily emphasized. Gosztonyi's analysis underscores the challenges faced by policymakers and legal systems in adapting traditional legal concepts to the rapidly evolving digital landscape. His work contributes to the ongoing discourse on the responsibilities of online intermediaries and the protection of fundamental rights in the age of social media.

The discussion on the European Union's *Digital Services Act* (DSA) and *Digital Markets Act* (DMA) provides critical context for understanding the future of digital governance in Europe. Gosztonyi examines the European Union's ambition to reclaim control over digital infrastructure and ensure greater accountability among large online platforms, aligning with broader discussions of digital sovereignty in policy debates. He outlines how the DSA introduces new mechanisms to address illegal content, misinformation, and systemic risks - such as the Notice and Action Mechanism (NAM) and enhanced responsibilities for Very Large Online Platforms (VLOPs).

The book also includes a comprehensive examination of China's approach to internet governance, framing it within the concept of "digital authoritarianism." This model leverages advanced technologies, such as facial recognition, artificial intelligence (AI), and big data analytics, to exert pervasive control over information and society. Gosztonyi emphasizes that while China has implemented certain regulatory measures related to data protection and consent, these provisions typically exclude the operations of state security agencies. As a result, the

surveillance infrastructure continues to operate with extensive reach and limited transparency, serving as a powerful tool for maintaining centralized control.

Gosztonyi also addresses the structure of China's internal surveillance regime, emphasizing the role of technologies such as facial recognition, artificial intelligence, and data-driven monitoring in maintaining state control. He highlights how these tools contribute to a system of real-time population oversight that reinforces authoritarian governance. Although recent regulations suggest an interest in data protection, such as requiring consent for facial recognition in certain contexts, these rules largely exclude state security agencies. As a result, the broader surveillance apparatus remains expansive and operates with minimal transparency.

In his analysis, Gosztonyi focuses on the implications of China's digital authoritarianism for global norms surrounding freedom of expression and privacy. By demonstrating how digital tools can enable comprehensive state control, the Chinese model challenges democratic values and underscores the urgent need to protect digital rights worldwide.

In the final chapter, "Possible Directions for the Future," Gosztonyi reflects on the tensions between technological advancement and freedom of expression. He discusses the concept of the "splinternet," wherein national or regional internet ecosystems fragment the once-unified global web. The author stresses that future regulatory efforts must be proportionate, context-sensitive, and grounded in fundamental rights. He also highlights initiatives like the Santa Clara Principles and the Council of Europe's guidelines, which seek to enhance transparency and accountability in digital content governance.

Censorship from Plato to Social Media is a seminal and insightful contribution to studying digital communication, legal regulation, and public discourse. Gosztonyi's interdisciplinary methodology, balanced narrative, and legal precision make this volume particularly valuable for scholars, policymakers, media professionals, and anyone interested in the digital age's evolving nature of freedom of expression. The book successfully maps the complexity of censorship while offering an explicit and informed perspective on the pressing questions that define our contemporary information society.

TARTALOM

JÓKAI MÓR – 200

SZILÁGYI Márton: A megszállottság rendje (Jókai Mór: <i>A nyomorék naplója</i>)	3–13
T. SOMOGYI Magda: Állatnevek Jókai műveiben	15–31

IRODALOM ÉS NYELVÉSZET

LÁBADI Zsombor: Madarak, tájak és gyermekek (Fehér Ferenc lírai pillanatképei a kritika tükrében)	35–47
BÁNKI Éva: A roma származású szereplők életstratégiái és narratív funkciói Tar Sándor novellaciklusában (<i>A mi utcánk</i>)	49–56
KURCZ Ádám István: Erdőre és fákra utaló helységnevek a Kárpát-medencében (II.)	57–75

FILOZÓFIA ÉS ETIKA

BENE Adrián: Az empátia és a szolidaritás fenomenológiája	79–95
DOBAI Attila: Pszichiátriai betegek az egészségügyi rendszer és a társadalom labirintusában	97–114
PRIPKÓ Judit: Az egészségügyben megjelenő betegpanaszok vizsgálata a bioetikai alapelvek mentén	115–128
FARKAS Júlia – BARCSI Tamás: A terméketlenség mint egzisztenciális válság logoterápiás elemzése	129–144

KRITIKA

ERDÉLYI Kiara: Hangok a magyar diaszpórából. A diaszpórakutatás nyelvpedagógiai vonatkozásai (Gazsó Dániel: <i>Otthon és itthon: A magyar diaszpóra és anyaországa</i>)	147–154
SZÜTS Zoltán – KAPUSI Vanessza – DOMINEK Dalma Lilla: Platformok, hatalom, beszéd (Gergely Gosztonyi: <i>Censorship from Plato to Social Media</i> [Cenzúra Arisztotelésztől a Facebookig])	155–159

SADRŽAJ

MOR JOKAI – 200

Marton SILAĐI: Ustrojstvo opsednutosti (Mor Jokai: <i>Dnevnik jednog bogalja</i>)	3–13
Magda T. ŠOMOĐI: Imena životinja u delima Jokaija	15–31

KNJIŽEVNOST I LINGVISTIKA

Žombor LABADI: Ptice, predeli i deca (Lirski prizori Ferenc Fehera u ogledalu kritike)	35–47
Eva BANKI: Životne strategije i narativne funkcije junaka romskog porekla u novelističkom ciklusu Šandora Tara (<i>A mi utcánk [Naš sokak]</i>)	49–56
Adam Istvan KURC: Nazivi mesta u Karpatskoj kotlini koji se odnose na šume i drveće (II.)	57–75

FILOZOFIJA I ETIKA

Adrijan BENE: Fenomenologija empatije i solidarnosti	79–95
Atila DOBAI: Psihijatrijski bolesnici u lavirintu zdravstvenog sistema i društvene sredine	97–114
Judit PRIPKO: Uvid u prigovore pacijenata prilikom korišćenja zdravstvene zaštite u svetlu bioetičkih principa	115–128
Julija FARKAŠ – Tamaš BARČI: Logoterapijska analiza poremećaja fertiliteta, kao egzistencijalne krize	129–144

KRITIKA

Kiara ERDELJI: Glasovi iz mađarske dijaspor. Lingvo-pedagoški aspekti istraživanja dijaspor (Danijel Gažo: <i>Kući i kod kuće.</i> <i>Mađarska dijaspora i matična zemlja</i>)	147–154
Zoltan SIČ – Vanesa KAPUŠI – Dalma Lila DOMINEK: Platforme, moć, govor (Gergelj Gostonji: <i>Cenzura od Platona do društvenih medija.</i> [<i>Cenzura od Aristotela do Fejsbuka</i>])	155–159

CONTENTS

MÓR JÓKAI – 200

Márton SZILÁGYI: The Order of Obsession (Mór Jókai: <i>A nyomorék naplója/The Diary of the Crippled Man</i>) . . .	3–13
Magda T. SOMOGYI: Animal Names in Jókai's Works	15–31

LITERATURE AND LINGUISTICS

Zsombor LÁBADI: Birds, Landscapes and Children (Lyrical Snapshots of Ferenc Fehér in the Mirror of Criticism)	35–47
Éva BÁNKI: Life Strategies and Narrative Functions of Roma Characters in Sándor Tar's Short Story Cycle (<i>A mi utcánk [Our Street]</i>)	49–56
Ádám István KURCZ: Place Names Referring to Forests and Trees in the Carpathian Basin (II.)	57–75

PHILOSOPHY AND ETHICS

Adrián BENE: The Phenomenology of Empathy and Solidarity	79–95
Attila DOBAI: Psychiatric Patients in the Labyrinth of the Healthcare System and Society	97–114
Judit PRIPKÓ: Analysis of Patient Complaints in Healthcare Through the Lens of Bioethical Principles	115–128
Júlia FARKAS – Tamás BARCSI: A logotherapeutic analysis of fertility difficulties as an existential crisis	129–144

CRITIQUE

Kiara ERDÉLYI: Voices from the Hungarian Diaspora. The Language Pedagogical Aspects of Diaspora Research (Gazsó Dániel: <i>Otthon és itthon. A magyar diaszpóra és anyaországa</i>)	147–154
Zoltán SZŰTS – Vanessza KAPUSI – Dalma Lilla DOMINEK: Platforms, Power, Speech (Gergely Gosztanyi: <i>Censorship from Plato to Social Media. [Cenzúra Arisztotelésztől a Facebookig]</i>) . . .	155–159

TANULMÁNYOK

Útmutatás a szerzők számára

A szöveget rövid (800–1000 leütésnyi) tartalmi összefoglaló vezeti be, amely kitér a kutatás tárgyára és módszerére, kitűzött céljára és eredményére is.

- A rezümét kulcsszavak egészítik ki (legfeljebb 5). Ajánlatos gyakran használt, nemzetközileg ismert fogalmakat feltüntetni.
- A tanulmány főszövegének maximális terjedelme: 30 000 leütés, szóközökkel.
- A hivatkozásokat nem lábjegyzetek formájában, hanem a főszövegben kérjük jelölni.
- A szöveghez tartozhatnak lapalji jegyzetek, ezek azonban nem helyettesítik az irodalomjegyzéket.
- A tanulmányok szövegét elektronikus formában (Word, Times New Roman betűtípus) kérjük a szerkesztő (erika.bence1967@gmail.com) elektronikus postacímére eljuttatni.

*

Részletes szerkesztési utasítások:

Az egész szöveget egységesen 12 pontos betűnagysággal, Times New Roman betűtípussal, 1-es sorközzel kérjük írni, kivéve a rezümét és a kulcsszavakat, melyek 10 pontosak.

A kézirat elején az alábbi adatok feltüntetése szükséges:

A szerző VEZETÉKNEVE és keresztnéve (rang nélkül, a vezetéknév verzál betűvel)

A szerzőt foglalkoztató intézmény neve

Székhelye (vagy a szerző lakcíme)

A szerző elektronikus elérhetősége

Pl.:

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar

Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék

Újvidék, Szerbia

xxxxx@yyyyyyy

A SZÖVEG CÍME (verzál)

Ha van: A szöveg alcíme (kurzív)

Rövid tartalmi összefoglaló (rezümé), tompán (behúzás nélkül), bekezdések nélkül (10-es betűnagyság, normál, 1-es – „szimpla” – sorköz).

Kulcsszavak: (10-es betűnagyság, normál, 1-es sorköz, legfeljebb 5).

A dolgozat főszövege: 12-es betűnagyság, normál, 1-es sorköz.

A szövegben (a lapalji jegyzetekben is) pontosan kell jelölni a kis- és nagykö-tőjeleket, illetve a gondolatjeleket (l.: egy-egy; 1914–1918; a regény – minden más vonatkozásban – megfelelni igyekszik...).

Az új bekezdéseket sorvégi „enterrel” hozzuk létre, a behúzásokat pedig az Eszközök menü Formátum, Bekezdés, Első sor paranccsal. Kérjük a tabulátorok és a sor eleji szóközök mellőzését.

A négysorosnál hosszabb idézeteket egy sorral leválasztva, idézőjel nélkül, bal oldali 2 cm-es behúzással, új bekezdés nélkül (tompán) kérjük jelölni (kizárólag a Kezdőlap, Bekezdés, Behúzás, Bal parancssor alkalmazásával).

A közcímek (középre zárva, 12-es nagyság, kurzív)

(számozás nélkül) A művek címe, valamint a kiemelések dőlt (kurzív) betűvel írandók. A közcímek alatt egyéb alcímek is sorakozhatnak, középre zárva, kurzív-val, a bekezdés betűnagyságával (12-es).

A címekhez és kiemelésekhez járuló toldalékokat közvetlenül a cím, illetve a kiemelés után kell írni normál szedéssel (a *Bánk bánnal*, ebben a *dalban*...). A szer-zői kiemelések jelölése zárójelben történik (kiemelés tőlem – X. Y.).

A hivatkozás módja:

Az idézetek lelőhelyét magában a főszövegben jelöljük. Lábjegyzetben kommentárt, főszöveghez társuló megjegyzéseket közölhetünk a szövegszerkesztő program Hivatkozás, Lábjegyzet beszúrása parancssor alkalmazásával.

Minden idézett szövegnek meg kell jelennie a szöveg végére illesztett *Irodalom-ban*. Az *Irodalom* nem bibliográfiát közöl, hanem csak azokat a műveket tünteti fel betűrendben, amelyekre a szövegben hivatkozott a szerző. Nem magyar szerző esetében a vezetéknevet vessző követi, majd a szerző teljes utónevét kiírjuk.

Az irodalomjegyzék létrehozása és a szövegbeli hivatkozás a következőképpen történik:

Könyv

Egyszerzős:

Tverdota György. 2010. *Zord bűnös vagyok, azt hiszem: József Attila kései költé-szete*. Pécs: Pro Pannonia.

(Tverdota 2010), idézetet követően: (Tverdota 2010, 55)

Két- vagy többszerzős:

Tolnai Ottó – Domonkos István. 1968. *Valóban mi lesz velünk*. Újvidék: Forum. (Tolnai–Domonkos 1968, 12–13)

Négy vagy annál több szerző esetén az *Irodalomban* minden szerzőt, a főszö-vegben azonban csak az első-t tüntetjük fel:

Hoppál Mihály – Jankovics Marcell – Nagy András – Szemadám György. 2000. *Jelképtár*. Budapest: Helikon Kiadó.

(Hoppál et al. 2000, 42)

Kötetszerkesztés:

Horváth Imre – Thomka Beáta vál. és szerk. 2010. *Narratívák 8: Narratív teológia*. Budapest: Kijárat Kiadó.
(Horváth–Thomka 2010, 58–59)

Könyvfejezet:

Szegedy-Maszák Mihály. 1998. Fordítás és kánon. In *Irodalmi kánonok*. 47–70. Debrecen: Csokonai Kiadó.
(Szegedy-Maszák 1998, 48)

Ricoeur, Paul. 1999. Emlékezet – felejtés – történelem. Ford. Rózsahegyi Edit. In *Narratívák 3: A kultúra narratívái*, szerk. és a szövegeket gondozta Thomka Beáta. 51–68. Budapest: Kijárat Kiadó.
(Ricoeur 1999, 54)

Fordításban megjelent mű:

García Márquez, Gábor. 1990. *Szerellem a kolera idején*. Ford. Székács Vera. Budapest: Magvető.
(García Márquez 1990, 77)

Elektronikus könyv:

Dragomán György. 2014. *Máglya*. Budapest: Magvető. Epub.
(Dragomán 2014)

Interneten elérhető publikáció esetében zárójelben az utolsó megtekintés dátumát kérjük feltüntetni:

Krúdy Gyula. 1967. *Régi pesti históriák : Színes írások*. Budapest: Magvető. <http://mek.oszk.hu/00800/00869> (2015. jún. 9.)
(Krúdy 1967)

Cikkek, tanulmányok

Folyóirat (a folyóirat címe után az évfolyam következik):

Lengyel Zsolt. 2014. Szóasszociációs vizsgálatok. *Hungarológiai Közlemények* 45 (4): 1–12.
(Lengyel 2014, 10)

Lap:

Fenyvesi Ottó. 2015. Modern folklór. *Magyar Szó – Kilátó*, jan. 24–25. 24.
(Fenyvesi 2015, 24)

Interneten elérhető lap vagy folyóirat:

Szemere Katalin. 2015. Hörpölték a kultúrát. *Népszabadság*, jún. 8. <http://nol.hu/kultura/haraphato-eneklesi-vagy-1538629> (2015. jún. 9.)
(Szemere 2015)

Elektronikus publikáció:

Keresztesi József. 2014. Kilépés a múzeumból. *Litera* <http://www.litera.hu/hirek/peterfy-a-kitomott-barbar> (2015. jún. 9.)
(Keresztesi 2014)

Ha a cikknek DOI-száma van, kérjük azt is feltüntetni a hivatkozás végén.

A fenti jelölésmód érvényes a lábjegyzetekre is.

Idegen nyelvű kiadványokra való hivatkozáskor a bibliográfiai adatok élén a szerző családneve áll első helyen, utána vesszővel elválasztva következik utóneve (l.: Ricoeur, Paul). Nemcsak a mű címe, hanem a kiadó neve, illetve a kiadás helye is idegen nyelven írandó.

A hivatkozások létrehozása során az itt föl nem tüntetett esetekben a Chicago Manual of Style Autor-Date System rendszerét tekintjük irányadónak:

http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide.html

A dolgozatot címmel ellátott angol, valamint szerb nyelvű rezümé és kulcsszavak zárják.

CIP – A készülő kiadvány katalogizálása
A Matica srpska Könyvtára, Novi Sad

811.511.141: 821.511.141.

TANULMÁNYOK = STUDIJE = STUDIES:

Az Újvidéki Egyetem Magyar Tanszékének kiadványa.

Főszerkesztő BENCE Erika.

1961/1. füzet – Újvidék: az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi
Karának Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke, 1969. – 24 cm.

Félévente. Az első szám A TANSZÉK ÉLETÉBŐL című melléklettel.

ISSN 0354-9690

COBISS.SR ID-16571906

Nyomda: Sajnos, Újvidék, 2025